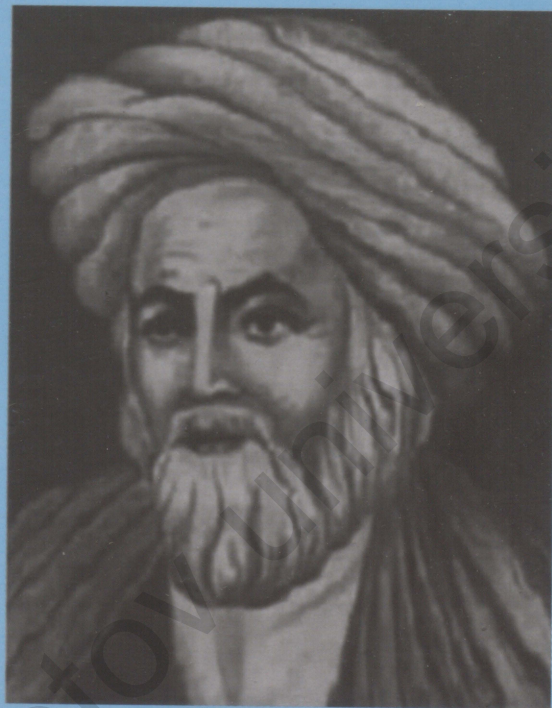

Ш.Ш.ЖАЛМАХАНОВ

**Мақмұт Замахшаридың
«Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.)**

**және
қазақ тілі**

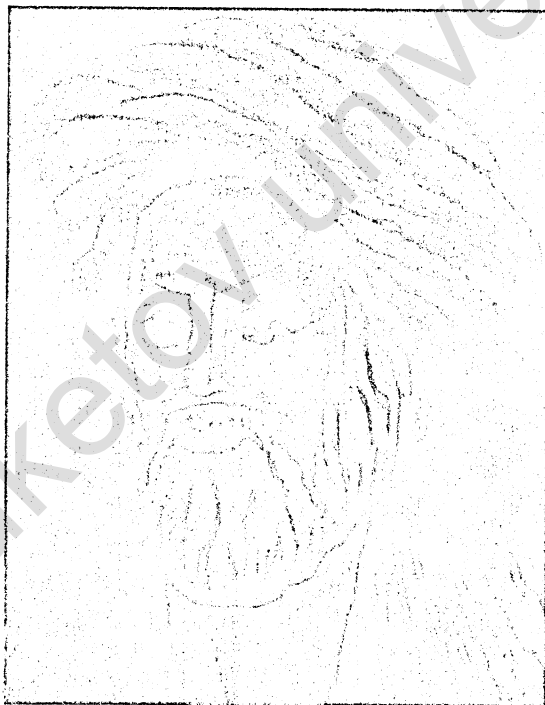
Монография

Buketov university

Ш.Ш.ЖАЛМАХАНОВ

Мақмұт Замахшаридың
«Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.)
және
қазақ тілі

Монография

Ш.Ш.ЖАЛМАХАНОВ

Мақмұт Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.)

және

қазақ тілі

Монография

**Қарағанды
2023**

УДК 811.512.122
ББК 81.2Қаз
Ж 22

Жалмаханов Ш.Ш. Мақмұт Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) және қазақ тілі. Монография: – Қарағанды: ТЕНГРИ баспаханасы, 2023. – 222 б.

Монографияда Хорезм патшалығының тарихына, М.Замахшаридың (1075-1143) өмірі мен шығармашылығына, оның мұрасының зерттелуіне қысқаша шолу жасалды. Түркі халықтарының орта ғасырлардағы елеулі жазба ескерткіштерінің бірі Замахшаридың төрт тілді «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) арнайы ізденіс нысаны болды. Еңбекте түркі халықтарының бірегей мұрасы – сөздіктегі қазақ тіліне ортақ лексика лингвистикалық аспектіде салыстырылып талданды. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің тарихын терең тани түсу үшін маңызы зор деп білеміз.

Монография филолог мамандарға, оның ішінде лингвистерге, осы мамандық бойынша білім алушы жастарға және тіліміздің тарихын білгісі келетін жалпы оқырманға арналған.

ISBN 978-601-7652-70-8

Монография Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті ғылыми кеңесінің 2023 жылдың 21 маусымындағы шешімімен (№ 17) баспаға ұсынылды.

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор М.Қ.Ескесева,

филология ғылымдарының докторы, профессор М.І.Әбдулов

УДК 811.512.122

ББК 81.2Қаз

ISBN 978-601-7652-70-8

ISBN 978-601-7652-70-8

9|786017|652708|

Монография ҚР БҒМ-інің 2021-2023 жж. арналған қаржыландыру гранты бойынша (АР09260486) «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) материалы негізінде)» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

МАЗМҰНЫ

Түйіндемелер (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде).....	5-8
Кіріспе.....	9-11
I тарау. Замахшарн ғұмыр кешкен заманның тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық және мәдени-ғылыми сипаты.....	12-19
1.1. Хорезм тарихы.....	12-17
1.2. Хорезмнің тілдік сипаты.....	17-19
II тарау. Замахшаридың өмірі мен шығармашылығы.....	20-48
2.1. Замахшаридың өмірі мен шығармашылығының зерттелуі.....	29-48
III тарау. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі және қазақ тілі.....	49-133
3.1. Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың дыбыстық жүйесі және фонеморфологиялық құрамы.....	49-86
3.1.1. 1 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері	
3.1.2. 2 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері	
3.1.3. 3 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері	
3.1.4. 4 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері	
3.2. Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың лексикалық-семантикалық сипаты.....	86-93
3.3. Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың морфемалық құрылысы.....	93-124
3.3.1. Сөздіктегі қазақ тіліне ортақ (түбір, туынды) сөздердің сөз таптық және олардың буындық құрамы	
3.3.2. Сөздіктегі қосымшалардың сипаты	
3.3.2.1. Омонимдік және полисемиялық қосымшалар	
3.3.2.2. Сөздік пен қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың тарихи тектестігі	
3.4. Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың синтаксистік құрылымы.....	124-133
Қорытынды.....	133
Қосымшалар.....	134-218
1- қосымша. Грамматикалық форма түрлері	
2- қосымша. Грамматикалық формалар көрсеткіші	
3- қосымша. Морфемалық сөздік	
4- қосымша. Әліппелік-морфемалық сөздік	
5-қосымша. Қазіргі қазақ тілінде сақталған сөздердің морфемалық (буындық) құрамы	
Пайдаланылған және ұсынылатын әдебиеттер.....	219

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Ш.Жалмахановтың «Мақмұт
Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) және қазақ тілі»
монографиясының түйіндемесі

М.Замахшари – өз дәуірінің де, қазіргі кезеңнің де ғұлама ғалымы, оны өз замандастары да, бүгінгі зерттеушілері де мойындаған. Оның басты себебі одан мұраға қалған алпыс шақты еңбектің білім мен ғылымның, дін мен өнердің бірнеше саласына арналғандығымен байланысты. Олар араб тілінің грамматикасы, лексикографиясы, көркем-дидактикалық туындылары, поэзия, фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы), география, экзегетика, шариад заңдары, ислам ағымдары туралы болып келеді. Оның ең басты үш еңбегі: құранның толық комментарийі «әл-Кашшаф» (1131-1135 жж.), араб грамматикасы «әл-Муфассал» (1119-1121 жж.), төрт тілді (арабша-парсыша-түркіше-монғолша) «Мукаддимат әл-әдәб» (XII ғ.) сөздігі.

Монография Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» (XII ғ.) сөздігіне арналуының басты себебі – сөздік материалдарының қазақ тілінің тарихи лексикасының қайнар көзінің бірі екендігі, *мақсаты* – орта ғасырдың жазба ескерткішіндегі қазақ тілімен ортақ лексиканың фонетикалық, семантикалық және грамматикалық тұрғыларда өзгеру динамикасын анықтау, *міндеттері* сөздік пен қазіргі қазақ тіліне ортақ лексиканың дыбыстық, мағыналық және грамматикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау, оның *өзектілігі* орта ғасыр сөздігіндегі ортақ сөздер арқылы қазақ тілінің тарихи лексикологиясының, яғни сөздік қор мен сөздік құрамның деривациясын диахрониялық тұрғыда зерттеудің әлі де жеткіліксіздігі.

Ізденістің мақсат-міндеттеріне қарай жұмыс 3 тараудан және қосымшалардан тұрады. «Замахшари ғұмыр кешкен заманның тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық және мәдени-ғылыми сипаты» деп аталатын I тарауда Хорезмнің тарихы мен тілдік сипатына шолу жасалады. Зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, бірнеше мың жылдық тарихы бар Хорезмнің адамзат, мұсылман, парсы, араб және түркі өркениетіне қосқан үлесі, оның ахеменидтер империясына дейінгі және кейінгі, араб басқыншылығынан селжүк басқыншылығына дейінгі және монғал шабуылының кезіндегі және кейінгі тарихы шөла баяндалады.

II тарауда Замахшаридың өмірі мен шығармашылығы және олардың зерттелуі қарастырылады. Ғалымның өмірбаяны мен еңбектеріне қағысты Н.Н.Поппе, И.Ю.Крачковский, Э.Н.Наджиб, Б.З.Халидов, Ә.Құрышжанұлы, Н.К.Эфеиднева, Н.И.Робакидзе, А.М.Салахов, М.Өзтүрік, С.Мертоғлу секілді орыс, түрік, өзбек, әзірбайжан және қазақ ғалымдарының зерттеулеріндегі пікірлер негізге алынды. Мәліметтер интернеттік ресурстан басқа Алматыдағы Ұлттық, Өзбекстандағы Ә.Навон атындағы Ұлттық, Стамбулдағы Стамбул университетінің, Баязит кітапханаларынан алынды.

«Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі және қазақ тілі» деген III тарауда сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың дыбыстық жүйесі және фонемологиялық құрамы, лексикалық-семантикалық сипаты, морфемалық, морфонологиялық және сөзжасамдық құрылысы, синтаксистік құрылымына арналған тараушалардан тұрады. Әрбір тараушада 1, 2, 3, 4-буындық позициялардағы фонетикалық, морфемалық өзгерістері жеке-жеке талданып, практикалық, теориялық тұжырымдар жасалады.

Қосымшаларда грамматикалық форма түрлері мен көрсеткіштері, морфемалық сөздік, әліппелік-морфемалық сөздік және қазіргі қазақ тілінде сақталған сөздердің морфемалық (буындық) құрамы кесте немесе тізбе күйінде берілді.

Қорытындыда Мақмұт Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінде жинақталған тоғыз мыңдай сөз бен сөз тіркесінің 25-30%-ы қазіргі қазақ тіліне дыбыстық, мағыналық жағынан өзгерістермен немесе өзгеріссіз жеткендігі бұл жазба ескерткіштің қазақ тілінің де мұрасы екендігін дәлелдей түсті.

Аннотация

к монографии доктора филологических наук, профессора Жалмаханова Ш.Ш.
«Словарь «Мукаддимат аль-адаб» Махмуда Замахшари (XII в.) и казахский язык»

Заслуги М. Замахшари, написавшего порядка шестидесяти трудов, посвященных образованию и науке, религии и искусству, возвели его в ранг ученых, признанных как современниками, так и исследователями нашей эпохи.

Спектр научных интересов М. Замахшари весьма широк: в его работах речь идет о грамматике, лексикографии, художественно-дидактических произведениях, написанных на арабском языке, поэзии, фольклорных произведениях (сборниках пословиц), географии, экзегетике, законах шариата, исламских течениях. Но фундаментальными его трудами считают полный комментарий Корана «Аль-Кашшаф» (1131-1135 гг.), арабскую грамматику «Аль-Муфассал» (1119-1121 гг.) и четырехязычный (арабско-персидско-тюркско-монгольский) словарь «Мукаддимат аль-Адаб» (XII в.).

Данная монография посвящена изучению словаря Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб» (XII в.), словарный материал которого является одним из источников лексики казахского языка.

Автор монографии поставил цель – выявить в письменном памятнике средневековья динамику изменения общей с казахским языком лексики, рассмотрев ее в фонетическом, семантическом и грамматическом аспекте, определить звуковой и смысловой ее состав и обозначить грамматические сходства и различия этой лексики.

Актуальность такого рода исследования заключается в том, что до настоящего момента работ, посвященных диахроническому изучению деривации исторической лексикологии казахского языка недостаточно, а трудов, связанных с рассмотрением словарного запаса и словарного состава современного языка сквозь призму общих слов словаря средневековья и вовсе нет.

Монография состоит из 3 глав и приложений. В главе I «Историко-социальный, политико-экономический и культурно-научный характер эпохи жизни Замахшари» автор, на основе анализа различных историко-культурологических трудов, предлагает обзор концепций о вкладе Хорезма в мусульманскую, персидскую, арабскую, тюркскую и мировую цивилизации, представляет вниманию читателя тысячелетнюю историю древнего государства Центральной Азии, начиная описание до империи Ахеменидов и после нее, освещая периоды его развития от арабской оккупации до сельджукской оккупации, до и после монгольского вторжения, и все это в свете языкового характера Хорезма.

В главе II рассматриваются и изучаются жизнь и творчество Замахшари. Автор, при репрезентации биографии Замахшари, обращается к трудам таких, русских, турецких, узбекских, азербайджанских и казахских ученых, как Н.Н. Поппе, И.Ю. Крачковский, Э.Н. Наджип, Б.З. Халидов, А. Курышжанулы, Н.К. Эфендиева, Н.И. Робакидзе, А.М. Салахов, М. Озгюрк, С. Мертоглу и других. Помимо интернет-ресурсов сведения взяты из фонда Национальной библиотеки (г. Алматы, Казахстан), Национальной библиотеки им. А. Навои (г. Ташкент, Узбекистан), библиотек Стамбульского университета и Баязита (г. Стамбул, Турция).

Глава III «Словарь Замахшари «Мукаддимат аль-адаб» и казахский язык» содержит разделы, посвященные звуковой системе и фонеморфологическому составу лексики словаря, описанию их лексико-семантического характера, морфемного, морфонологического и словообразовательного строения, синтаксической структуре словарного запаса и общей для казахского языка лексики. Отдельно анализируются фонетические, морфемные изменения в 1, 2, 3, 4 слоговых позициях, делаются практические, теоретические выводы.

В приложениях, в виде таблицы или перечня, представлены виды и показатели грамматической формы, морфемный словарь, алфавитно-морфемный словарь и морфемный (слоговой) состав слов, входящих в состав современного казахского языка.

В заключении отмечается, что из девяти тысяч слов и фраз, собранных Махмудом Замахшари в словаре «Мукаддима аль-адаб», 25-30% дошли до современного казахского языка с звуковыми, смысловыми изменениями или без них, что свидетельствует о том, что этот письменный памятник является наследием и казахского языка.

Summary

of the monograph of Doctor of Philology, Professor Zhalmakhanov Sh.Sh. "Dictionary "Mukaddimat al-adab" by Mahmud Zamakhshari (XII century) and the Kazakh language"

M.Zamakhshari is a scientist of his era and modernity, recognized by his contemporaries and modern researchers. The main reason is that about sixty works inherited from him are devoted to several areas of education and science, religion, and art. We are talking about grammar, lexicography, artistic and didactic works of the Arabic language, poetry, folklore (collections of proverbs), geography, exegesis, Sharia law and Islamic trends. His three main works: the complete commentary of the Quran "Al-Kashshaf" (1131-1135), the Arabic grammar "Al-Mufassal" (1119-1121), the quadrilingual (Arabic-Persian-Turkic-Mongolian) dictionary "Muqaddimat al-Adab" (XII cent.).

The main reason why the monograph is devoted to the Zamakhshari dictionary "Mukaddimat al-Adab" (XII cent.) is that the dictionary material is one of the sources of the historical vocabulary of the Kazakh language, the purpose of which is to identify the dynamics of changes in the vocabulary common with the Kazakh language in the written monument of the Middle Ages in the phonetic, semantic and grammatical context, tasks which consists in determining the sound, semantic and to identify grammatical similarities and differences, the relevance of which lies in the fact that there is still not enough diachronic study of the derivation of the historical lexicology of the Kazakh language, i.e. vocabulary and vocabulary through common words in the dictionary of the Middle Ages.

Depending on the goals and objectives of the study, the work consists of 3 chapters and appendices. Chapter I, entitled "Historical-social, political-economic, cultural-scientific character of the era of Zamakhshari's life", provides an overview of the history and linguistic character of Khorezm. Based on the works of researchers, the contribution of Khorezm to human, Muslim, Persian, Arab, and Turkic civilizations with a history of many thousands of years, Khorezm history before and after the Achaemenid Empire, from the Arab occupation to the Seljuk occupation and during and after the Mongol invasion is described.

Chapter II examines the life and works of Zamakhshari and their study. The biography and works of Mahmud Zamakhshari were studied by Russian, Turkish, Uzbek, Azerbaijanian, and Kazakh scholars such as N.N.Poppe, and I.Yu.Krachkovsky, E.N.Najip, B.Z.Khalidov, A.Kuryshjanuly, N.K.Efendieva, N.I.Robakidze, A.M.Salahov, M.Ozturk, S.Mertoglu and others. Besides the Internet resource information is collected from the National Library in Almaty, The National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, Istanbul University Central Library, and Beyazit State Library in Istanbul, Turkey.

Chapter III "The Dictionary of Zamahshari "Mukaddimat al-adab" and the Kazakh language" contains sections on the sound system and phonological composition, the lexical-

semantic character, the morphemic, morphological, and word-formation structure, the syntactic structure of the vocabulary and the lexicon common to the Kazakh language. Each chapter separately analyzes the phonetic, and morphemic changes in the 1st, 2nd, 3rd, and 4th syllable positions and draws practical, theoretical conclusions.

The appendices present types and indicators of grammatical form, morphemic dictionary, alphabetic-morphemic dictionary, and morphemic (syllabic) composition of words preserved in the modern Kazakh language in the form of a table or a list.

In conclusion, it is noted that out of nine thousand words and phrases of Mahmud Zamakhshari collected in the dictionary "Muqaddimat al-adab", 25-30% have reached the modern Kazakh language with sound, semantic changes or without them, which indicates that this written monument is the heritage of the Kazakh language as well.

Кіріспе

Көп тілді аударма сөздіктер құрастыру араб тілінде сонау халифат құрылған заманнан, яғни УП-УІІ ғасырлардан, ал Еуропада Қайта өрлеу дәуірінен – ХУ-ХУІ ғасырлардан басталады. Еуропада көп тілді сөздіктерді жасаудың қажеттілігі феодализмнің күйреп, діни мәдениеттердің әлсіреп, ұлттық мемлекеттердің нығайып, білім мен ғылымдағы, жаратылыстану мен географиядағы жаңалықтарды игеру болды. М.Замахшари «Мукаддимату-л-'адаб» сөздігін жазғанға дейін «әл-Муфассал фи-н-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына' ати-л- 'н раб», «Асау-л-балага» деген араб тілінің грамматикалары мен сөздіктерін жазған болатын. Араб халифатында аударма сөздіктердің пайда болуының басты себебі басып алған елдерге мұсылман дінін енгізіп, араб тілін сол елдердің ресми және ғылыми тілі ету болды. Тарихтан Хорезм мемлекеті УІІ ғасырдың басынан араб халифаты бағынышына кірген елдердің бірі еді. Бұл елде мұсылман діні мен араб тілі ғана емес, прогрессивті білім мен ғылым және шығыстық мәдениет туып-қалыптасты. Жергілікті халықтың басым көпшілігі түркі тайпаларының өкілдері болғандықтан, көрші және аралас тұрып жатқан парсы тектес тұрғындардың тілін игерудің маңызды күші болды. Сондықтан да парсы және араб тілдерін үйрену қажеттілігі туындады. Қажеттілікті өтеудің тура жолы – тілдерді үйрену, ол көп тілді сөздік жасау арқылы ғана іске асады. «Мукаддимат әл-әдәб» деген сөздіктің атын арабшадан сөзбе-сөз аударғанда «Әдәбиетке кіріспе» немесе «Сөз өнеріне кіріспе» деген мағыналар береді. Ал сөздіктің мазмұны «әдеби тілді үйренуді бастау» деген қисынға келеді. Себебі кез келген тілді үйрену сөздерді жаттау мен сөздікке сүйенеді. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінің әуел баста парсыша-арабша сөздік болып құрастырылуының алғы шарты осы болағын. Ақындардың, ғалымдардың ел билеушісіне арнап жыр немесе ғылыми еңбек жазуы Шығыста, мұсылман, түркі жұртында дәстүр болғаны тарихтан аян. Сөздіктің үш тілді болып орындалуы – соның дәлелі. Хорезмге монғолдардың алғашқы шабуылы 1218 жылы жасалып, басып алғаннан кейін бұл елдің қоғамдық-экономикалық өмірінде монғол тілін үйренуге деген қажеттілік пайда болды. Демек монғол тілі сөздігі тарауы осы жылдардан кейін ғана кіргізілген деген болжам жасауға болады. Профессор Н.Н.Поппе сөздіктегі төртінші тіл – монғол тілі 1492 жылға дейін кіргізілді, себебі 4 тілді сөздік болып көшіріліп жазылуын көшіруші катиб Дервиш Мұхаммед 1492 жыл деп белгілеген дейді [1:6].

Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» аударма сөздігінің тілдерді қамту жағынан 3 түрлі: арабша-парсыша сөздігі, арабша-парсыша-түркіше сөздік, арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздік. *Ғалымның сөздігінің 3 нұсқада болуы – түркі әсұртының 3 ғасырдағы 3 мәдениетпен тоғысуының көрінісі.* Бұқарадағы Әбу Әли ибн-Сина кітапханасында Замахшари сөздігінің 2 қолжазба данасы сақталған. Бірінші данасы – *Арабша-парсыша сөздікті* 1305 жылы катиб Хамид Хафиз көшіріп жазған. Бұл нұсқада арабша мәтін есімдер, етістіктер, шылаулар, септік жалғау, жіктік жалғау деген бөлім бар да, ал парсы тіліне аударған тарауында есімдер мен етістіктер бөлімдері ғана бар. *Арабша-парсыша-түркіше сөздіктегі* түркіше бөлімін Замахшари Хорезмді 1127-1156 жылдары билеген Аладдин Атсыздың (1156 жылы қайтыс болған) бұйрығымен қосқан. Сөздік есімдер, етістіктер, шылаулар, септік жалғау, жіктік жалғау деген 5 бөлімнен құралған. Сөздіктегі есімдер лексикалық-тақырыптық қағидамен берілген. Мәселен, уақытты, аспан денелерін ағайтын, жерге, суға өсімдік әлеміне, үй жабдықтарына қатысты, жаратқан құдырет пен оның теңеулері, адам азғасы атаулары деген топтарға бөлініп тізбеленген. Етістіктер туралы 2-тарау 12 бөлімнен тұрса, оның 11 бөлімі 3 дыбыстан, 1 бөлімі 4 дыбыстан тұратын етістіктерге арналған. Араб сөздерінің саны парсы және түркі сөздерінен көп. Араб сөздерінің ол екі тілге аударылмауын зерттеушілер олардан баламаларын таппаумен байланыстырады [2:1-7]. Бұқарадағы Әбу Әли ибн-Сина кітапханасындағы қолжазбаның екінші данасы – *Арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздікті* 1492 жылы катиб Дервиш Мұхаммед көшіріп жазған. Бұл нұсқада лұғаттық мәтіндерді есімдер (6250 лұғаттық мақаладан тұрады), етістіктерге (11 тарауша 3 дыбысты

түбір, 4 тарауша 4 дыбысты түбір) бөлу ғана бар. Зерттеуші, өзбек ғалымы З.Исломов араб, парсы, монғол нұсқалары қара сиямен, түркі нұсқасы жоса бояуымен жазылғанына дейін анықтаған [3:15-22]. 2004 жылы Жапонияның Канда шетел тілдері университетінің профессоры Хирооми Канно мен Токио мемлекеттік университетінің профессоры Сайто Есиолардың бастамасымен Ташкенттегі Исламтану ғылыми-зерттеу орталығының директоры Зохиждон Исломовпен, Ө.Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайының директоры Саидбек Хасановпен шығармашылық бірлестігі нәтижесінде Алтай тілдерін үйрену үшін ғылымды дамытуға жәрдемдесу жөніндегі жапон қоғамының грантының қолдауымен 2008 жылы аяқталған қолжазбаның факсимильді басылымы жарық көрді [3]. Үш түрлі сөздік нұсқасын әлемнің бірнеше елінің ғалымдары жан жақты зерттеген. Ол жайлы жұмысымыздың «Замахшаридың өмірі мен шығармашылығының зерттелуі» деп аталатын 2.1 тараушасында баяндалады.

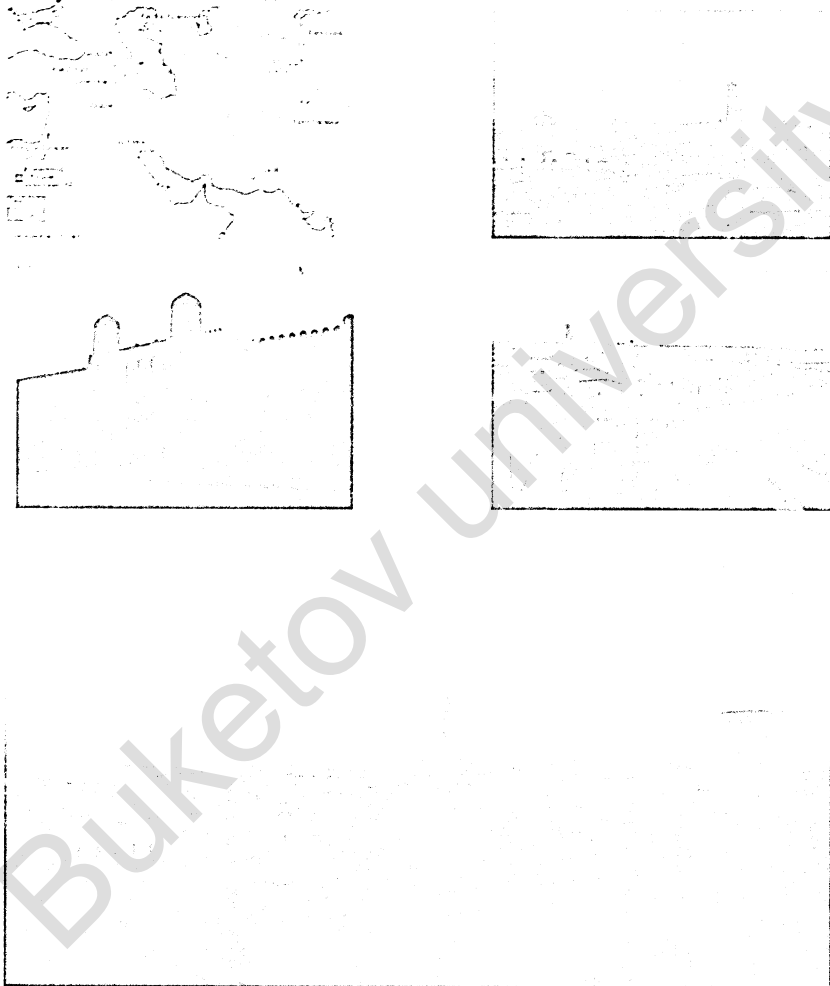
Замахшаридың «Мукаддимаг әл-әдәб» еңбегі аударма сөздіктен гөрі тілдескіш құралға көбірек ұқсайды. Себебі аударма сөздікте сөздіктің лұғаттық мақаласында белгілі бір тілдердің жеке сөздері келесі бір тілге аударылып берілсе, тілдескіштің мақсаты келесі бір тілдерде сөйлесуге бағытталғандықтан, сөз тіркестері мен сөйлемдер аударылған. Автордың аталмыш туындысында сөз тіркестері мен сөйлемдер аударылып берілген. Сондықтан да Замахшаридың туындысын араб, парсы, түркі және монғол тілді халықтардың тілдескіш құралы болды деуге толық негіз бар. Оған тағы бір негіз – бұл еңбектің екі тілді, үш тілді, төрт тілді нұсқаларының әлемнің әр түпкіріне кең таралуы. Н.Н.Поппе монғол тілінің тарихы үшін маңызын бұл сөздікте жеке сөздер ғана емес, олар түрлі фразалық бірлік, тіркес құрамында, грамматикалық формалар мен морфологиялық, синтаксистік қатынастарда беріліп, орта ғасырдағы монғол сөйлеу тілінің материалы екендігінде деп ерекше атап көрсетеді. Бұл пікірді түркі тіліндегі мәліметтер туралы да айтуға болады. Ол синтаксистік тұрғыдағы сөз тіркестері мен сөйлемдердегі сөздердің орын тәртібіне өте сактықпен, сын көзбен қарау қажет, себебі лұғаттық мақаланың түркі және монғол тілдеріне түпнұсқа араб тілінен тікелей аударылғанын ескертеді [1:5].

Зерттеушілер М.Замахшаридың әлем ғылымына қосқан 5 жаңалығы ретінде 1) араб лингвистикасының негізін салушылардың бірі, 2) араб грамматикасын зерттеудің жаңа әдісінің негізін салушы, 3) алғашқы көп тілді сөздікті (арабша-парсыша-түркіше-монғолша) құрастырушы, 4) араб тілі сөздіктерін жаңа әдіспен, яғни түбір сөздерді әліппелік қағидамен алғаш құрастырушы, 5) әлем тілдерінің бірі араб тілін зерттеуге, Мәуреннахрдың араб тілі мен мәдениетінің ықпалды орталығына айналдыруға өз еңбектерімен, қызметімен олшеусіз үлес қосты деп бағалайды [4]. Замахшаридың көп тілді сөздігі – ғалымның ғылыми-практикалық жетістігі ғана емес, ғалымның туып өскен, өмір сүрген, шығарманы жазған жерінде қазір өмір сүріп жатқан халықтардың ғана емес, қазіргі қазақ тілінің тарихи мұрасы. Сондықтан да сөздік арқылы бізге жеткен тілдік мәліметтерді қазақ тіл білімінің игілігіне айналдыру мақсаты тұр. Игілікке айналдыру үшін, шартты түрде айтқанда, сөздіктің тілдік мәліметтерінің қазіргі қазақ тіліне тілдік тұрғыдағы қатысын нақты фактілермен, яғни фонетикалық, лексикалық және грамматикалық аспектілерде талдап, жүйелеу қажет болады. Бұл – зерттеудің өзектілігі. Зерттеу мақсатын орындау үшін төмендегідей міндеттерді іске асыру керек. Олар: сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың дыбыстық жүйесі және фономорфологиялық құрамы, лексикалық-семантикалық сипаты, морфемалық құрылысы және синтаксистік құрылымы салыстырылады, талданады, жүйеленеді.

Нәтижесінде орта ғасырдағы Замахшаридың «Мукаддимаг әл-әдәб» сөздігінің (XII ғ.) қазақ тілінің тарихы мен қазіргі күйіне қатысы мен қатынасы анықталады; сөздік 4 тілді (арабша-түркіше-қазақша-орысша) сөздік болып, монографиядан бөлек жеке 2-кітап ретінде жарық көреді.

Монографияның жазылу барысында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған қаржыландыру гранты бойынша (АР09260486) «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшаридың

«Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) материалы негізінде» ғылыми жобасы аясында авторлық ұжым мүшелері филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры Жаркынбекова Шолпан Құзарқызына, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры Ағабекова Жәзира Ағабекқызына, филология магистрі Жалмаханова Жанар Шапағатқызына, филология магистрі Жакыпова Гүлайым Тілеубайқызына алғысымды айтамын.

Көне де жаңа киелі Хорезмнің көріністері

І тарау. Замахшари ғұмыр кешкен заманның тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық және мәдени-ғылыми сипаты

1.1. Хорезм тарихы

Хорезм – Арал теңізінің оңтүстігінде, Әмудария өзенінің төменгі ағысында, Қызылқұм мен Қарақұм көмкерген қазіргі Түркіменстан мен Өзбекстанның Қарақалпақ автономиялық республикасының солтүстігінде орналасқан оазис және көне заманнан суармалы жер игеру, қол өнері мен саудасы дамыған, Жібек жолының күре жолдарының бірі болған Орталық Азия өлкесі. Көне заман зерттеушілерінің дерегінше, бұл өлкені б.д.д. VІІІ-VІ ғғ. жауынгер түркі тайпаларының одағы билеген. Б.д.д. VІ-V ғғ. аралығында парсы патшаларының қарамағында болған. Дегенмен б.д.д. V-VІ ғғ. Хорезм жеке мемлекет болып, ондағы құл иеленуші қоғамның гүлденуі б.д.д. IV ғасырдан басталады. Бұл хандықтың тіршілігі Африг патша жаңа астана салған кезде, яғни б.д. IV ғасырының басында аяқталады. Құлдардың құл иеленушілерге қарсы бас көтеріп, княз кескі ұрыстар салуы, көрші көшпелі тайпалардың шабуылы бұл елдің күйреуіне әкеліп соқты. Енді феодалдық билік басқара бастады. Хорезмді VІІІ ғасырдың басында арабтар жаулап алды.

X-XI ғғ. Хорезм мемлекеті қайта гүлденді. Жаңа қалалар пайда болып, қолөнер мен сауда және білім-ғылым дамыды. Хорезмдік орта ғасырлардың ірі ғалымы Әбу Райхан Бируни, қазіргі математиканың негізгі салушылардың бірі әл-Хорезми, әлемдік білімнің дамуына ерекше үлес қосқан Әбу Әли ибн-Сина Хорезмде жұмыс істеді. Хорезм мемлекеті патшаларының билігі Каспийден Парсы шығанағына дейін, Кавказдан Гиндукуша дейін созылып жатты.

Хорезм мемлекетінің дамуы мен тіршілік етуі Шыңғыс хан бастаған монғол шапқыншыларының басып алуымен аяқталды. Одан қалған ел мен жерді Ақсақ Темір қиратты. Зәулім ғимараттар қирандыға, гүлденген жерлер қу тақырға айналды.

Хорезм мемлекетінің тарихы негізінен 1937 жылы КСРО Ғылым академиясы ұйымдастырған даңқы тарихшы ғалым, академик С.П.Толстов [5] басқарған археологиялық экспедицияның деректері негізінде айқындалды. Бұл ғылыми экспедиция Көзеліқыр, Қойқырылған қала, Топырақ қала секілді қалашықтардың қирандылары негізінде жүргізілді.

Археологиялық қазба деректері көне Хорезм жерінде (б.д.д. IV-III мыңжылдық) көне балықшылар мен аңшылардың неолиттік келтеминер мәдениеті болғанын растайды. Бұл дәуірде Хорезм Орта Шығыстың көне өркенінен әлемі мен солтүстік өлкелерді байланыстырар көпір болды. II мыңжылдықтағы қола дәуір мәдениеті, малшылық пен егіншілік – сол мәдениеттің тікелей жалғасы. Көне заман авторлары Хорезм Әмудария өзені, Каспий теңізі бойымен, Орталық Азия, Үндістан тауарларынан Колхидаға, Кавказға, Қаратөізге ағылған тоғыз жолдың торабы еді дейді. Оған көне ескерткіштер қазбаларынан табылған материалдық деректер дәлел. Көне Хорезм Авестада «Айрыанем-вэджо» деген атпен еске алынса, аңыз бойынша зороастризмнің негізін салушы Заратуштра осында туған көрінеді. Әл-Бируни көне хорезмдіктер жыл санауды патшалардың билеген жылдарымен байланыстырып, б.д.д. XIII ғасырдан бастаған дейді.

Тарихшылар Хорезмнің шамамен б.д.д. VІІІ-VІІ ғғ. өз тарихында жаңа дәуірге қадам басқанын айтады. Осы кезеңде Хорезм орталықтандырылған қуатты мемлекетке айналғанына б.д.д. VІІІ-VІ ғғ. ірі су құбырлық жүйесі дәйексін болы алады.

Ахеменидтер империясынан араб басқыншылығына дейін

Ахеменид империясы деген – парсы, иран империясы. Империя иелігі батыста Египет пен оңтүстік-шығыс Еуропадан шығыста Инд аңғарына дейін қамтыды. Б.д.д. VІ ғасырдың ортасында Хорезм ахеменидтер империясының бір бөлігіне айналады. Бұл дерек І Дарийдің Бехустун жазбасында сақталған. Геродот өз «Тарихында» Хорезм парсы империясының 16-аймағы болғанын, олардың б.д.д. 480 жылы Кеерктің Эллада жорығына қатысқанын жазады. Хорезм ахеменидтер бағынышынан Александр

Македонскийдің жорығына дейін шыққан болатын. Ал ахеменидтер мемлекеті Александр Македонскийдің басқыншылық жорықтары нәтижесінде жойылған еді. Б.д.д. 328 жылы Хорезм билеушісі Фарасман Македонскийге ұлы Фратаферн бастаған елшілерді жіберіп, Александрмен бірігіп Закавказьеге жорық жасауды ұсынады. Ал Македония патшасы бұл ұсынысты қабылдамайды, өйткені оның өз жоспарлары болатын.

Хорезм б.д.д. I Ү – б.д. I ғасырларында қуатты мемлекет болды. Осы кезеңде бұл өлкенің шекарасын далалықтардан қорғайтын мықты дуалдар мен мұнаралардан құралған тұтас қорғандар жүйесі салынды. Жауынгер садақшылар жүретін дуалдар мен тұратын мұнаралар елде тұрақты әскер емес, жалпы халықтық қорғаныс болғанын көрсетеді.

Хорезм б.д.д. 175 жылдар шамасында Соғдиана мен Сырдарияның орта ағысындағы дәстүрлі билігін орнатты. Хорезм б.д.д. I ғасырдың аяқ шенінде қуатты одақтас ретінде батыс ғұндармен достастықта болады. Хорезмнің билігі солтүстік-батысқа созылып, «Ханьның кіші әулетінің тарихының» дерегіне қарағанда, олар біздің дәуіріміздің басында, «Тарихта» кангюй – «арналар елі» деп аталған, солтүстік Арал жағалауынан шығыс Азовқа дейін нелік етіп жатқан аялдарды өздеріне бағындырады.

Хорезм I ғ. ортасы – II ғ. аяғы кезінде көне массагет конфедерациясының мүшесі ретінде Кушан патшалығының жүйесіне енеді. III ғасырда өз тәуелсіздігін орнатады. Бұл кезеңде орталық билік тұрғызылған қорғандардың сипаты тұрақты әскер гарнизонына ұқсайды. I Ү ғасырдың басында Африге шах кезінде Хорезмнің астанасы Қият қаласы болды. Хорезмді 305-995 жылдары афригидтер әулеті билеп, олар хорезмшах титулын иемденді.

Араб басқыншылығынан селжүк басқыншылығына дейін

Арабтардың Хорезмге алғашқы шабуылы VIII ғасырдан басталады. Хорезмді 712 жылы басып алған араб қолбасшысы Кутейба Ибн-Мүслим хорезмдік ақсүйектерді түгелдей қырды. Кутейбаның қатыгез қуғын-сүргіні хорезмдік ғалымдардың да басына түсті. Әл-Бируни өзінің «Өткен ұрпақ шежіресі» еңбегінде: «Кутейба барлық тәсілдерін қолданып, Хорезм жазуын білгендерді, олардың аңыз-әпсаларын сақтағандарды түгел қырып-жойды, олардың ішінде ғалымдар да болды. Барлық дүниені қара түнек жауып, исламның келген кезеңінен, тарихынан ешқандай да ақиқат білім қалған жоқ» деп жазды.

Араб дереккөздерінде бұдан кейінгі Хорезмде не болғаны жайлы еш дерек жоқ. Ал қытай деректерінде 751 жылы арабтармен соғысып жатқан Хорезм шахы Шаушафардың Қытайға елші жібергені ғана айтылады. Осы кезеңде Хорезм мен Хазарияның аз ғана жылдар саяси бірігуінің болғаны белгілі. Арабтардың бұдан соң Хорезмді қалай билегені де беймәлім. Тек VIII ғасырдың аяғында Шаушафардың немересінің Абдаллах деген арабша есім алып, араб билеушілерінің атын бедерлеген монғалар шығарғаны ғана белгілі.

X ғасырда Хорезмде жаңа қала өмірінің гүлденуі басталады. Араб дереккөздерінде X ғасырдағы Хорезмнің экономикалық белсенділігін, хорезмдік саудагерлердің Түркіменстан даласы мен батыс Қазақстанды, сонымен қатар Еділ бойын – Хазария мен Булғарияны және шығыс Еуропадағы славян әлемін қамтығанын суреттеп жазады. Шығыс Еуропамен сауданың қарқындылығы Үргеніш (қазіргі Көне Үргеніш) қаласында болды. 995 жылы соңғы афригид Әбу Абдаллах Мухаммадты Үргеніш әмірі Мамун ибн-Мухаммад тұтқындап, өлтірді. Осылайша бүкіл Хорезм аймағы Үргенішке орталықтандырылды. Хорезм бұл дәуірде ірі ғылым ортасына айналды. Хорезмнен Мухаммад ибн Муса әл-Хорезми, ибн Ирак, Әбу Райхан әл-Бируни және т.б. көрнекті ғалымдар шықты.

1097 жылы Хорезм билеушісі Егінші ибн Қошкар өзін селжүктерге бағынбайтын Хорезмнің шахымын деп жариялады. Ол дәл сол жылы өлтіріліп, Хорезмді селжүктер басып алады деп Құтып ад-дин I Мұхамедті оның орнына тағайындайды. Ол өз билігі кезінде Санжар сұлтанның бағынышында (вассалында) болады.

Құтып Мұхаммедтің ізбасары Аладдин Атсыз селжүк Санжар сұлтаннан тәуелсіз болуды көздеп, 1138 жылы Санжарға қарсы бас көтереді. Санжардан жеңіліс тауып, бас сауғалай қашуға мәжбүр болады. Селжүк сұлтаны Атсыздың орнына оның немере інісі

Сүлейменді шах егіп тағайындайды. Бірақ Сүлеймен Хорезмді білеуге қабілетсіз болғаннан соң, Санжар 1141жылы Атсызды тағына қайта тағайындайды. Осы жылы шығыстан Орталық Азияға Елу Даши бастаған қарақытайлар басқыншылық жасайды. Селжүк сұлтаны Санжар туысканы Самарқанд ханы Махмұдқа қарақытайларға қарсы әскери көмекке келеді. Бірақ Санжар жеңіліп, еліне шегінеді. Хорезм шахы Атсыз Санжардың жеңілісін пайдаланып, 1142 жылы Мервті басып алып тонайды. Нишапурға неқ артады. Дегенмен де 1142 жылы Санжар Атсызды салық төлеуге мәжбүрлейді. Атсыздың қарақытайларға да салық төлеуіне тура келеді.

Атсыз жаңа жерлерді басып алып, іргесін кеңейтуді жалғастыра берді. Хорезмге Жентті, Маңғышлақты қосып алды. Атсыз өзінің өмірінің соңына қарай Орталық Азияның солтүстік-батыс бөлігінің бәрін өзіне біріктіріп, толық дерлік тәуелсіз Хорезм мемлекетін жасады.

Атсыз 1156 жылы қайтыс болып, оның орнын ұлы Таж ад-дин Ил-Арслан иеленді. Ол да әкесі секілді селжүктер мен қарақытайларға алым-салық төлеп тұрды. Бірақ ол билік басына келгеннен соң, бірнеше айдан кейін, 1157 жылы Санжар дүние салып, Хорезм біржола селжүк ықпалынан құтылады.

Ил-Арслан 1160 жылдары Хорезм иелігіне Дихстанды аймақтарымен бірге қосып алады. Хорасанның бірнеше қаласын Ирак сұлтанатының кейбір қалаларын өзіне қаратты. 1172 жылы қарақытайлардың Хорезмге шабуылына тойтарыс береді. Осы оқиғадан соң Ил Арслан қайтыс болады да, ұлдары Алааддин Текеш пен Желаладдин Сұлтан шах арасында таққа таласу күресі басталады.

Таққа кіші ұл Сұлтан шах отырғанмен, Алааддин Текеш інісінің билігін мойындағысы келмейді. Текеш өз мақсатына жету үшін ата жаулары қарақытайларға жыл сайын алым-салық төлеп тұрамын деп уәде беріп, олардың көмегімен інісін тақтан тайдырады. Билік басына келген Алааддин Текеш інісін жақтаған анасын өлтіртеді. Жасырын қашып кеткен інісі Сұлтан шах билікке деген таласын 20 жылдай жалғастырған.

Текеш Сұлтан шах 1183 жылы қайтыс болған соң, Хорезмге Мерв пен Серахсты (1193 ж.) түбегейлі қосып алады. Ол қарақытайлардың ықпалынан құтылу үшін Мәуреннахрға бірнеше рет жорық жасады. 1176 жылы оңтүстік Хорасанды бағындырып, оның билеушісі Гурды өзінің бағыныштысы (вассалы) етті. 1187 жылы Нишапурды, 1192 жылы Рейді, 1194 жылы Иракты басып алды. 1194 жылы батыс селжүк сұлтаны Рукн ад-дин Тоғрылды, ал 1196 жылы аббас халиф Насырды тізе бүктірді. Хорезм осылайша Текеш шах билеген заманда Орталық Азияның ең қуатты мемлекетіне айналды. Иелігіне Арал теңізі, солтүстікте Сырдарияның төменгі ағысы, оңтүстікте Парсы шығанағына дейін, шығысында Памир, батысында Иранның таулы аймақтары кірді. Хорезм жері екі есе ұлғайды. Бұдан басқа Текеш Үргеніште кітапхананың негізін қалаған деген де дерек бар.

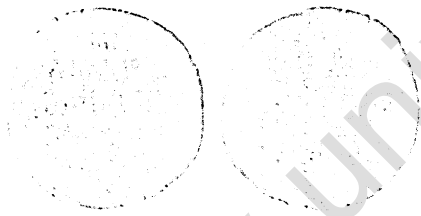
Хорезм шахы Алааддин Текеш қайтыс болған соң, таққа кіші ұлы Алааддин Мұхаммед отырып, Хорезм иелігін бұрынғыдан да кеңейтті. II Мұхаммедтің ел билеуі үлкен қала Мервті, Абивердті, Серахс, Нис және Нишапурды басып алған, шахтың ағасын тұтқынға алып, Гератқа жіберген гуридтармен соғыстан басталды. Мұхаммед Гератты бір ай бойы қоршап, қоршаудан төлем алып барып босатады. Осы кезеңде гуридтер билеушісі Гняс ад-динге Үндістаннан ағасы Шихаб ад-дин көмекке келіп, Хорезм шахымен арада қан төгіс шайқас болып, Мұхаммед әскері шегінуге мәжбүр болады. Мұхаммедтің шегініп бара жатқан қолын қуып барған Шахаб ад-дин Хорезм мемлекетінің астанасы Үргенішті қоршап алды. Қала қорғанысын Хорезм патшасының шешесі патшайым Түркен қатын басқарды. Қарақытайлардың қолдауына сүйенген Мұхаммед гуридтерді Хорезмнен ығыстырып, бейбіт келісімге келеді. Бірақ гуридтер соғысу ниетінен арыла қоймады. Бұл қауіп Шихаб ад-дин қайтыс болған соң ғана сейілді. Гуридтер мемлекеті бөлшектеніп, Хорезмнің бағынышына түсті. Мұхаммед гуридтерді жеңген соң, қарақытайлармен соғысқа дайындалды. Хорасан мен Самарқанд билеушілерімен алдын ала келісіп қойған қарақытайлардан алғашқы ұрыста-ақ жеңіліс тауып, Мұхаммед біразға дейін

жақындарының көзінен таса болды. Ол 1208 жылы көктемде ғана Хорезмге оралды. Мұхаммед өз мемлекетін нығайтып, қарақытайлар мемлекеті құрамындағы мұсылмандардың қолдауына сүйеніп, батыл күреске шықты. Қарақытайлар қарамағындағы мұсылмандар Хорезм шахын өздерін азат етуші ретінде қабылдады. Ақыры 1210 жылғы қыркүйекте Сырдарияның арғы бетіндегі Иламыш жазығында қарақытайлар әскері жеңіліс табады.

1212 жылы Самарқандта Осман ханның көтерілісі болады. Оны Мұхаммед аяусыз басып, батыс Қарахан мемлекетін жойды. Самарқандты астанасы етті.

Мұхаммед өз еліне билеуші ғана емес, рухани көсем болғысы келіп, 1217 жылы мұсылман әлемінің рухани орталықтарының бірі Бағдадқа жорыққа аттанады. Оның әскері тау асуларында қар көшкініне тап болып, біраз сарбазынан айрылады да, өз жоспарынан бас тартуға мәжбүр болып, Самарқандқа оралады.

Хорезм шахы II Мұхаммедтің билігі Хорезмге, Мәуреннахрға, Түркіменстанға, Ауғанстанға, Иранға, Атрпатакан, Хорасан, оңтүстік Қазақстанның Отырар, Испиджап, Тараз қалаларына, Қыпшақ хандығының Сығанақ нелігіне және Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Мерв, Герат аймақтарына жүріп тұрды [6]. Ануштегіндер әулетінен шыққан Алааддин Текеш пен Мұхамед Текештердің көне Маңғышлақ қаласына да билік жүргізгендігіне 2016 жылы Маңғыстау облысында табылған XII ғасырдың соңы – XIII ғасырдың басына тиесілі 22 алтын ақшаның, басқа жерден әкелінген емес, сол жердің өзінде жасалғандығы дәлел бола алады [7].

Көмбедегі теңгелер. «Ладаға» фотоны берген археолог А.Астафьев.

Осы кезеңде шығыстан Шыңғыс хан бастаған монғол әскері келе жатты. II Мұхаммедтің империясының әлсіз тұсы оның әкімшілік және әскери аппаратындағы маңызды орындарда күшті қыпшақ әулеттерінің отыруы еді. Хорезм шахы әскерінің 80%-ы қыпшақтар болды. Хорезм шахы Мұхаммедтің шешесі Түркен қатын қыпшақтың билеуші руынан болатын. Түркен қатынның шах сарайындағы ықпалы күшті болды, мемлекеттің маңызды орынтақтарына негізінен өз туысқандарын тағайындады. Туысқандарының қолдауына сүйенген Түркен қатын өз ұлына қарсы жақты басқарғандай, дайындағандай болды. Ұлы мен шешесінің қарым-қатынасы, әсіресе, монғол шапқыншылығы алдында шиеленісіп кетті. Түркен қатын тіпті 1216 жылы қыпшақтардың Хорезм шахына қарсы көтерілісін ұйымдастырды. Ол көтерілісті өзінің інісі Қайыр хан Алып Дерек басқарды. Ол Сырдария өңірінің жергілікті билеушісі болған. Бұл көтерілісте қыпшақтар жеңілген соң, Түркен қатын Қайыр ханды жазадан құтқарып қана қоймай, оған Отырарды беруге көндірді. 1218 жылы Шыңғыс хан Мұхаммедке шығыстағы бәсекелестеріне қарсы бірлесіп күресуге және өзара тиімді сауда-саттық жүргізуге ұсыныс жасап, елшілерін жіберді. Хорезм шахы кәпірлерлермен мәмлеге келмейтінін білдіріп, Отырар билеушісі Қайыр ханның ұсынысымен саудагер елшілерді өлтіріп, бастарын Шыңғыс ханға беріп жібереді. Шыңғыс хан Хорезм шахынан Қайыр ханды беруді талап етеді. Қайыр ханды Шыңғыс ханға беруге қыпшақ әулетінен сескенген Мұхаммед монғол елшілерінің біреуін тағы да өлтіреді. Қыпшақ әскер басыларының қаскөйлігінен

күдіктенген Хорезм шахы өз әскерін бірнеше бөлімдер мен қосындарға бөліп тастайды да, өзінің әскері ахуалын әлсіретіп алады.

Монғол әскері Күшлік ханды жеңіп, Сүбедей баһадур мен Тоқырар ноян бастаған қолымен Хорезм шекарасына жақындап, шах әскерімен шайқас басталады. Хорезм әскерінің оң қанатын басқарған Мұхаммедтің ұлы Жәлеледдин өз қанатында жеңіске жетіп, әскердің орталық және сол қанаттарына көмекке келеді. Қаранғы түсе ешкім еш нәтижеге жетпей, монғолдар бекінген жеріне от жаққан күйі ұрыс даласын тастап кетеді. Бірақ Шыңғыс хан 1219 жылы көктемде Қытайды әлі де толық жаулап алмастан Хорезмге өзінің 200 мың әскерін жібереді. Мұхаммед шах Шыңғыс ханның бұл шабуылына тойтарыс беруге жүрексініп, әскерінің жеке-жеке қосындарын мемлекетінің қалалары мен қорғандарын қорғауға қалдырған күйі әліптін артын бағып отырады. Монғол әскері Отырар, Ходжент, Ташкент (Шаш), Бұхара, Самарканд, Балх, Мерв, Нишапур, Герат, Үргеніс секілді басқа ірі қалаларды біртіндеп басып ала береді. Хорезм тұрғындарының дерегіне, барлық қала түгелдей қиратылып, адамдары тегіс қырылады.

Хорезм шахы әуелде қалған әскерімен парсы жеріндегі иелігіне шегініп, одан әрі шағын отрядымен Каспий жағалауын паналап, ақыр аяғы Каспий теңізінің Құра өзенімен жапсарлас Абескун аралында өкпесіне суық тиіп дүние салады. Аралда Абескун атты гүлденген қала да болған. Ол кезде теңіз деңгейі 2 метр төмен болғанмен, кейін су деңгейі көтеріліп, зерттеушілер бұл қаланың 1304 жылы су астына кеткенін айтады. Осылайша Хорезм мемлекеті өмір сүруін тоқтатады. Бірақ Мұхаммедтің ұлы, мұрагері Жәлеледдин Менкбурны Делиде және Кіші Азияда тұрып, монғолдарға он жылдай қарсы күреседі.

Жәлеледдин Ауғанстан жерінде Шыңғыс хан әскеріне екі рет ойсырата соққы беріп жеңгенмен, оны Шыңғыс ханның өзі Инд өзенінің бойында женеді. Жәлеледдин 1231 жылы Кавказ жерінде дүние салған. Ануштегін әулетіндегі Хорезм шахтарының соңғы ұрпағы Сайфаддин Кутуз 1259 жылы Египетте өкімет басына жеткен. Оның әскері Бейбарыстың қолбасшылығымен 1260 жылы монғол әскерін Айн-Джалут шайқасында тойтарыс беріп тоқтатқан [8].

Хорезм мемлекетінде қыпшақтар негізгі, шешуші рөл атқарған. Хорезм XIII ғасырдың басына дейін өзінің қуаттылығының шыңына жетіп, Хорезмнің, Мәуереннахрдың, Иранның, Хорасанның, Оңтүстік Қазақстанның, сонымен қатар Қыпшақ хандығының Сығанақ иелігінің жерлерін біріктіріп тұрды. Бақуатты қыпшақ гарнизондары Хорезмнің Самарканд, Бұхара, Отырар, Испиджаб, Тараз, Ташкент, Мерв, Герат және т.б. ірі қалаларының барлығында тұрды. Қыпшақтар Хорезм империясын монғолдар талқандаған соң Жошы ұлысының негізгі күшіне айналды. 1220 жылдан бастап Хорезм монғол империясының, кейін Жошы ұлысының, одан соң Алтын Орданың құрамына кірді. Үргеніш Орталық Азияның басты сауда орталықтарының бірі болып қалды. Хорезм мәдениеті Алтын Орданың мәдени дамуына негізін тигізді. ХҮІ ғасырдың ортасында Әмудария өзенінің арнасының өзгеруіне байланысты Хорезм астанасы Хиуаға көшірілді. Сондықтан ХҮІІ ғасырдан бастап орыс тарихнамасында Хорезм «Хиуа хандығы» деп атала бастады [9].

Хорезм шахтары

р/с	Аттары	Билеген жылдары	Титулдары
1.	Экинчи ибн Кочкар	1097	Хорезмшах
	<u>Ануштегіндер әулеті (Бекдилин)</u>		
2.	Кутб ад-Дин Мухаммед I	1097—1127	хорезмшах
3.	<u>Ала ад-Дин Атсыз</u>	<u>1127—1138,</u> <u>1139 — 1156</u>	Хорезмшах

4.	<u>Сүлейман-шах</u>	<u>1138—1139</u>	Хорезмшах
5.	<u>Тадж ал-Дин Ил-Арслан</u>	<u>1156—1172</u>	Хорезмшах
6.	<u>Джелал ал-Дин Султан-шах</u>	<u>1172</u>	Хорезмшах
7.	<u>Ала ал-Дин Текеш</u>	<u>1172—1200</u>	Хорезмшах
8.	<u>Ала ал-Дин Мухаммед II</u>	<u>1200—1220</u>	Хорезмшах
9.	Джелал ал-Дин	<u>1217—1220</u>	Ғазни, Бамнана және Гура сұлтаны
10.	Менгүберди	<u>1220 — 1231</u>	Хорезмшах

1.2. Хорезмнің тілдік сипаты

Түркітанушылардың түркілерге ортақ тарихи мұраларды Кеңестер Одағы бөліп берген территориялармен бөліп, еншілеп алғандығы – басты кемшілігі, қателігі.

Көне, ерте замандарда, орта ғасырларда тарихи еңбек сіңірген тұлғалар мен олардың еңбектерін қазіргі кейбір ұлт ғалымдарының өз халқына ғана меншіктеу арқылы олардың жалпы түркілік, жалпы адамзаттық құндылықтағы деңгейін бір ұлтқа теліп, өрісін тарылтып, төмендетіп отырғанын біле бермейді. Сондықтан да әлемдік тұғырдағы ұлылардың дәрежесі мен қадір-қасиетін өз бнігінде бағалап, олардың рулық, тайпалық ұлыстық және ұлттық тұрғынын емес, керісінше халықтар мен ұлттар сол ұлылардың ұрпағы екенін әрдайым есте ұстауымыз керек.

«Тілдік одақ» – ұғым, термин ғана емес, тарихи категория. Сондықтан да бұл категорияны тіл тарихына да мақсатты түрде қолдану керек. Мәселен, көне, орта, әсіресе орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерін қазіргі түркі тілдері әрқайсысы өзіне тартады, иеленіп алғандар да бар. Ортақ екенін білсе де мойындағысы келмейді. Қайта ескерткіштерден өз элементтерін көбірек тауып, дәлелдей түскісі келеді. Аталған ескерткіштерде қыпшақ та, қарлұқ та, оғыз да, кейде бұлғар да элементтері бар. Ол элементтер түркі тайпаларын біріктірген мемлекеттердің осылардың біреуінде ғана (басымырақ, жиірек, көбірек пайдаланылғандары болған) сөйледі, жазды деген сөз емес, барлығын тұтас қолданған, яғни экстралингвистикалық фактор негізінде болса да бірге, одақтасып пайдаланған. Түркілер туыс тілдерді ғана емес, араб, парсы тілдерін де параллель қолданғаны белгілі. Оған дәлел: Қарахан мемлекетінде тіпті үш дін, үш жазу, үш тіл болған. Демек тілдік одақ Балқанда және т.б. аймақтарда ғана емес, түркілер елінде де болды деген тұжырым жасауға жетелейді... Оған Хорезмнің тілдік сипаты дәлел.

Лингвистикадағы семья және одақ ұғымдарының алғашқысы генетикалық туыс тілдердің бірлігі, ал одақ негізінен туыс емес, яғни тілдердің географиялық бірлігі екені белгілі. Бірақ генетикалық алыс туыстықтағы тілдер географиялық факторларға байланысты тілдік одақ құрайтынын тарихи фактілер дәлелдеп келеді. Тілдік одақ дегеніміз – ең кемінде екі және одан көп туыс емес немесе түрлі деңгейдегі генетикалық туыстықтағы (алыс туыстықтан жақын туыстыққа дейінгі) тілдердің тобы. Олардың жашы бір ата тілден шығуымен емес, географиялық жақындықта болып туыстасуы, жүздеген, мыңдаған жылдар бойы өзара тілдік қарым-қатынаста болған тіл иелерінің ұқсас лингвистикалық сипатты болуы. Тілдік (аймақтық) бірліктің пайда болуының бірнеше себебі бар. Олар: 1) екі немесе одан да көп этностардың бір географиялық территорияда (және бір мемлекеттің құрамында – Ш.Ж.) ұзақ уақыт тығыз қарым-қатынаста болуы, 2) көршілік, сауда, достық, некелік және т.б. қатынаста болуы, 3) бір-бірінің тілдерін тұрмыстық деңгейде, ауызша және жазбаша сөйлеуде күрделі тақырыптарда сөйлесе алуы, 4) ана тілінен бөгде тілде сөйлесіп кетуге (тілдер кодын ауыстыра алуы) дағдылануы. Нәтижесінде бірнеше тілдік ортадағы тілдерді қолданушылар байқаусызда, әдет бойынша көрші тілдердің лингвистикалық бірліктерінің, яғни фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, просодикалық, аз да

болса лексикалық және типологиялық құбылыстарының ауысуы жүреді. Бұл үдеріс жүздеген, мыңдаған жылдарға ұласып, нәтижесінде тілдік одақ қалыптасады [9]. Әлем тілдерінде тілдік одақтың балқан тілдер одағы, Еділ бойы (Еділ-Кама) тілдер одағы, Иран-арак тілдер одағы, орталық Азия (Гималай) Тілдік одақ дегеніміз ең кемінде екі және одан көп туыс емес немесе түрлі деңгейдегі генетикалық туыстықтағы (алыс туыстықтан жақын туыстыққа дейінгі) тілдердің тобы. Олардың жалпы бір ата тілден шығуымен емес, географиялық жақындықта болып туыстасуы, жүздеген, мыңдаған жылдар бойы өзара тілдік қарым-қатынаста болған тіл нелерінің ұқсас лингвистикалық сипатты болуы. Тілдік (аймақтық) бірліктің пайда болуының бірнеше себебі бар. Олар: 1) екі немесе одан да көп этностардың бір географиялық территорияда (және бір мемлекеттің құрамында – Ш.Ж.) ұзақ уақыт тығыз қарым-қатынаста болуы, 2) көршілік, сауда, достық, некелік және т.б. қатынаста болуы, 3) бір-бірінің тілдерін тұрмыстық деңгейде, ауыша және жазбаша сөйлеуде күрделі тақырыптарда сөйлесе алуы. 4) ана тілінен бөге тілде сөйлесіп кетуге (тілдер кодын ауыстыра алуы) дағдылануы. Нәтижесінде бірнеше тілдік ортадағы тілдерді қолданушылар байқаусызда, әдет бойынша көрші тілдердің лингвистикалық бірліктерінің, яғни фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, просодикалық, аз да болса лексикалық және типологиялық құбылыстарының ауысуы жүреді. Бұл үдеріс жүздеген, мыңдаған жылдарға ұласып, нәтижесінде тілдік одақ қалыптасады [10]. Әлем тілдерінде тілдік одақтың балқан тілдер одағы, Еділ бойы (Еділ-Кама) тілдер одағы, Иран-арак тілдер одағы, орталық Азия (Гималай) тілдері одағы, палеоазиат тілдер одағы, месоамерикалық тілдер одағы, Нил-сахар тілдер одағы, океания тілдер одағы деген он шақты үлгісі бар. Қарахан мемлекеті, Хорезм патшалығы кезеңіндегі түркі тілдерінің бірлігін шартты түрде «Орта ғасырлық түркі тілдері одағы» деп атауға болады. Сонда ғана қазіргі түркі халықтары орта ғасырдағы жазба ескерткіштерді ортақ мұра ретінде қарастырып, әр түркі тілі өздеріне тартқыламас еді.

Хорезм өлкесінің бастапқы тұрғындары шығыс иран тілінде сөйлеген. Ал хорезмдік түркі тілінің қалыптасуы, яғни соның нәтижесінде хорезмдіктер тілінің түркіленуі үдерісі біздің заманымыздың алғашқы ғасырларынан басталып, Түркі қағанаты дәуіріне (567-603 ж.ж.) жалғасып, әсіресе бұл үдеріс XI ғасырда селжүктердің жаулап алуынан соң қарқын алды. Бұл өлке елінің түркіленуі 1220 жылы Шыңғыс хан мемлекеті әскерінің басып алуының нәтижесінде Хорезмшахтар мемлекетінің құлауымен аяқталады.

Плано Карпиннің дерегіне, хорезмдіктердің көпшілігі XIII ғасырда-ақ түркі тілді болды. XIV ғасырдың I жартысында хорезмдіктер толық түркі тілінде сөйлейтін болды [11]. Осы орта азиялық түркі тілі кейін келе Хорезмнің мемлекеттік тіліне айналып, 1920 жылға дейін Хиуа хандығының мемлекеттік тілі болды. Хорезм тіліне Өзбекстанның солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс говорлары, Хорасан аймағында Иранның солтүстік-шығыс және Қазақстанның екі говору қосылады [12; 13].

Зерттеушілер Хорезм диалектісінің орта ғасырлық хорезмдік түркі тілінен және иранлық хорезм тілінен айырмашылықтары бар екендігін айта келіп, Хорезм диалектісін түркі тілінің (оңтүстік-батыс) тобының шығыс оғыздық шағын тобына (подгруппасына) кіреді, қазіргі өзбек тілінің диалектісі деп топшылайды. Әрине, бұл топшылау әлі түбегейлі зерделуді қажет ететін ойлар...

А.Н.Самойловичтің [14] классификациясы бойынша, Хорезм диалектісі хиуа-өзбек және хиуа-сарг наречиселері болып жіктеледі де, қыпшақ-түркімен деп аталып, жеке топ ретінде қарастырылады. XII ғасырда Хорезмде тұрған Махмұт Замахшаридің «Мукаддимат әл-әдәб» шығармасында он мыңнан астам сөз бар. Осы туындының негізінде хорезм тілі XIV-XIX ғасырларда даму үстінде болды. XV ғасырдан бастап Хорезмнің әдеби тілі Кенес Одағының лингвистері «ескі өзбек тілі» деп атаған шағатай түркі тілі болды.

Хорезм тілінің «шағатай тілі», «ескі өзбек тілі» деп аталуының тарихи хронология және тілдік құрамы тұрғысынан шындыққа жанаспайтын тұстары да бар. Хорезм тілін «шағатай тілі» деп атаудың қателігі Хорезм мемлекеті 1097-1231 жылдары, ал Шағатай

ұлысы 1224-1340 жылдары өмір сүрген. Демек Хорезм елі тұрғындарының Шағатай атауына, ұлысының тіліне қатысы жоқ. «Ескі өзбек тілі» деп атаудың жөнсіздігі сол өлкедегі түрлі түркі тайпаларының Өзбек немесе Әбілқайыр хандығына бірігуі 1420 жылдары Алтын Орда тараған соң қазіргі Өзбекстан, Қазақстан, Ресей жерлеріндегі халықтан құрылғандығында жатыр. Оны Хорезмнің тілдік құрамы жайлы зерттеушілердің пікірлері дәлелдей түседі. Мәселен, Г.Нетесов, Х.С.Самагова, А.И.Ишановтардың Хорезм тіліне Өзбекстанның солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс говорлары, Хорасан аймағында Иранның солтүстік-шығыс және Қазақстанның екі говоры қосылады [12; 13], А.Н.Самойловичтің [14] классификациясы бойынша, Хорезм диалектісі хиуа-өзбек және хиуа-сарт наречіелері болып жіктеледі де, қыпшақ-түркімен деп аталып, жеке топ ретінде қарастырылады деген пікірлері дәйек бола алды. Хорасанның, казак тілінің екі диалектісінен, өзбек тілінің қыпшақ-түркімен наречіесі деп аталатын болса, онда Хорезм тілі қалай ескі өзбек тілі болады. Н.Н.Поппе Замахшаридың сөздігінің тілі жайлы: «Сказать, что этот язык чагатай язык, каковым он, действительно и является мало. Термин «чагатайский язык», как известно, употребляется в довольно неопределенном смысле. Современное состояние науки позволяет говорить о «среднеазиатско-турецком литературном языке исламской эпохи», а не о «чагатаевском языке», и установить внутри этого языка несколько периодов его развития, из которых только в третий период (XV-XVI ст.) за ним утвердилось название чагатайского языка. Хотя язык нашего памятника является чагатайским языком с присущими ему особенностями, свойственными даже азиатско-турецкому языку. Язык этот до известной степени *мешапый*» дейді [1:410]. Бұдан Замахшари сөздігінің, яғни Хорезм тілінің аралас тіл екендігі, қыпшақ, оғыз, қарлұқ тобындағы тілдердің элементтерін жинақтаған тіл екендігі айқындала түседі деген түйін жасауға болады. Демек тарауша басында айтқандай, «тілдік одақ» құбылысы туыс емес тілдерге ғана емес, туыс тілдерде де болатындығын келешекте зерделеу керек болады...

II тарау. Әбілқасым әз-Замахшаридың өмірі мен шығармашылығы

Бұрынғы кеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары орта ғасырлардағы мұсылман өркениетінің дереккөздерін зерделеу мұсылмандық Шығыстың рухани өмірі мен мәдени дамуы жөнінде мол ақпарат бере отырып, оның әлемдік өркениеттегі орны мен маңызын анықтауға, белгісіз болып келген немесе әділетсіздікпен айтылмай келген өткен дәуірдің өкілдерінің есімдерін паш етуге септігін тигізді. Сол түркі ұлыстары мен ұлттарына ортақ сондай ұлы тұлғаның бірегейі – XI-XII ғасырлардың тоғысында ғұмыр кешкен Әбілқасым Махмұд ибн Омар әз-Замахшари. Әбу әл-Қасым Махмұт ибн Омар ибн Мұхаммед әл-Хорезми әз-Замахшаридың «Алла жарылқаған» («Джар Аллах»), «бүкіл әлемнің ұстазы» («Устаз аль-дунья»), «арабтар мен араб еместердің ұстазы» («Устаз аль-араб ва аль-аджам»), «әдебиетшілердің әулиесі» («Каабагу аль-удаба»), «Хорезмнің мақтанышы» («Фахр Хаваразм») және «имам» деген эпитеттік атақтары болған.

Ол араб лингвистикасының, түбір сөздердің әліппелік қағидасымен сөздік құрастырудың негізін салушылардың, араб грамматикасын жана әдістермен баяндаушылардың бірегейі, алғашқы көп тілді сөздіктердің (араб-парсы, араб-парсы-түркі) авторы. Оның еңбектері мен қызметінің арқасында Мәуреннахр араб тілі мен араб мәдениетінің негізгі орталықтарының біріне айналды.

Көрнекті арабтанушы Меккеде екі рет болған. Қаланың әмірі Әбу әл-Хусейн ибн Ваххас әл-Хусейн Замахшариды барлық салтанатпен қарсы алып, әмірдің пәрменімен Замахшарига арналып Қағбаға жақын жерден ғылыми, шығармашылық және оқытушылық қызметтермен еркін шұғылдануға жағдай болу үшін үй салдырып берген. Қасиетті Меккенің әмірі ибн Ваххас: «Әлемнің бүкіл елді мекенін Хорезмдегі бір Замахшар ауылы үшін беруге болады. Себебі бұл ауыл әлемге Махмұт әл-Замахшари деген ұлы ғалымды берген» деп бағалаған.

Әрбір азамат – өз заманының нәтижесі, осы тұрғыдан келгенде, Замахшаридың болмыс-бітімі мен қарым-қабілетінің жасампаздық жолда болуының өзіндік тарихи себеп-салдарлары бар. Оған араб білім-ғылымының туу, қалыптасу және даму жолдарына қысқаша шолу жасау арқылы көз жеткізуге болады. Араб ғылымының I дәуірдегі (УІ-УІІ ғғ.) дамуының орталығы Ирактағы Басра және Куфа қалалары болып, ол қалаларда араб тілі және оның грамматикасы басымырақ зерделеніп, олардың жүйеленуі араб тілінің мемлекеттік тіл және мұсылман дінінің тілі болуымен тығыз байланысты. Араб ғылымының дамуының II дәуірі УІІІ ғасырдың соңынан, яғни халифат астанасының Бағдадқа көшірілуімен сабақтас болды. Бұл қала сонымен қатар араб ғылымының орталығына айналды. Мұнда алғашқыда көне және шығыстық қолжазбаларды жинау, оларды араб тіліне аударумен шұғылданды. Ал ІХ-Х ғасырларда Бағдадта және араб мәдениетінің басқа да орталықтарында жекелеген ғылыми шығармашылық қалыптасуы дамыды. Егер ХІ жүз жылдық «мұсылман мәдениетінің *бетбұрыс кезеңі*» болса, ХІІ ғасыр зерттеушілердің назарын мұсылман тарихының классикалық дәуірінің *таралу кезеңі* болып қалыптасты [15:15]. Араб тілі мемлекет тілі болғандықтан, араб тіліне Көне Греция және Шығыстың классикалық ғылыми және философиялық еңбектері аударылғандықтан, бұл тіл «Шығыстың латын тіліне» айналып, халифат құрамына кіретін арабтардың ғана емес, басқа халықтардың ғалымдары, жазушылары, ақындары арасында кеңінен қолданыс тапты. Басқа халықтардың өзіндік мәдени шығармашылығының өкілі болған олардың шығармалары ерекше ұлттық мәдениеттің одан әрі дамуына негіз салды. ХІІ ғасырдағы араб ғылымының жарқын өкілдерінің бірі, ғылыми өнімдерінің көлемі арабтың көптеген даңқты ғалымдарынан асып түсетін әз-Замахшари болды. Оның ғылыми еңбегін академик И.Ю.Крачковский: «Ол мұтазилттік сарындағы ірі экзегет (діни мәтіндерді түсіндіруші филолог) ретінде, грамматик, лексикограф және жоғары стильдегі көркем прозаның авторы ретінде жарқын із қалдырды» деп бағалады [16:313].

Замахшари 1075 жылы 19 наурызда Хорезмде Замахшар деген елді мекенде (қазіргі Түркіменстанда) дүниеге келген, осы елді мекен оның ныспысы болған. Шыққан тегі – парсы. Академик В.В.Бартольд өзінің «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты іргелі монографиясында Х ғасырдың соңғы ширегіндегі араб географы және тарихшысы әл-Магдиси (әл-Мугадасси) сілтеме жасай отырып, Замахшар «айнала ор қазылған, темір қақпалы, абақтысы бар, көтермелі көпірі мен әлемі үлкен мешіті бар шағын бекіністі мекен болған» деп [17:204] суреттейді. Замахшари Орталық Азияның өте көне қалаларының бірі Үргеніште оқыды, өзінің саналы ғұмырының көп бөлігін өткерді. Үргеніш, арабша айтқанда Джурджан, Х ғасырда солтүстік Хорезмнің астанасы және Әмударияның сол жағалауындағы ең үлкен қала болды. «Оның төрт қақпасы болды, қақпаларға су арықтармен келіп жатты... Ма'мунның (1009-1017) сарайының қақпасы әдемілігімен ерекшеленді, Хорасан аймағында оған жетер қақпа болған емес» [17:545]. Х ғасырдың аяғынан бастап Үргеніштің маңызы тез арта бастады. Ол Орталық Азияның ең мықты мәдениет орталығы болған біріккен Хорезмнің астанасы болды. Философиямен әуестенген және білімдарларды кадрлеген Хорезм шахы Ма'мунның сарайына көптеген философтар мен ғалымдар жиналды, олар: Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни және т.б. XI ғасырдың ортасынан бастап Хорезм селжүктердің бағынышына көшіп, олар да ғалымдарға қамқор болуға ұмтылып, өз сарайларын атақты ғалымдармен, ақындармен әспеттегісі келді. Махмұт Замахшаридың баталық, жасөспірім және жастық, жігіттік шағы Мәлік шах билеген заманда (1072-1092), яғни Селжүк мемлекетінің ең жоғары саяси құдіретінің өркендеген кезінде өтті. Замахшаридың кейбір өмірбаяндық деректері ибн Халликан және Якут әл-Хамави (Лондон, 1923) секілді араб авторларының еңбектерінде баяндалған. Ғалымның өмірі туралы басқа деректерді Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесінің Шығыстану институтының қолжазбалар жинағынан және Б.З.Халидовтың «Письменные памятники Востока» жинағындағы жарияланымнан табуға болады. Онда Б.З.Халидов белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, Замахшаридың замандасы Абдуссалам б. Мұхаммед әл-Андарасбани [18:204-212] екенін анықтады. Аталмыш қолжазбадан Замахшаридың бала кезінде шатырдан құлап, аяғын зақымдағаны, оны кестіріп тастауға тура келгендігі белгілі болды [19:204]. Бұл дерек осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер сүйеніп келген ибн Халликанның хабарына түзету енгізуге негіз болды. Мәселен, Джирджан Зейдан: «Ибн Халликан ол (Замахшари) өзінің көптеген саяхаттарының бірінде қатты суық тиіп, ол аяғына әсер етін, аяғын кесіп ағаш аяқ (протез) салған» деген дерекке [20:47] сілтеме жасайды. Замахшари бастауыш білімді өз аулында өз әкесінен алды, әкесі сонда имам болған, бала Махмұттың сауатын ашқан, оқуға, әсіресе құранды оқуға үйреткен. Баланың ерекше қабілеттілігі оның келешегінен үлкен үміт күттіргенімен, баласы мүгедек болып қалғандықтан, әкесі оған тігіншілікті үйретпекші болады. Оған келіспеген ұлы әкесінен қалаға (Үргенішке) апарып, тағдыр тәлкегіне тастауын сұрайды. Ол Үргеніште мешіт жанындағы медресеге орналастырылады, оның ерекше көркем жазуына мұғалімінің ағасы Әбілфатх б. Байа'н көңіл аударып, оны қолжазбаларды көшіріп жазу жұмысына қатыстырып, еңбегіне қолақы да алады. Ол осылайша оқи жүріп, жастайынан табыс таба бастайды [19:547-548]. Замахшаридың замандасы әл-Андарасбани өзінің жоғарыдағы қолжазбасында ғалым өзінің қырық бір жасында (1115 жылға сәйкес келеді) уәзірлер мен билеушілердің жанында надим (надим; нудеме – әңгімелесуші, табақтас; «надим» деп әдетте, Адам Мецтің айтуынша, мұсылман ренессансында халифке жақын, сарайда бәрінен көп жалақы төленетін категориядағы адамды, құрметті атақты атаған) болып, олардың малақшысы ретінде дүниенің игілігімен ләззаттанды [19:205] дегенді баяндайды. Б.З.Халидов айтқандай, «ол – селжүктерге вассалдық бағыныштағы Хорезм тарихындағы хорезмшахтардың тәуелсіз мемлекетін құру жолындағы күрестің ең бір әйгілі тұлғасы» [20:65; сілтеме Б.З.Халидовтан: 22:553; 23:48]. Замахшаридың биографы әл-Андарасбанидың әңгімелеуіне қарағанда, оның сарай маңындағы қым-қиғаш та қызықты өмірі ғалымның ондай өмірден баз кешіп, басқа бағытқа беттеуіне ой салды. Дәруіштік жолды таңдап, Меккеге қажылыққа аттанды

[21:551]. Әрине, оның сұлтан сарайынан кетугіне, кеткен ол ғана емес, сарайдың масайраған өмірінен бас тартуына қоғамдық-саяси себептер болды. XI-XII ғасырлардағы селжүктердің орасан зор феодалдық державасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты толассыз оқиғалар сұлтан сарайындағы мазасыз, оқыс сәттерге толы өмір көптеген ақындар мен ғалымдарды одан бас тартып, дәруіштікке, суфизмге кетуге мәжбүрледі. Әл-Андарасбанидың деректерінде ғалым оқшауланған кезеңде оған Хорезм шахы Атсыз ибн Мұхаммед ғалым Меккеден оралған сон да жолығып тұруын жалғастыра берді... Ол сонымен қатар Бұхара, Мерв, Нишапур, Исфахан, Бағдад, Хиджаз, Мекке калаларында оқып білім алды.

Замахшари – елуден астам шығарма жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан 30, Якут 50 еңбектің атын келтіреді. Б.З.Халидов Ленинград университетінің шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Броккельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша 10; 2) лексикография бойынша 8; 3) поэзия саласында 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) 2; 6) жағрафиядан 1; 7) эзгетикадан 1; 8) шариаз заңына 2; 9) ислам ағымдары туралы 4; 10) әр түрлі тақырыпта 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Замахшари араб тілінің, грамматиканың, байанның, тәпсірдің және хадистердің ірі зерттеушілерінің бірі ретінде бай шығармашылық мұра қалдырды. Ол лингвистика және теология бойынша ең негізгі, маңызды еңбектерін жазды. «Илм әл-байан» деген ұғымға риторика, шешендік сөз және стилистика бойынша білімдердің кешені кіреді, ал «ат-тафсир» сөзінің құранды түсіндіру және комментарий жасау, түрлі ғылыми терминдер мен еңбектерге түсіндірме жасау деген мағыналары бар. Мәселен, X ғасырдың атақты араб тарихшысы ат-Табаридың «Құранға тәпсір» деген қырық томдық еңбегі бар. «Әл-хадис» деген термин Мұхамбет пайғамбардың іс-әрекеттері мен данышпандығы жайлы ерекше құрылымды әңгіме (аныз, әпсана), яғни пайғамбардың не айтқаны, не істегені туралы әпсаналар дегенді білдіреді.

Замахшари – білімнің көптеген саласындағы көптеген шығармашылық мұраның авторы. Ғалымның «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фи-н-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына' ати-л-'и раб», «Асасу-л-балага», «Мугаддимағу-л-'адаб», «'Атвау-з-захаб», «әл-Мустағса фи-л-'амсал», «Навабигу-л-калам», «Рисала фи калимати-ш-шахада», «Китабу наса' ихн-е-сығар», «Китабу-л-джибал ва-л-'амкина ва-л-майах» атты іргелі еңбектері оның даңқын асқақтатты.

Оның даңқын шығарған 1134 жылы аяқтаған еңбегі «әл-Кашшаф» («Раскрывающий») – қасиетті құранның біздің заманымызға дейін жеткен жалғыз мутазилигтік толық комментарийі. Мысырдағы Фатима әулетін 1172 жылы елдің билігінен және елаен ығыстырған Салахуддин әл-Аюби «әл-Азхар» мешітін университетке айналдырған, оқу орнының студенттері құранды әлі де осы «әл-Кашшаф» бойынша оқиды. Мәмлүктер 1250 жылы Айып әулетінің өзара қырысуын пайдаланып, сарай төңкерісін жасады...

«Әл-Анмузадж» Еділ-Жайық өңіріндегі татарларда ғана емес, жалпы түркі әлеміне ең танымал оқулық болды. Бұл трактат Замахшаридің араб грамматикасы бойынша іргелі еңбегі «әл-Муфассалдың» түйінді тұжырымдары секілді. Автор оны араб грамматикасын енді бастап үйренушілерге арнап, мәліметтерді жүйелі де анық баяндауымен ерекшеленді [22:139]. Оқу құралының грамматикалық материалы дәстүр бойынша сөз таптарына жіктеуден (есім, етістік, шылаулар) басталып, әрқайсысы жеке-жеке бөлімдерде қарастырылады. Есімдер теориясын баяндауда оны грамматикалық категорияларға (число, род, определенность/неопределенность) және семантикалық жіктерге (сан есім, қимыл есім – имя действия, қимыл жасаушы – имя деятеля, қимыл жасалушы – имя подлежащего, имя превосходства) талдап қарастырады. Есімдердің септік формалары

мен олардың сөйлемдегі синтаксистік қызметтері келтіріледі. Етістіктердің де грамматикалық категорияларын (шак, жіктеу, рай, ауыспалылық/тұрақтылық және) және синтаксистік ерекшеліктерін сипаттайды. Ал шылаулар туралы бөлім негізінен олардың лексикалық мағыналарына арналған.

Замахшаридың шығармашылығының өнімді кезеңі Меккедегі және одан кейінгі жылдарға тиесілі, бұл кезеңде ол өзінің маңызды еңбектерін жазды. Оның негізгі еңбектері теология саласына және араб тіліне қатысты зерттеулер болып келеді. 1131-1135 жылдары ол құранның көлемді комментарийі «*әл-Кашшафты*» жазып, ол еңбек осы күнге дейін өзінің канондық сипатын сақтап қалды [16:383; 18:47; 20:65]. В.А.Звеганцев Замахшари шығармасында ерекше көңіл аударатын тұсты ескерте келіп, «еңбектің лексикологиялық бөлімінде әр қилы оқылып жүрген тұстарына түбегейлі тоқталады, оның дұрыс нұсқаларын көне поэзиядан мәліметтер келтіре отырып негіздейді. Түптің түбінде Замахшари өз жұмысында мәтінге ғылыми сынның үлгісін көрсетті» дейді [20:65]. Замахшаридың еңбегін араб лингвисті ас-Самарра: «Ол «*әл-Кашшаф*» пен «*әл-Муфассалдан*» басқа ештеңе жазбаса да басқа еңбектері оның даңқын шығаруға жетер еді» деп бағалайды [22].

Бағдад немесе «аралас» («эклектикалық») немесе рационалды филология мектебінің өкілі Замахшаридың араб грамматикасы жөніндегі негізгі еңбегі – бір жыл төрт айда жазылған (1119-1121 жж.) «*әл-Муфассал фи-н-нахв*» [Сілтеме Н.К.Эфендиеваның «Исследование некоторых трудов аз-Замахшари» атты мақаласынан: 23:47]. «*Әл-Муфассалдың*» мазмұнының Сибавейхидің «*әл-Кітаб*» еңбегіне жалпы ұқсас тұстары көп болғанмен, онда мәліметтер өте түсінікті түрде баяндалған [18:556]. Ғалымның «*әл-Муфассал*» трактатының жоғары бағаланғаны сонша, мысырлық аюбиттер әулетінің билеушісі Иса әл-Аюби оның қолжазбасы кімде сақталса, соған мол сый-сияпат пен өз иығынан шапанымды шешіп беремін деп ант берді. Автор кейін келе бұл еңбекке араб грамматиктері қалай көңіл аударса, «*әл-Кашшаф*» комментаторлары да сонша көңіл аударды. Кітап мәтіні Христианияда (қазіргі Осло) 1849 жылы басылған. Оған бірнеше комментарийлер жазылды, оның елеулісі Абулбакр б. Йаншаның комментарийі 1882 жылы Лейпцигте жарық көрді. «*Әл-Муфассал*» неміс тіліне аударылып, 1873 жылы баспа бетін көрді. Ал «*әл-Музаджа*» 1872 жылы Египетте, 1880 жылы Константинопольде басылды.

Замахшаридың тағы бір кең тараған «*Асасу-л-балага*» – араб тілінің екі томдық сөздігі, өзінің құрылымының ерекше әдіспен құрастырылуымен өзгешеленеді. Сөздікте сөздің семантикалық сипаттамасын беріп қана қоймайды, оларды контексте қарастырады, яғни олардың мағыналары тұрақты ма, әлде ауыспалы ма екенін айқындайды. Бұл сөздік Египетте сақталған.

Замахшаридың келесі бір шығармасы – мақам қағидасы бойынша құрастырылған даналық сөздер мен мақалдардың жинағы «*Атваку-з-захаб*» («Золотые ожерелья») тұщымды прозаның үлгісі [16:387, т. У], ол сондықтан да Еуропаның тілдеріне бірнеше рет аударылып, бірнеше рет қайта басылды.

Замахшаридың «*әл-Мустакса фи-л-амсал*» атты келесі еңбегі – араб мақалдарының әліпшелік қағидамен құрастырылған сөздік, ол Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен тараған туынды [22:48].

Замахшаридың көркем-дидактикалық шығармаларының ішінен «*Навабигу-л-катам*» («Перлы изречений»), «*Раби у-л-абрар ва нуусу-л-ахбар*» («Весна благочестивых лиц и тексты преданий»), «*Рисала фи қазимати-ш-шахад*» (трактат «О словах исповедения веры»), «*Китаб насаихи-с-сыгар*» («Книга наставлений малолетним»), «*Нузхату-л-му*» («Услада общения») [18:553; 23:48-49] деген шығармаларын атауға болады. Ғалымның сонымен қатар әліпшелік тәртіппен құрастырылған өлеңдер жинағы, мақамдары мен қасыдалары және т.б. еңбектері бар.

Замахшаридың грамматикалық және лексикографиялық еңбектері қысқа да нұсқа болса, көркем туындылары заманына сай қатар ұйқасқан фразаларды күрделенген стильде

колданып, араб поэзиясының тілдік және стилистикалық әдіс-тәсілдерін, араб тілінің синонимдік байлығы мен сирек қолданылатын сөздерін шебер пайдаланады.

Ерекше бір еңбегі – «*Китабу-л-джелибал ва-л-мийах*» («Книга о горах, местностях и водах») атты географиялық зерттеуі. Ол туралы Н.Ю.Крачковский: «Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл ілгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне ұқсас. Замахшари бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлеңдері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық объектілерінің тізбесін жинақтаған IX ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығы: алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға талпыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болуы көп пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітапсүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады. [16:313-314, т. IУ; 10:48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдай Замахшаридың барлық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің поменклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездеседі. Солтүстік Африка, Персия және Орталық Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орталық Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. 1856 жылы Йенбол араб династиясы өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды мұқият дайындап шығарған болатын» [16:314, т. IУ; 23:48]. Сальверд де Гравенің болжауынша, Замахшаридың жұмысы не аяқталмаған, не сонына дейін редакцияланбаған.

Замахшаридың еңбектері жайлы А.Флеш, Ж.Кантино, М.Бравманн, К.Брокельманн, Х.Биркеланд, М.Грюнерг, Г.Ванль, В.В.Бартольд, Н.Ю.Крачковский, Н.Н.Поппе, А.К.Боровков, Э.Н.Нәжіп, Б.З.Халидов, В.А.Звегинцев, В.Г.Ахведиани, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, В.Ф.Гиргас, З.Б.Мухамедова, Н.К.Эфендиева, Н.И.Робакидзе, А.М.Салахов секілді ғалымдар өз еңбектерінде оның биік беделін мойындап, Сибавейихмен қатар атайды. Мұның бәрі орта ғасырлық араб ғалымының еңбегіне деген қызығушылықтың, оның лингвистикалық идеяларының қазіргі күнде де өзектілігінің жоғалмағандығын дәлелдейді.

Замахшаридың түркітану үшін маңызды еңбегі – «*Мухаддимат әл-әдәб*» сөздігі. Замахшари араб тілі мен әдебиетінің лексикалық байлығын өз отандастарына таныстыру және білімді саналы меңгеруге жеңіл жол ашу мақсатында «Мукаддимату-л-адаб» деген арабша-парсыша сөздік құрастырады. Кейбір деректерге қарағанда, ол дәстүр бойынша өз еңбегін Хорезм шахының ұлы, ғылым мен поэзияның қамқоршысы Абулмузаффар Атсызға (1127-1156) арнаған дейді. Атсыздың өтініші бойынша түркі бөлігін қосқан. Кейіннен монғолдар келген соң белгісіз автор монғол сөздерін қосып, арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздікке айналдырған. Замахшаридың бұл еңбегіне В.В.Бартольд: «Замахшари сөздігінде келтірілген көптеген мәдени сөздер мен техниканың сөйлемше, сөйлемдер тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениет тарихынан да мол хабар береді. Бұл мағынада алғанда, әсіресе мекендердің аттары туралы бөлімінің берері мол. Мекен және қоршалған жерлер туралы бөлімдер бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар басқару, дін, жұмақ, көпірлер, етікшілік, жыртқыш андар туралы бөлімдер бар» деген жоғары баға береді [23:445-468]. Сөздіктің түпнұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастағаны белгілі. Бұқарада

табылган екі қолжазбаның бірін 1305 жылы хатиб («қолжазбалар сақтаушы») Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен моңғолша тәржімалаған көшірмесі 1492 жылы хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде озбектерді билеген Абдулла ханның (1557-1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек. Бұл сөздіктің ескі түркі глоссалары тізбеленген толық емес, әрі жазылған мерзімі белгісіз, бірақ өте ескі қолжазбасын В.Вяткин 1897 жылы Орыс ғылым академиясына сыйға тартқан [23:465]. Көлемі 570 бет екі томдық «Мукаддимату-л-адаб» есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеулер және септеулер деген бес бөлімнен тұрады. Бұл шығарманың Каирде сақталған (арабша-түркіше бөлімдері ғана бар сияқты) қолжазба данасының жазба жолдарының ортасында парсыша аудармалары бар [23:48]. Кітапта көптеген бағалы, қызықты және пайдалы лингвистикалық материалдар бар, оны түсінуді 1843-1850 жылдары Лейпцигте көрсеткіштермен, комментарийлермен қамтамасыз етілген басылымы жеңілдете түседі [23:48].

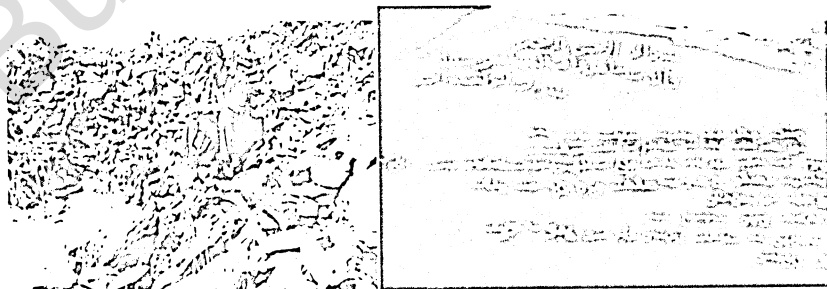

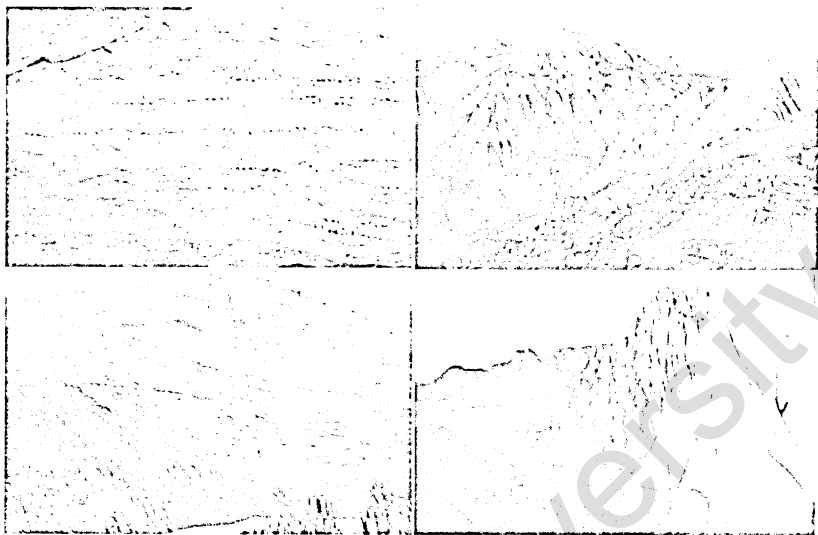
N.N. Poppe

Сөздікті алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі – орыс ғалымы Н.Н.Поппе. Айта кетерлік жайт, Н.Н.Поппе туралы да кейбір біреп-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен, отандық тіл білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан қалыс қалып, бағаланбаудың басты себебі – өткен ғасырдың 40-жылдары Н.Н.Поппенің басына түскен тағдыр тәлкегімен шетелге кетуге мәжбүр болуы. Николай (Николаас) Николаевич Поппе 1897 жылы 27 шілдеде Қытайдың Яньтай (Чифу) қаласында дүниеге келген. Әкесі Николай Поппе Қытайдағы Ресейдің дипломатиялық қызметінде консулдық қызметкер болған. Жасөспірімдік және жастық шағы Ресей тарихындағы Боксер көтерілісі, орыс-жапон соғысы, I дүниежүзілік, азаматтық соғыстармен, Кеңес үкіметінің орнаған кезімен тұспа-тұс келді. Ол 1991 жылдың 8 тамызында АҚШ-тың Сиэтл қаласында 94 жасында дүние салған. Лингвист әрі этнограф, моңғолтанушы, алтай тілінің маманы, 1932 жылдан КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі. 1921 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің моңғол бөліміне түсіп, ондағы әйгілі тіл мамандары А.Д.Руднев, В.Л.Котвич, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, А.В.Бурдуковтардан дәріс алды, ғылымдағы алғашқы ғылыми жетекшісі атақты Б.Я.Владимирцов болған. Поппе 1920 жылы 23 жасында, студент кезінде, тірі Шығыс тілдері институтында оқытушы болып бастап, одан кейін География институтында лаборант қызметінде Л.Я.Штернбергтің жетекшілігімен дайындықтан өтеді. 1923 жылдан бастап Ленинград университетінде оқытушылық ете жүріп, кейін КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтына айналған Азия музейінде жұмыс істейді. Бұл институт Поппенің 1941 жылға дейін негізгі жұмыс орны болып қалды. Н.Н.Поппе 1928 жылы 31 жасында профессор атағын алса, 1931 жылы 34 жасында Б.Я.Владимирцов қайтыс болғаннан соң, КСРО Ғылым академиясы Шығыстану институты моңғол зерттеулері бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалды. 1932 жылы 35 жасында КСРО Ғылым академиясының ең жас мүше-корреспонденті болып сайланды. 1926 – 1932 жылдары жеті жыл қатарынан моңғолдарды зерттеу экспедицияларына барды: Моңғол Халық Республикасына 3 рет (1926, 1927, 1929 жж.), бурят диалектілері тараған аудандарға 4 рет (1928, 1930-1932 жж.). Бұл экспедицияларға кейін көрнекті моңғол зерттеушілері болған В.А.Казакевич, Г.Д.Санжеев, Т.А.Бергагаевтар да қатысып, моңғол тілдері мен диалектілері және фольклоры бойынша қыруар мәлімет жинап қайтты. 1939-

1940 жылдары кеңес-фин соғысына қатысты. Кеңес билігі Н.Н.Поппе 1942 жылы Қарашай аумағын (Микоян-Шахар) басып алған неміс басқыншылары жағына өз еркімен өтті, немістердің «Үшінші Рейх» ақпараттық мекемесіне қызмет етті, 1943 жылы отбасымен Германияға көшті деген шешім қабылдады. Соғыстан кейін кеңес үкіметінің құрығынан тығылып, бірнеше жыл шығармашылықпен астыртын айналысқан. 1949 жылы ол АҚШ-қа қоныс аударып, 1968 жылға дейін Вашингтон штаты университетінің Қиыр Шығыс факультетінде профессор лауазымында қызмет атқарады. 1968 жылы «Бонн университетінің құрметті докторы» атағына ие болады, 1968 және 1977 жылдары Фин Ғылым Академиясының мүшесі болып сайланған. Ол алтай тілдері мен фольклоры, негізінен моңғол тілдерінің тарихы мен бүгінгі жайында 70 жыл ішінде 284 еңбек жазса, оның 40-ы монографиялар мен кітаптар. «Отанын сатқан опасыз» деген ат тіл мамандары ләм-мим деп жаз ашпады. Осы салқындық бергі уақыттарда «Мукаддимат әл-әдәбтын», жалпы Замахшаридың шығармашылығының кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген...

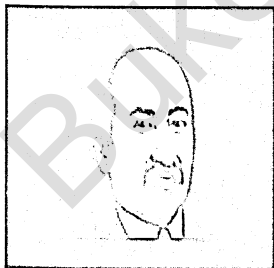
Н.Н.Поппе – Әмір Темірдің Ұлытауда қалдырған белгітасын да алғаш таныған ғалым. Ол белгітастың да ұзақ тарихы бар. 1391 жылы Әмір Темір сұлтан Самарқандтан Алтын Орда ханы Тоқтамысқа жорыққа аттанғанда сол жылдың сәуір айында әскерімен Ұлытауда бірнеше күн тынығады. Сонда Әмір Темір жорық жолындағы бір белгі ретінде Алтыншоқы деген жерге қара тасқа (амфиболит) қашап, жазу қалдырады. Таста арабша үш жол жазу, шағатайша сегіз жол жазу бар. Арабшаның аудармасы: «Рахымды да шапағатты Алланың атымен! Жер жүзінің әміршісі, шындықтың шамшырағы, берік қорғаушы, бәрінен де күшті, бәрінен де құдыретті, өмір мен өлім сыйлаушы данышпан!». Шағатайшаның аудармасы: «Жеті жүз тоқсан үшінші жылдың жазы, қой жылы, көктемнің ортаңғы айы (1391 жыл 6 сәуір), Тұран сұлтаны Темір бек ислам діні үшін үш жүз мың әскермен бұлғар ханы Тоқтамыс ханға қарсы аттанды. Осы жерге жетіп, ескерткіш болу үшін ол осы қорғанды тұрғызды. Алла беріп, жаратушы әділ төрелігін жүргізсін! Жаратушы ел халқына мейірімін төксін! Бізді ескеріп жарылқасын!». Белгітасты 1935 жылы, жазылғаннан соң алты ғасырдан кейін, экспедиция кезінде тауып, әлемге әйгілі еткен болашақ ұлы ғалым Қаныш Сәтпаев еді. Ескерткіш 1936 жылдан бері Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақтаулы [24:11]. Қ.И.Сәтпаев Темірланның сарай тарихнамашысы Шерафуддин Язди Әмір Темірдің осы жорығын сипаттауының тарихи зағтық дәлелі осы қара тас екеніне көз жеткізеді. Бұл тас ескерткіш жайлы естіген Ленинград эрмитажының директоры академик И.А.Орбели Қарсақбайға 1936 жылы күзде Эрмитаж қызметкері Морозовты жіберіп, Ленинградқа алып кеткенін, ол 1937 жылдың басында жоғарыдағы тасқа қашалған жазуларды профессор Поппе оқығандығын хабарлағанын баяндайды [25:19-20]. Ал тас ескерткіш Қарсақбайдан Жусалы темір жолына ат арбамен жеткізіліп, одан әрі Ленинградқа пойызбен жеткізілгені белгілі.

(Фотолар Э.Р.Усмонова, Р.М.Жумашев, Ж.А.Жумабеков, М.А.Антонов, А.Р.Каспаровтардың «Алтыноқы тауындағы Темірдің белгісі» атты кітабынан алынды) [26].

Н.Н.Поппенің қолға алып қарастырғаны – сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Сөздік ХІУ ғасырда Орта Азияда құрастырылған. Қолжазбаны Бұхар әмірінің кітапханасынан тапқан өзбектің көрнекті ғалымы және жазушысы А.А.Фитрат. Ол көшірмені Н.Н.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарыққа шығарып, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін «Монгольскій словарь «Мукаддимат ал-адаб» деп атаған. Бірінші бөлімде эз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді алфавит бойынша рет-ретіне түсірген.

Фитрат Абдурауф Абдурахманұлы (1886-1938) – Бұхарада туып, Ташкентте халық жауы деген жаламен атылған. Өзбек халқының жазушысы, тарихшысы, драматург, ақын, аудармашы, филолог, өзбектің жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі, Орталық Азиядағы жадидтік қозғалыстың өкілі, өзбекте алғаш профессор атағын алған ғалым. Түркияда білім алған, төңкеріске дейін Ресейге тәуелді болмау үшін күрескен, сол үшін полиция аңдуында болған қайраткер.

Фитрат бастапқыда діни ғана емес, зайырлы білімдер беретін мектепте, одан кейін Бұхарадағы Мирн араб медресесінде оқыған. Медресе бітірген соң қажыға барып, одан кейін 1903 жылға дейін Осман империясына, Үндістанға, Ресейге, Аравияға, Персияға, Ауғанстанға, Закавказьеге саяхат жасаған. 1906-1908 жылдары Қазан, Мәскеу, Петроград, Нижний Новгород, Ярослав қалаларын аралаған. 1909-1913 жылдары Стамбул университетінде оқыған. Стамбулда жас түркілермен, олардың идеологиясымен танысып, университеттегі басқа бұхаралық студенттермен

бірігіп, «Бұхараны ағарту қоғамын» құрады. Түркияда жүргенде екі өлеңдері жинағы мен бір романы тәжік тілінде жарық көріп, олар өзбек және орыс тілдеріне аударылады. 1920 жылдары бұл 3 шығармасын Кеңес үкіметі ұлтшыл, пантөкистік жән панисламистік деп жариялаған.

Стамбулдағы оқуын бітірген соң 1913-1914 жылдары Бұхараға қайта оралып, ондағы мектептерде мұғалім болып, жадидтік идеяны насихаттайды. 1915 жылы Петроградтан «Азаттықтың жолбасшысы» («Путеводитель освобождения») деген философиялық трактаты жарық көрген. Осы жылдан «Жас бұхаралықтар» қозғалысының бас идеологы және көшбасшысы болады. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Бұхарадағы саяси ахуал Фитрат пен пікірлестері үшін ушығып бара жатқандықтан, Самарқандқа көшеді. 1918 жылдың наурызына дейін бұл қалада бірнеше газеттің редакторы қызметтерін атқарады. Ташкентте Ауғанстан әмірлігінің өкілдігінде аудармашы, әдеби қоғам құруға және журнал ұйымдастыруға белсене қызмет етеді.

Төңкеріс және азаматтық соғыс жылдарында жас бұхаралықтар партиясының белсенді мүшесі ретінде Ф.Ходжаевпен достық қарым-қатынаста болды. Ташкентте эмиграцияда болғанда Бұхара коммунистік партиясының мүшелігіне өтеді де 1919 жылы Бұхара Халық Кеңес Республикасында басқарма бастығы, сыртқы істер, оқу-ағарту министрі, Еңбек кеңесі төрағасының орынбасары лауазымдарын атқарады.

1923 жылы жала жабылған Фитрат Мәскеуге Шығыс тілдері институтында оқытушы болып жүріп әдеби шығармашылығын жалғастырып ұштай түседі. Профессор атаған алады. Ол жариялаған еңбектері енді Еуропаға әйгілі бола бастады. Оның «Темірдің қабірі», «Оғьх хан» драмалары, «Тилимиз», «Узбек тили сарф китоби», «Узбек тили нахв китоби», «Шеър ва шоирлик», «Адабиёт қондаларн», «Аруз хақида» деген ғылыми еңбектері, «Девону луготит турк», «Мукаддимат ул-адаб», «Куталгу билнг», «Хибат ул-хакоикка» арналған ғылыми трактаттары, Қожа Ахмет Яссаун, Әлишер Навои, Бабур , Мухаммед Салих, Фирдоуси, Омара Хайямдардың және т.б. өмірі мен шығармашылығына арналған мақалалары бар.

Фитрат өмірінің соң жылдарында ғылыммен шұғылданған. Ол Орталық Азияда құрастырылған Бұхара әмірінің кітапханасынан Замахшаридың төрт тілді (арабша-парсыша-түркіше-монғолша) «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігін тапқан.

Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған қолжазба сөздік, сөздікте, біздің есебіміз бойынша, түркі тілінің 8126 сөзі, сөз тіркестері, күрделі сөз тіркестері, фразалық тіркестер, сөйлемдер бар. Алдын ала жобалауымызша, лұғаттық тізбеде 2616 сөз болса, оның дыбыстық өзгеріссіз және дыбыстық өзгерістермен алғанда қазіргі қазақ тіліне қатыстысы –1780 сөз, яғни 68,4%. Сөздікте сөз таптарын жасайтын және түрлендіретін қосымшалардың барлық типтері мен түрлері бар. Ол қосымшалардың жалпы саны – 302 қосымша. Сөздікте 1728 түбір сөз бар: 1 буынды 418 сөз, 2 буынды 1002 сөз, 3 буынды 119 сөз, 4 буынды 5 сөз. Барлығы – 1545 сөз.

Сонымен қатар жазба ескерткіш – қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің этимологиясын, яғни тарихы мен төркінін айқындауға септігін тигізетін анықтағыштық та дереккөз. Мәселен, сөздікте *чекірдекі* – жүзімнің, құрманың дәнi шекiлдеуiк деп Орталық Қазақстан диалектiсiнде пістенiң дәнiн атайды; соттасты дегендi *беглеитi*; паралады дегендi *берiмледi мағына бередi*; жадап-жүдедi деген қос сөздiң құрамындағы *жадады жсарамау* деген мағынада қолданылады; пышақ - *кеслiк*, қазiргi қазақ тiлiндегi кездiк; кнiм дегендi *қатпан* деп атаған; *маң* – адым, „Маңып келе жатыр“ деген тiркес құрамында сақталған; *құлаш*: қол+аш, *әшкер*: аш+қара, *қошақан*: «қош қой» мағынасында қолданылған, *итан*: iш тон (iш кнiм), таудың *ұшасы*: уча «арқа», шек *сiлесi* қатты: сiл, сiле «өкiп», *Бүбiш* деген кiсi есiмi: құс аты «потауйка», жүдедi-*жадады*: йада, жада «қиналу», ұйыған құрт: *йұурт*, қан *жоса*: йуша, жоса: осiмдiк атауы «киноварь», *кебiн*: «жасау», орысша *кирька*: керкiн (кетпен), *қобесiн* сөгү: текемет, қатын-*қалаш*: көршi әйел, *мұқым* жұрт: тұрғын, мұқым болды – орналасты; *миық* – мұрт, қазiргi қазақ тiлiнде „миығынан күлдi“ тiркесiнiң

құрамында кездеседі; *қуә* сөзін танық деп қолданады; емча, *омал* (*қылмыскерді байлайтын ағаш қазық*): «Отырсаң, *омал*, қара жерге қадал» деген қарғыс сөздегі, *сауда-саттық*: сауда, сәлем-сауқат: сәлем, есеп-қисап: есеп, *шығайбай*: шығай «кедей», *тегіршек* – арбаның дөңгелегі: дүниенің тегершегі, *ұша* – арқа: таудың ұшасы (ұшар) басы деген мағыналарда қолданылған. Тілімізге парсы тілінен енген *дене* тін, *гул* шешек, *кілт* ашқыш деген түркілік сөздермен қатар пайдаланылған.

Сөздіктің құрастырылу мақсатына қарағанда, қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамтитын тілдескіштік (разговорник) сипаты басым іспетті. Оның үстіне Н.Н.Поппе монғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалғыз, барлас руларының тілдерімен тәркіндес, ұқсас екенін баса атап көрсетеді [1:7-8] және «языковой материал словаря Мукаддимат ал-Адаб является весьма типичным образчиком обиходной речи XIII-XIV вв.», «среди современных языков он ближе всего к языку афганских моголов» дейді. Н.Н.Поппе алғаш рет ғылыми айналымға енгізген сөздік әлі күнге дейін XIII-XIV ғасырлардағы Орта Азия монғолдары тілі туралы ең кең көлемді дереккөз күйінде қалып отыр. Аталмыш басылымға Э.Н.Наджип: «Н.Н.Поппе, опубликовавший этот словарь плохо знал тюркские языки, поэтому допустил в этой части много ошибок» десе [27:112] де сөздікпен қалың оқырман қауымының кенінен танысуына жол ашты. Оның үстіне Н.Н.Поппе жоғарыдағы басылымда өз жұмысының монғолтану мақсатында екенін, түркі бөлігі толық аяқталмағандығын, мамандардың қосымша нақтылауын, түзетуін қажет ететін тұстары бар екенін ескертеді [1, III].

Өз-Замахшаридың еңбектері мемлекеттік бағдарламалар аясында араб тілінен қазақшаға аударылып, ғылыми айналымға түсіп, еліміздің ғалымдарының ортақ игілігіне айналса, тікелей зерттеулердің нысаны болар еді.

2.1. Замахшари сөздігінің зерттелуі

«Сөздіктің» әлем, Кеңес және қазақ лингвистикасында зерттелуі

2.1.1. Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». Часть I. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1938. – 452 с.

Н.Н.Поппе Махмұт Замахшари сөздігін 1938 жылы 452 бет көлемінде Ленинградта КСРО ҒА баспасынан шығарған (Москва-Ленинград) «Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» еңбегінің алғы сөзі мен кіріспесінде сөздік жайлы көптеген мәліметтер берген. Еңбек 2 бөлімнен тұрады. 1-бөлім монғол тілінің фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктеріне арналған 2 тараушаға бөлінген. 1-бөлімі – монғол-түркі сөздігі. Автор «Мукаддимат әл-әдәб» арабша-парсыша-түркіше-монғолша 4 тілді сөздік екенін ескерте келіп, өз еңбегінің негізгі мақсаты сөздіктегі монғол тілі материалдарын талдау болғанын бірнеше рет ескертеді.

Н.Н.Поппе сөздіктің кіріспесінде XIII ғасырда әлемдік кең тарихи аренаға шыққан бірқатар монғол тайпаларының Қытай мен Түркістанның, ұйғыр идикуттары (ыдық құт – қасиетті құт) мен Хорезм шахтарының біршама мәдени оркеніттерімен тікелей байланысқа түскендігін айта келіп, монғолдардың соғысы мен шапқыншылықтары көптеген материалдық және мәдени құндылықтарды қиратқанын, бұрындары қарым-қатынассыз жатқан елдердің ортақ монғол империясына бағыныштылыққа түсуінің негізінде олардың сауда-саттық, жалпы экономикалық байланыстарының белсенділігінің артқандығын атап өтеді. Монғол империясының қарамағындағы елдерді монғол тарихын, тілін, салт-дәстүрін зерделеуге, үйренуге мәжбүр еткенін ескертеді. Замахшаридың әуелде арабша-парсыша-түркіше болып құрастырылған сөздігіне монғол тілі мәліметтерінің қосылуының тарихи алғы шарты осы болды деп түсіндіреді.

1926 жылға дейін әл-Замахшари сөздігінің арабша-парсыша нұсқасы (J.G.Wetzstein7 Samachscharū lexicon arabicum persicum. Lipsiae, 1850), араб және парсы тілінің мәліметтерімен қоса Орталық Азия түркілері сөздері бар нұсқасы (W.Barthold. Eine Zamaḥṣārī – Hand-schrift mit alttürkischen Glossen. Islamica, vol. II) белгілі болатын. Бұған

дейін бұл еңбектің араб, парсы, Орталық Азия түркілері тілдерінен басқа тілдердің материалын қамтитын нұсқалары бар-жоғы белгісіз болып келді. Бірақ Бұхарладағы Әбу Әли ибн-Сина (Авиценна) атындағы кітапханада бұл еңбектің екі данасы бар екендігі анық болды. Бір данасында араб, парсы және «шағатай» тілі деп аталған Орталық Азия түркілері тілдерінің материалдары қамтылса, екінші данасында осы үш тілге қоса монғол тілдерінің сөздері де қамтылғаны белгілі болды. Төртінші тіл монғол тілі сөздері екенін кітапхана қызметкерлері бірден анықтай алмаған дейді Поппе. Соңғы сөздіктегі монғол тілінің материалы осы уақытқа дейін табылғандарының ішіндегі сан жағынан ғана емес, сапа жағынан құнды екенін ерекше бағалайды. Монғол тілінің грамматикалық формалары, морфологиялық құрылысымен қоса синтаксистік құрылымының да деректі мәліметі деі келіп, синтаксистік тұрғыда сөздік материалына сын көзбен, сақ қарау қажет. Әсіресе сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі араб және парсы тілдерінен тікелей аударылғандықтан, табиғи қалпын, дұрыс өз орынн сақтай бермейтінін ескертеді.

Н.Н.Поппенің кітап кіріспесінде ерекше назар аударып сөз еткені – сөздікке монғол тілі сөздерінің кіру тарихы. Замахшари (1143 жылы қайтыс болған) сөздігін кейбір дереккөздерінің айтуынша, Хорезм шахы Атсызға (1156 жылы қайтыс болған) арнап жазған дейді. Ал шығарманың Бұхарадан табылған данасының бірінің кіріспесінде хорезмшах Атсыз Замахшаридан оның бұған дейін құрастырылған «Мукаддимат әл-әдәб» деген кітабының бір данасын өз кітапханасы үшін жазуға ұсыныс жасайды. Демек сөздіктің бастапқы нұсқасы Атсызға арналмаған деген сөз. Бұл сөздікке түркі сөздерінің кіргізілуін Атсыздың өтінішімен Замахшаридың өзі орындап, бір дана етіп Атсыздың кітапханасына тапсырғанын дәлелдейді. Ал монғол тілінің лексикасын сөздікке енгізген Замахшари емес, себебі Замахшари елдің батысына монғолдардың келуіне дейін, олар жайлы алғашқы хабарлардың мәлім болуына дейін қайтыс болып кеткен болатын. Сөздікке монғол сөздерін тізбелеген басқа авторлар деп есептейді Н.Н.Поппе [1:5-6].

Жоғарыда Бұхараның Әбу Әли ибн-Сина атындағы кітапханасында әз-Замахшари шығармасының екі қолжазба данасы бары айтылды. Алғашқы данасын хатіб Хамид Хафиз 1305 жылы көшіріп жазған. Бұл нұсқасында Замахшари есбегінің бес бөлімі (есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеулер мен септеулер) толық сақталғанмен, негізгі араб мәтніндегі есімдер мен етістіктер ғана парсы тіліне аударылып берілген. Бұл данасында түркінің де, монғолдың да тілдік мәліметтері мүлдем жоқ.

Екінші данасын хатіб Дервиш Мухаммед 1492 жылы көшіріп жазған. Бұл нұсқада есімдер мен етістіктер ғана беріліп, олар арабшадан парсышаға, парсышадан түркішеге, түркішеден монғолшаға аударылған. Поппе 1492 жылғы осы нұсқаны пайдаланғанын, бұл нұсқаның 1571 жылы өзбектің Абдолла ханының (1583 жылы хан болып жарияланғанмен, 1557 жылдан өзбекті басқарған, 1598 жылы қайтыс болған) Құлбаба Көкілгаш деген беделді бегі бір кітапханаға мұра етіп бергенін нақтылайды. Демек сөздіктің монғол бөлігін 1492 жылға дейін біреу құрастырған, себебі көшіріп жазушы өзінің қолжазбасын 1492 жыл деп таңбалаған. Сөздікке монғол тілі сөздерінің енгізілуіне қарап ХУ ғасырдың аяғында монғол тілінің әлі де Орталық Азияда өз маңызын жоймағанын білуге болады. Олай болмаса, мұндай сөздікке кіргізілмес еді.

Бұл қолжазбаның табылуы туралы жаналықты Поппе 1926 жылы есігті. Әбу Әли ибн-Сина атындағы кітапханаға қолжазбаның фотографиялық көшірмесін түсіріп беруге көмек сұрайды. Бұхара жағдайында бұл қиын шаруа екеніне көз жеткен соң, қолжазбаны уақытша пайдалану үшін Ленинградқа алдыру да мүмкін болмайды. Бұдан кейін іске асыруға болатын ескерткішті қолмен көшіру де орындалмады. Ақыры 1928 жылы КСРО Ғылым академиясының сол кездегі Азия музейі ескерткіштің фотокошірмесін уақытша пайдалануға алды. Н.Н.Поппе әр фотода екі беттен түсірілген, барлығы 500 парақ фотографиялық түсірілімдермен жұмыс істегенін тәптіштеп баяндайды. Фотокошірмедегі сөздер мен фразалардың өте анық түсірілгенін, бірақ ондау барысында пунктуация мен орфографияда кейбір қателіктердің кеткенін, мәселен, әріп үстіндегі не астындағы бір нүктенің орнына екі нүкте немесе керісінше болып кеткендігін түзетуге тура келгенін де,

шығыс тілдеріндегі сөздіктер әліппелік емес, тақырыптық қағидамен құрастырылады. Сөздіктегі сөздер мен фразаларды латын әліппесінің ретімен түзіп шыққаны да ескертеді.

Н.Н.Поппе кіріспе мақаласының соңында Замахшаридың «Мукалдимат әл-әдәб» сөздігімен жұмыс істеуінің 1929 жылдан басталғанын, араб сөздерін түсіндіруде академик И.Ю.Крачковскийдің, түркі сөздерін түсіндіруде профессор С.Е.Маловтың, сөздікті жалпы талдауда марқұм Ф.А.Розенбергтің көрсеткен көмектеріне ризашылығын білдіріп, «1934 жылдың маусым айы» деген дата қойып аяқтайды.

2.1.2. Эфендиева Н.К. «К вопросу о жизни и деятельности аз-Замахшари»

Бұрынғы кестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары орта ғасырлардағы мұсылман өркеніетінің дереккөздерін зерделеу мұсылмандық Шығыстың рухани өмірі мен мәдени дамуы жөнінде мол ақпарат бере отырып, оның әлемдік өркеніеттегі орны мен маңызын анықтауға, белгісіз болып келген немесе әділетсіздікпен айтылмай келген өткен дәуірдің өкілдерінің есімдерін паш етуге септігін тиігізеді. Ғылым әуел баста жеке ғылым салаларына жіктелмей тұтас бір философия болғандығы, оның бүкіл білім атаулының жиынтығы болғандығы белгілі. Философияның пайда болуы мен ғылыми білімдерді жинақтау талпынысынан келіп оларды жүйелеу қажеттілігі туындады. Осылайша орта ғасырлардағы ғылыми білімдерді классификациялауда теология, логика грамматиканың орны ерекше болды. Араб ғылымы көне грек ғылымының ықпалымен және сол кезеңдегі Орта Азия, Закавказье, Иран, Египет және Сирия халықтарының жоғары дамыған ғылымы негізінде дамыды. Араб ғылымының бірінші дәуірдегі (VII-VIII ғғ.) дамуының орталығы Ирактағы Басра және Куфа қалалары болып, ол қалаларда араб тілі және оның грамматикасы басмырақ зерделеніп, олардың жүйеленуі араб тілінің мемлекеттік тіл және мұсылман дінінің тілі болуымен тығыз байланысты. Араб ғылымының дамуының екінші дәуірі VIII ғасырдың соңынан, яғни халифат астанасының Бағдадқа көшірілуімен сабақтас болды. Бұл қала сонымен қатар араб ғылымының орталығына айналды. Мұнда алғашқыда көне және шығыстық қолжазбаларды жинау, оларды араб тіліне аударумен шұғылданды. Атап айтқанда, аударма ісі 830 жылы «Даналық үйі» («Дар әл-Хикма») ашылған соң қарқындап өрістеді. Ал IX-X ғасырларда Бағдадта және араб мәдениетінің басқа да орталықтарында жекелеген ғылыми шығармашылық белен алды. Араб мәдениетінің бұл дәуірінің ірі өкілдері әл-Табари, әл-Масуди, ибн Мискавейх, ибн Фадлан, ибн Сина және т.б. болды. X ғасырдың аяғында клерикалдыққа қарсы «Тазалықтың ағайындары» («Ихван ас-сафа») деген ғалымдар тобы Басрада өз дәуірінің барлық білімдерін жинақтаған энциклопедия құрастырды. Олар: Кордова, Севилья, Андалузиядағы Гранада, Египеттегі Каир, Сириядағы Алеппо мен Дамаск. Бұл орталықтар Бағдад халифаты құлаған соң ерекше маңызға ие болды. Егер XI жүз жылдық «мұсылман мәдениетінің бетбұрыс кезеңі» болса, XII ғасыр зерттеушілердің назарын мұсылман тарихының классикалық дәуірінің таралу кезеңі болып, құбылыстар, институттар ретінде X-XII ғасырларда біржола қалыптасты [15: 15]. Араб тілі мемлекет тілі болғандықтан, араб тіліне Көне Греция және Шығыстың классикалық ғылыми және философиялық еңбектері аударылғандықтан, бұл тіл «Шығыстың ерекше латын тіліне» айналып, халифат құрамына кіретін арабтардың ғана емес, басқа халықтардың ғалымдары, жазушылары, ақындары арасында кеңінен қолданыс тапты. Басқа халықтардың өзіндік мәдени шығармашылығының өкілі болған бұл ғалымдар мен ақындардың шығармалары олардың ерекше ұлттық мәдениетінің одан әрі дамуының негізін салды. XII ғасырдағы араб ғылымының жарқын өкілдерінің бірі, ғылыми өнімдерінің көлемі арабтың көптеген даңқты ғалымдарынан асып түсетін эз-Замахшари болды. Оның ғылыми еңбегін академик И.Ю.Крачковский: «Ол мұ'тазилиттік сарындағы ірі экзегет (діни мәтіндерді түсіндіруші филолог) ретінде, грамматик, лексикограф және жоғары стильдегі көркем прозаның авторы ретінде жарқын із қалдырды» деп бағалады [16: 313]. Ташкент университетінде араб филологиясы кафедрасының негізін

салушы Б.З.Халидов (1905-1968) өз-Замахшаридың шығармашылығын зерттей келе, ғалымның мұсылман әлеміндегі беделінің биік те мызғымас болғандығы сонша, «оның талантын идеялық қарсыластары – ортодокстардың өзі мойындады, сондықтан оны арабтар мен араб еместердің ұстазы деп атауы бекерден-бекер емес» [21: 542]. Әбілкасым Махмұд ибн Омар өз-Замахшари, құрметті лақап аты Жаруллах, 467 жылы (1074-1075 жж.) Хорезмде Замахшар деген елді мекенде дүниеге келген, осы елді мекен оның ныспысы болған. Академик В.В.Бартольд өзінің «Туркстан в эпоху монгольского нашествия» атты іргелі монографиясында Х ғасырдың соңғы шірегіндегі араб географы және тарихшысы әл-Магдһниге (әл- Мугадасси) сілтеме жасай отырып, Замахшар «айнала ор қазылған, темір қақпалы, абактысы бар, көтермелі көпірі мен әдемі үлкен мешіті бар шағын бекіністі мекен болған» деп [29:204] суреттейді. Өз-Замахшари Орталық Азияның өте көне калаларының бірі Үргеніште оқыды және өзінің саналы ғұмырының көп бөлігін өткерді. Үргеніш, арабша айтқанда Джурджан, Х ғасырда солтүстік Хорезмнің астанасы және Әмударияның сол жағалауындағы ең үлкен қала болды. «Оның төрт қақпасы болды, су қақпаларға арықтармен келіп жатты... Ма'мунның (1009-1017) сарайының қақпасы әдемілігімен ерекшеленді, Хорасан аймағында оған жетер қақпа болған емес» [29:204]. Х ғасырдың аяғынан бастап Үргеніштің маңызы тез арта бастады. Ол Орталық Азияның ең мықты мәдениет орталығы болған біріккен Хорезмнің астанасы болды. Философиямен әуестенген және білімдарларды қадірлеген Хорезм шахы Ма'мун ибн Ма'мунның сарайына көптеген философтар мен ғалымдар жиналды, олар: Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни және т.б. Бұл деректерді Низами Арузи Самарқанди өзінің «Собрание редкостей или четьре беседы» атты еңбегінде баяндайды [30:112; 31:153-154]. XI ғасырдың ортасынан бастап Хорезм селжүктердің бағынышына көшіп, олар да ғалымдарға қамқор болуға ұмтылып, өз сарайларын атақты ғалымдармен, ақындармен әспеттегісі келді. Өз-Замахшаридың балалық және жасөспірім шағы Мәлік шах билеген (1072-1092) заманда, яғни Селжүк мемлекетінің ең жоғары саяси құдіретінің өркендеген кезінде өтті. Өз-Замахшаридың кейбір өмірбаяндық деректері ибн Халликан және Йакут әл-Хамави (Лондон, 1923) секілді араб авторларының еңбектерінде баяндалған. Ғалымның өмірі туралы басқа деректерді Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесінің Шығыстану институтының қолжазбалар жинағынан және Б.З.Халидовтың «Письменные памятники Востока» жинағындағы жарияланымынан табуға болады. Онда Б.З.Халидов белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, өз-Замахшаридың замандасы Абдуссалам б. Мұхаммед әл-Андарасбани [18:204-212] екенін анықтады. Аталмыш қолжазбадан өз-Замахшаридың бала кезінде шатырдан құлап, аяғын зақымдағаны, оны кестіріп тастауға тура келгендігі белгілі болды [18:166 204]. Бұл дерек осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер сүйеніп келген ибн Халликанның хабарына түзету енгізуге негіз болды. Мәселен, Джирджи Зейдан: «Ибн Халликан ол (Замахшари) өзінің көптеген саяхаттарының бірінде қатты суық тиіп, ол аяғына әсер етін, аяғын кесіп ағаш аяқ (протез) салған» деген дерекке [22:47] сілтеме жасайды. Өз-Замахшари бастауыш білімді өз аулында өз әкесінен алды, ол сонда имам болған, сауатын ашқан, оқуға, әсіресе құранды оқуға үйреткен. Баланың ерекше қабілеттілігі оның келешегінен үлкен үміт күттіргенімен, баласы мүгедек болып қалғандықтан, әкесі оған тігіншілікті үйретпекші болады [32:547]. Оған келіспеген ұлы әкесінен қалаға (Үргенішке) апарып, тағдыр талкегіне тастауын сұрайды [32:548]. Ол Үргеніште мешіт жаындағы медресеге орналастырылады, оның ерекше көркем жазуына мұғалімінің ағасы Әбілфатха б. Бай'ан көңіл аударып, оны қолжазбаларды көшіріп жазу жұмысына тартады, еңбегіне қолақы да алады. Ол осылайша оқи жүріп жастайынан табыс таба бастайды [32:548]. Б.З.Халидов ғалымның өмірінің келесі кезеңдерін баяндай келіп: «Осы кезеңде өз-Замахшаридың басына үлкен қайғы түскен болуы керек. Оның әкесі, саяси себептермен болса керек, Муаййид әл-Мүліктің қаһарына ілігіп, түрмеге отырғызылады. Бұл жайында өз-Замахшаридың көптеген өмірбаяндық қызықты деректерден хабар беретін «Диуан әл-әдәб» еңбегіндегі бір өлеңінің мазмұнынан білеміз. Бұл өлеңде ақын Муаййид әл-Мүліктен кісенмен бұғауланған әлі де жас әкесіне

аяушылықпен қарап, бостандық беруін жалынып сұрайды» [21:549]. Әз-Замахшари жас жігіт кезінде шамалы уақыт шейх және адиб Әбу Әли ад-Дарирден оқиды. Дегенмен де оның ғалым болып қалыптасуына, тіпті оның бұдан әрі қарайғы тағдырында Исфahanнан Үргенішке келіп, біраз жылдар осында тұрған хорезмдік грамматист, атақты араб ғалымы Әбу Мудар Махмұд әл-Дабби (1113 жылы қайтыс болған) ерекше рөл атқарды. Ол одан н'рабты (н'раб – грамматикалық талдау; есімдердің флексиалар бойынша өзгеруі, немесе етістіктердің жалғаулар бойынша өзгеруі; флексия) үйренді, «оның ынтасының зор болғандығы сонша, ол тіл білімінде н'рабты, логика мен поэзияда байанды (көркем сөйлеуді) игеруде жоғары деңгейге жетті. Кейін келе тағдыр оны Рукнаддин Махмұд әл-Усули, Әбу Мансур деген имамдармен кездестіріп, олар әз-Замахшаридан тәпсір үйренсе, әз-Замахшари олардан фикха, яғни мұсылман құқығы мен заңтануды оқып-үйренді. Білімнің қайнар бұлағынан сіміре сусындыған ол танымың барлық баспалдақын игерді» [32:204-205]. Әбу Мудар үлкен белел несі ретінде араб филологиясы мен медицинасының ірі білгірі болды. Ол сонымен қатар Хорезмде му'тализмнің белсенді насихатшысы болды [33:237]. Му'тализиттер деп мұсылмандықтың бір сектасын жақтаушыларды, яғни «әділеттілік пен бір құдайлылықтың иелерін» атады. Атақты арабист Е.А.Беляев оларға көне грек және эллиндік философия шығармаларының әсері ерекше болды деп атап көрсетті. Тәңір туралы ілікдерінде му'тализиттер тұрпайы антропоморфизмнің үзілді-кесілді қарсыласы болды, яғни тәңір несіне адамдық қасиеттерді дарытуға қарсы болды. Му'тализиттер исламда құранның пайда болуы туралы мәселеде ортодоксальды бағыт өкілдерімен бітіспес пікірталас құрды. Олар құран тәңірінің ұлы жасампаздығының бір өнімі деп есептеді, десек те ол дәуірде қасиетті кітаптың мәңгілік өмір сүргендігі жайлы түсінік бар болатын [34:41-42; 7:91-96]. Әз-Замахшаридың замандасы әл-Андарасбани өзінің жоғарыдағы қолжазбасында ғалым өзінің қырық бір жасында (1115 жылға сәйкес келеді) уәзірлер мен билеушілердің жанында надим (надим; нудеме – әңгімелесуші, табақтас; «надим» деп әдетте, Адам Мецтің айтуынша, мұсылман ренессансында халифке жақын, сарайда бәрінен көп жалақы төлететін категориядағы адамды, құрметті атақты атаған) болып, олардың мадақшысы ретінде дүниенің игілігімен ләззаттанды [32:205] дегенді баяндайды. Бұл баянға Б.З.Халидов: «Әз-Замахшаридың селжүктердің кейбір мемлекет қайраткерлеріне қарата жазылған өлеңдері, мүмкін кейбір өлеңдерінің тіпті Низам әл-Мүліктің өзіне арналып жазылғаны – олармен жақын қарым-қатынаста болғандығының дәлелі. Оның қаламымен билеушілерді мадақтаған шығармалар жазылып, ол, әрине, олардан тиесілі сый-сияпатын да алып отырды. Бұл жолда, біздің болжауымызша, оған өзінің дарынды шәкіртің қамтамасыз етуге және келешек мутазилиттің насихатшысы ретінде ерекше ықыласты болған Әбу Муардың көмегі де зор еді. Байқағанымыздай ғалым Низам әл-Мүлікпен де байланысты болды, біздің болжауымызша, онымен Исфahanда жүргенде кездескен болар» [21:551]. Бірақ әз-Замахшаридың биографы әл-Андарасбанидің әңгімелеуіне қарағанда, оның сарай маңындағы қым-қиғаш та қызықты өмірі ғалымның ондай өмірден бас кешіп, басқа бағытқа беттеуіне ой салды. Дәруіштік жолды тандап, Меккеге қажылыққа аттанды [21: 551]. Осындай сын сәтін ғалымның өзі «сақтанудың немесе салтанатты ант жылы» деп атаған. Ол өзіне «Маған Алла денсаулығымды қайтарса, енді сұлтанның табалдырығын тоздырмаспын, енді оған қызмет етпеспін; өз жаным мен тілімді оларды өз өлеңдерімде мадақтаудан сақтанып, олардың садақаларын қабылдауға сақ болып, өз атымды сұлтанның кеңсе кітабынан шығаруға талпынармын» деп сөз береді [21:552]. Әрине, оның сұлтан сарайынан кетуіне, кеткен ол ғана емес, сарайдың масаіраған өмірінен бас тартуына қоғамдық-саяси себептер болды. XI-XII ғасырлардағы селжүктердің орасан зор феодалдық державасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты толассыз оқиғалар сұлтан сарайындағы мазасыз, оқыс сәттерге толы өмір көптеген ақындар мен ғалымдарды одан бас тартып, дәруіштікке, суфизмге кетуге мәжбүрледі. Мәселен, атақты дінтанушы және философ әл-Газали (1059-1111) Бағдадтағы «Низамиййе» медресесінің құрметті дәрісшісі лауазымынан бас тартып, Меккеге кетіп, суфизмге бой ұрды. Суфизм –

УИІ ғасырда пайда болып, XI-XII ғасырларда қалыптасқан исламның діни-мистикалық ілімі. Оның қалыптасуына неоплатонизмнің, Үнді философиясының, христиан және иуданизм діндерінің үлкен әсері болды: Суфизмнің негізгі шарттарына ортодоксальды исламның күрделі ғұрыптарын жоққа шығару, дін басыларының жоқтығы, аскетизмді, елестік өзіндік тұнғықты насихаттау және белсенді қоғамдық өмірден бас тарту жатады. Өз-Замахшари Меккеде болған біраз жылдар мұғдарында Жаруллах, яғни «Аллаһның көршісі» деген құрметті титулға ие болды [23:47]. Өл-Андарасбанидың деректерінде ғалым оқшауланған кезеңде оған Хорезм шахы Атсыз ибн Мұхаммед жиі жолығып тұрған деген мәлімет бар. Ғалым Меккеден орапқан соң Атсыз әдетінше онымен кездесті, тіпті имам ретінде оның арғында тұрып кешкі намазға жығылған. Намазға қатысушылар ғалымның шашының ағарып кеткенін байқады, оған өз-Замахшари: «Менің шашымды ағартқан кітап оқу мен саяхат» деп жауап берген. Қолжазбаның жиегінде бұл жауапқа түсініктеме беріліп, онда өз-Замахшаридың стиліне тән сөз ойнату мен ұйқастыруды, яғни бірдей дыбысталаып, мағыналары әр түрлі болатын сөздерге назар аудартады. Мәселен, «Сифрун» – кітап сөзінің көпше түрі және «сафаруи» саяхат сөзінің көпше түрін қолданады, нәтижесінде екі көптік форма бірдей болып шығады. Өз-Замахшари 1144 жылы Хорезмнің Үргечін қаласында қайтыс болған. И.Ю.Крочковскийдің айтуынша, ол жердегі оның бейітін ибн Баттуте көреді [23:47]. Өз-Замахшари – білімнің көптеген саласындағы көптеген шығармашылық мұраның авторы. Оның шығармашылық қызметінің ең өнімді кезеңі Меккедегі және осыдан кейінгі өмір кезеңінде болды. Ол лингвистика және теология бойынша ең негізгі, маңызды еңбектерін жазды. Ғалымның «әл-Муфассал» трактатының жоғары бағаланғаны сонша, айбунттер әулетінің билеушісі Иса әл-Айуби оның қолжазбасы кімде сақталса, соған мол сый-сияпат пен өз нығызман шапанымды шешіп беремін деп ант берді. Ғалымның «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фи-на-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына' атн-л- 'н раб», «Асасу-л-балаға», «Мугаддимату-л-'адаб», «'Атау-з-захаб», «әл-Мустасға фи-л-'амсал», «Навабигу-л-калам», «Рисала фи калимати-ш-шахада», «Китабу наса' ихн-с-сыкарт», «Китабу-л-джибал ва-л-'амкина ва-л-мийах» атты іргелі еңбектері оның даңқын асықартты.

Өз-Замахшари (1075-1144) араб лексикасы мен грамматикасының білгірі болған, сонымен қатар құранның ағакты комментаторы (тәпсіршісі). Бұхара, Мерв, Нишапур, Исфахан, Бағлад, Хиджаз, Мекке қалаларында болып оқыған. Ол 50-ден астам еңбек жазған. Әсіресе, оның араб тілінің фонетикасы мен морфологиясын баяндаған «әл-Муфассал», «Введение в этику», «Книга о горах, населенных пунктах и водных источниках» атты еңбектері ерекше бағалы. Мұсылман әлемінде оның құранның кейбір олеңдерін түсіндірген «әл-Кашшаф» атты еңбегі айрықша құнды. Египеттегі «әл-Азхар» университетінің студенттері құранды әлі де осы «әл-Кашшаф» бойынша оқиды.

2.1.3. Эфендиева Н.К. «Исследование некоторых трудов аз-Замахшари»

«Жаруллах» деген құрметті ағы бар Өз-Замахшари араб тілінің, грамматиканың, байанның, тәпсірдің және хадистердің ірі зерттеушілерінің бірі ретінде бай шығармашылық мұра қалдырды [35:215-227].

«'Илм әл-байан'» деген ұғымға ригорика, шешендік сөз және стилистика бойынша білімдердің кешені кіреді, ал «'ат-тафсир'» дегеннің негізгі мағынасы құранды түсіндіру және комментарий жасау, екінші мағынасы түрлі ғылыми терминдер мен еңбектерге түсіндірме беру. Мәселен, X ғасырдың ағакты араб тарихшысы ат-Табаридың «Құранға тәпсір» деген қырық томдық еңбегі бар. «'Әл-хадис'» деген термин Мұхамбет пайғамбардың іс-әрекеттері мен данышпандығы жайлы ерекше құрылымды әңгіме (аныз, әпсана), яғни пайғамбардың не айтқаны, не істегені туралы әпсаналар дегенді білдіреді.

Замахшари – елуден астам шығарма жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан – 30, Якут – 50 еңбектің атын келтіреді. Б.З.Халидов Ленинград (Санкт-Петербург) университетінің Шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Брокельман

Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша – 10; 2) лексикография бойынша – 8; 3) поэзия саласында – 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары – 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) – 2; 6) жағрафиядан – 1; 7) экзегетикадан – 1; 8) шариат заңына – 2; 9) ислам ағымдары туралы – 4; 10) әр түрлі тақырыпта – 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Өз-Замахшаридың шығармашылығының өнімді кезеңі Меккедегі және одан кейінгі жылдарға тиесілі, бұл кезеңде ол өзінің маңызды еңбектерін жазды. Оның негізгі еңбектері теология саласына және араб тіліне қатысты зерттеулер болып келеді. 526-529/1131- 1135 жылдары ол құранның көлемді комментарийі «әл-Кашшафты» жазып, ол еңбек осы күнге дейін өзінің канондық сипатын сақтап қалды [16:т.І, 383; 4:65; 18:47]. В.А.Звеганцев Өз-Замахшари шығармасында ерекше көңіл аударатын тұстары ескерте келіп, «еңбектің лексикологиялық бөлімінде әр қилы оқылып жүрген тұстарына түбегейлі тоқталады, оның дұрыс нұсқаларын көне поэзиядан мәліметтер келтіре отырып негіздейді. Түптің түбінде өз-Замахшари өз жұмысында мәтінге ғылыми сынның үлгісін көрсетті» дейді [4:65].

Замахшари еңбектерінің тақырыптық классификациясын Б.З.Халидов жасады. Өз-Замахшаридың елуден астам еңбек жазғанын Йакут, ибн-Халликан, қажы Халиф және т.б. ғалымдардың сипаттауы бойынша анықталды [18:554-556]. Замахшаридың еңбегін араб лингвисті ас-Самарра: «Ол «Кашшаф» пен «әл-Муфассалдан» басқа ештеңе жазбаса да басқа еңбектері оның даңқын шығаруға жетер еді» деп бағалайды [2].

Бағда немесе «аралас» («электикалық») немесе рационалды филология мектебінің өкілі Замахшаридың араб грамматикасы жөніндегі негізгі еңбегі – бір жыл төрт айда жазылған (513-515/1119-1121 жж.) «әл-Муфассал фи-н-нахв» [23:47]. «Әл-Муфассалдың» мазмұнының Сибавейхидің «әл-Китаб» еңбегіне жалпы ұқсас тұстары көп болғанмен, онда мәліметтер өте түсінікті түрде баяндалған [18:556]. Автор кейін келе бұл еңбегін қысқартып, «әл-Анмудаж» – «Үлгілер» деп атады. Бұл еңбекке араб грамматистері мен комментаторлар «әл-Кашшафқа» қалай көңіл аударса, сонша көңіл аударды. Бұл жайлы «Кашф аз-зунунның» «әл-Муфассал» тарауында еске алынады.

Кітап мәтіні Христанияда (қазіргі Осло) 1849 жылы басылған. Оған бірнеше комментарийлер жазылды, оның елеулісі Абулбакр б. Йаншаның комментарийі 1882 жылы Лейпцигте жарық көрді. «Әл-Муфассал» неміс тіліне аударылып, 1873 жылы баспа бетін көрді. Ал «әл-Музаджа» 1872 жылы Египетте, 1880 жылы Константинопольде басылды.

Замахшаридың тағы бір кең тараған араб тілінің екі томдық сөздігі – «Асасу-л-балага» өзінің құрылымы ерекше әдісімен өзгешеленеді. Сөздікте сөздің семантикалық сипаттамасын беріп қана қоймайды, оларды контексте қарастырады, яғни олардың мағыналары тұрақты ма, әлде ауыспалы ма екенін айқындайды. Бұл сөздік Египетте сақталған.

Замахшари араб тілі мен әдебиетінің лексикалық байлығын өз отандастарына таныстыру және білімді саналы менгеруге жеңіл жол ашу мақсатында «Мукаддиму-л-адаб» деген арабша-парсыша-түркіше сөздік құрастырады. Кейбір деректерге қарағанда, ол дәстүр бойынша өз еңбегін Хорезм шахының ұлы, ғылым мен поэзияның қамқоршысы Абулмузаффар Атсызға (1127-1156) арнаған дейді. Б.З.Халидов айтқандай, «ол – селжүктерге вассалдық бағыныштағы Хорезм тарихындағы Хорезмшахтардың тәуелсіз мемлекетін құру жолындағы күрестің ең бір әйгілі тұлғасы» [4:65; 23:48; 18:553]. Замахшаридың бұл еңбегіне В.В.Бартольд: «Замахшари сөздігінде келтірілген көптеген мәдени сөздер мен техникалық сөйлемше, сөйлемдер тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениет тарихынан да мол хабар береді. Бұл мағынада алғанда, әсіресе мекендердің аттары туралы бөлімінің берері мол. Мекен атаулары туралы бөлімге қоршалған жерлер туралы бөлім тығыз байланысты. Сонымен қатар басқару, дін, жұмақ, кәпірлер, етікшілік, жыртқыш аңдар туралы бөлімдер бар» деген жоғары баға береді [23:445-468]. Бұл сөздіктің ескі

түркі глоссалары тізбеленген толық емес және мерзімі белгісіз, бірақ өте ескі қолжазбасын В.Вяткин 1897 жылы Орыс ғылым академиясына сыйға тартқан [23:465]. Көлемі 570 бет екі томдық «Мукаддимату-л-адаб» есімдер, егістіктер, шылаулар, жіктеулер және септеулер деген бес бөлімнен тұрады. Бұл шығарманың Каирде сақталған (арабша-түркіше бөлімдері ғана бар сияқты) қолжазба данасының жазба жолдарының ортасында парсыша аудармалары бар [23:48]. Кітапта көптеген бағалы, қызықты және пайдалы лингвистикалық материал бар, оны түсінуді 1843-1850 жылдары Лейпцигте көрсеткіштермен, комментарийлермен қамтамасыз етілген басылымы жеңілдете түседі [23:48].

Замахшаридың келесі бір шығармасы – мақам қағидасы бойынша құрастырылған даналық сөздер мен мақалдардың жинағы «Атваку-з-захаб» («Золотые ожерелья»), тұшымды прозаның үлгісі [16:387, т. УІ], ол сондықтан да Еуропаның тілдеріне бірнеше рет аударылып, бірнеше рет қайта басылды.

Замахшаридың «әл-Мустака фи-л-амсал» атты келесі еңбегі – араб мақалдарының әліппелік қағидамен құрастырылған сөздік, ол Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен таралған [23:48].

Замахшаридың керік-дидактикалық шығармаларының ішінен «Навабиғу-л-калам» («Перлы изречений»), «Раби у-л-абрар ва нуусу-л-ахбар» («Весна благочестивых лиц и тексты преданий»), «Рисала фи калимати-ш-шахад» (трактат «О словах исповедения веры»), «Китаб насаихи-с-сыгар» («Книга наставлений малолетним»), «Нузахату-л-му» («Услада общения») [23:48-49; 18:553]. Ғалымның сонымен қатар әліппелік тәртіппен құрастырылған өлеңдер жинағы, мақамдары мен қасыдалары және т.б. еңбектері бар.

Замахшаридың грамматикалық және лексикографиялық еңбектері қысқа да нұсқа болса, көркем туындылары заманына сай қатар ұйқасқан фразаларды күрделенген стильде қолданып, араб поэзиясының тілдік және стилистикалық әдіс-тәсілдерін, араб тілінің синонимдік байлығы мен сирек қолданылатын сөздерін шебер пайдаланады.

Ерекше бір еңбегі «Китабу-л-джибал ва-л-мийах» («Книга о горах, местностях и водах») атты географиялық зерттеуі. Ол туралы И.Ю.Крачковский: «Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл ілгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне шамамен ұқсас. Замахшаридың бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлеңдері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық объектілерінің тізбесін жинақтаған ІХ ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығына келсек, алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға талпыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болу пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітапсүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады. [16:313-314, т.ІУ; 23:48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдаят Замахшаридың баулық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің номенклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездессе, солтүстік Африка, Персия және Орта Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орталық Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. Әл-Бакримен бірдей материалдардың баяндалуы онша талданбағанмен, кейбір атаулардың жақсы нұсқалары сирек кездеседі. Иәкут бұл кітаппен таныс болған, оны жақсы тұрғыда сипаттайды, бірақ оны Аравия түбегіне арналған еңбек деп бағалап, сирек қолданады. Бұл сөздікке қазіргі ғылыми әдебиетте де сілтеме сирек

жасалады. Дегенмен оның сапалы басылымын 1856 жылы Йенбол араб династиясы өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды мұқият дайындап шығарған болатын» [16:314, т. IV; 23:48]. Сальверд де Гравенің болжауынша, Замахшаридың жұмысы не аяқталмаған, не соңына дейін редакцияланбаған.

2.1.4. Робакидзе Нуну Ивановна «Фонетическая концепция Аз-Замахшари» (XII в.). Ғылым кандидаты дәрежесін қорғау үшін жазылған диссертацияның авторефераты, 1984. (Введение. Глава I. Образование звуков речи. 1.1. Согласные. 1.2. Гласные. Глава II. Изменение звуков речи. 2.1. Изменение гласных. 2.2. Изменение согласных. 2.3. Слог. Выводы. Словарь терминов. Перевод текста. Цитированная литература деген құрылымнан тұрады).

Kipicne. Көрнекті және жан-жақты ғалым Әз-Замахшари ғылыми қызметін бастаған кезде араб мәдениеті мен ғылымы дамудың жоғары деңгейіне жеткен болатын. Араб ғылымының дәстүрлі салаларының ішінде ерекше орын алған тіл білімінің теориясы мен зерттеу практикасы бұл кезеңде өз дамуының шарықтау шегіне жеткен еді. Десек те Әз-Замахшаридың араб ғылымының, оның ішінде тіл білімінің дамуына қосқан үлесі зор болды. Әз-Замахшари тіл білімі бойынша ол еңбек жазды. Әз-Замахшаридың ғылыми еңбегін қазіргі араб лингвисті ас-Самирай: «Егер Әз-Замахшари «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фи-н-нахв» деген еңбектерден басқа ештеңе жазбаса да оның даңқын шығаруға басқа еңбектері де жеткілікті болар еді» деп бағалады [1:3]. Әз-Замахшаридың грамматикалық еңбегінің жетістігін әл-Одифассал және өзі замандас ақындар: «Саған грамматика қажет болса, оны оқып-үйрену үшін ең жақсы кітап «әл-Муфассалды» ал» дейді [2:50]. Басқа бір ақын ол кітаптағы жарасыммен өрілген ойларды «ауһартастармен әдемі өрілген» деген теңеу жасайды [2:51]. Бұл мақтаулардың барлығы грамматика бойынша бірнеше көркем шығармалардың, ең алдымен Сибавайхидің «әл-Кітабы» - бұл кітаптың құны қазіргі кезеңге дейін түскен емес, бар кезде айтылып отыр. Әз-Замахшаридың Бағдал мектебінің өкілі болғаны белгілі, ал «Бағдал грамматиктерінің көбі педагогикалық қызметпен шұғылданған, сондықтан да олар арабтың классикалық тілінің грамматикалық ережелерін ойлантуға құрға көп күш жұмсады» [1:40].

Әз-Замахшаридың «әл-Муфассал» еңбегі өзінің мазмұндық жетістіктерімен, баяндалу қысқалығы және құрылымының ықшамдылығымен қатар араб тілінің тарихи тағдыры тұрғысынан да өте өзекті құбылыс болды. X ғасырда аяқталған халифаттың ыдырауының салдары мәдени бөлшектенуге әкеліп соққаны белгілі, сондықтан да халифаттың кейбір провинцияларында жергілікті мәдени дәстүрлердің маңызының артуына жол ашты. Осы кезеңде парсы тілі мен парсы-тәжік әдебиетінің жетістіктері ерекше көрініс берді. Бұл дәуірде Рудаки, Фирдоуси және Омар Хайям секілді ұлылар тарих сахнасына шықты. XII ғасырға парсы тілінде жазған ұлы әзірбайжан ақыны Низамидің шығармашылығы көрік берді. Бұл тенденциялардың бәрі араб әдеби тілінің қолданылу аясын тарылтып, оның мұсылман әлеміндегі жалғыз тіл болуына нұқсан келтіре бастады. Бірақ бұған қарамастан, араб емес ғалымдар мен теологтар араб тілін ғылым мен діннің (исламның) жалғыз тілі ретінде қолдануды жалғастыра берді. Сонымен қатар классикалық араб тілі көркем әдебиетте – поэзияда кеңінен пайдаланылуы жалғаса түсті. Сондықтан да араб әдеби тілінің грамматикасы бойынша жаңа іргелі шығарманың жазылуы оның одан әрі қызмет ете беруіне жол салды. Әз-Замахшари трактатының жетістікке не болғандығына араб тілі қолданылған түрлі кезеңдерде ол еңбек туралы жазылған көлемді-көлемді комментарийлердің болуы дәлел бола алады. Бұл комментарийлерде оның өзектілігін ерекшелеп атап отырады. Әз-Замахшаридың беделін барлығы мойындады. Оның дәлелі Әз-Замахшаридың бір лақап аты – «арабтар мен араб еместердің тәлімгері».

Әз-Замахшаридың қысқаша өмірбаяны. Ол 1075 жылы Хорезмде Замахшар деген елді мекенде дүниеге келді. Ол дәуірде Хорезм бай да дамыған ел болды. Оның аумағындағы Замахшар XI ғасырдан бастап қала ретінде еске алынады. Бастауыш білімді сауатты имам өз әкесінен алды. Оқуын Хорезмнің көне қалаларының бірі Үргеніште

жалғастырды. Аңыз бойынша, әз-Замахшари бұл қалада өмірінің көп жылдарын өткізіп, ғылыми білімді атақты шейхтардан оқып-үйренді. Оның ұстазтарының ішіндегі ең атақтысы, әз-Замахшаридың қалыптасуына ерекше рөл атқарған Әбу Мудар Махмұд ад-Дабби болды. Хорезм өлкесіне мутазиллизмнің таралуы ад-Даббидің есімімен тікелей байланысты. Әз-Замахшари да осы ұстазының араб филологиясы саласында ғана емес, идеология мәселесінде де адал ізбасары болып қалды. Ол өмірінің соңына дейін мутазилит болып өтті. Әл-Дяуванидің сөзімен айтсақ, «оның ірі арабист филолог болуының бір себебі оның мутазилиттігі десек, өсіріп айтқандық болмас, сірә, себебі бұл ағымды жақтаушылар өз қарсыластарымен пікірталасты ақылға, нәзік нәзімдерге негізделген ойларын толық та дәл жеткізу үшін араб тілін жетік білуге әрқашанда ізденісте болды» [3:550]. Осы тұста Замахшаридың дарынын, оның таңқаларлық қабілеттерін мутазилиттік ілімнің идеялық қарсыластарының өзі мойындағанын айту керек болады. Оның атақ-даңқы өсе берді. Ол селжұқ сұлтандарының сарайында жиі болып, патшалармен, уәзірлермен әңгіме дүкен құрды, оларды өз өлеңдерінде мадақтады. Ол көп ұзамай сарайды тастап, саяхаттауды бастайды. Меккеге қажылыққа аттанады. Меккеде ұзақ болған Замахшари «Алланың көршісі» деген құрметті лауазымға ие болады. Замахшари туралы ақсақ болған, ағаш аяқпен жүрген, себебі біреулер бала кезінде шатырдан құлаған десе, біреулер аттан құлаған дейді; келесі бір авторлар ақсақтығының себебі аяғын үсітіп алып, кестіріп тастаған дейді. «Ол өзінің ағаш аяғына қарамастан өте ширақ қимылдайтын адам болған» [4:313]. Меккеден басқа Мерв, Бұхара, Нишапур, Исфахан, Бағдад қалаларында болған. Әбілқасым өз Хорезмінде 1144 жылы қайтыс болған.

Замахшаридың ғылыми мұрасы мол байлыққа толы. Оның қаламынан слуден астам еңбек туған, оның оны араб тілінің грамматикасына арналған. Оның ең маңыздысы да бастысы – «әл-Муфассал», оны автор 1119- 1121 жылдары бір жыл төрт ай ішінде жазған. «Әл-Муфассал» қысқа да нұсқа, нақты жазылу ерекшелігімен Шығыста грамматика бойынша классикалық еңбек болып саналды. «Сибавайхидің грамматика бойынша ең маңызды еңбегі «әл-Кітапан» кейінгі еңбек авторы грамматистер арасында өзінің лайықты орнын алды». «Әл-Муфассал» Египет пен Сирияда айбодатер заманынан бері арабшаға оқытатын кітаптардың құндысы болды. Бұл кітапты білудің өзі маңызды іс саналып, тіпті патша кімде-кім бұл еңбекті жатқа білсе, мың динар және басқа да сый-сыйлап беруге уәде берді. Солан адамдар бұл трактатты жаттап, оған комментарийлер бере бастады. Оның атақты болғандығына оған арналып 29 комментарийдің жазылуы дәлел бола алады. «Әл-Муфассал» стилі, баяндалу құрылымы мен әдісі жағынан «әл-Кітапты» қайталамайды. Біріншіден, Замахшари еңбегін алғысөзден бастайды, өзіне дейінгі грамматистердің ешқайсысы бұлай еткен емес. Алғысөзінде бұл шығарманы жазуға әдістік құрылымға түрткі болған себептерді санамалайды. Автор: «Маған и'раб туралы жалпы және жүйелі кітап жазуды тапсырды. Араб тілін тануға мұсылмандардың мұршасы жетпей жүргендіктен, мен өз бауырларыма, әдебиет қызметшілеріне, жаным ашығандықтан, «И'раб өнерінің нұсқасы» деп аталатын кітап жазуға мәжбүр болдым» дейді. «И'раб» (флексия) термині араб грамматикасының негізгі ұғымы ретінде таңдалып алынған. Осыған байланысты Замахшари: «Алдымен и'рабты білу керек, себебі ол арқылы басқа да құбылыстардың мәнін баяндауға болады». Ол кезінде көптеген грамматикалық трактаттардың болғанына қарамастан, әлі де жетілдірілген, жүйеленген және түсінікті грамматикалық еңбектің қажеттілігі көрініп-ақ тұрды. Ол классикалық араб тілін үйренушілерге оқу құралы қызметін атқарған болар еді. Міне, дәл осы себептен де әдеби көпшілік араб болмаса да араб тілінің тамаша білгіріне, энциклопедиялық білімнің несі болып табылатын адам Замахшариға өтініш жасап, грамматиканы жаздырды. Жоғарыда атап өткеніміздей, Замахшаридың өзіне дейінгі грамматистерден бір ерекшелігі өз еңбегінің алғысөзінде ол трактаттың құрастырылу әдісін нақтылап көрсетті: «Бұл «И'раб өнерінің нұсқасы» деп аталатын кітапты төрт тарауға бөліп: 1) есім, 2) еріктік, 3) қосымшалар, 4) әл-муштарак (жалпы құбылыстар) құрастырдым» дейді. Ғалым Н.И.Робакидзенің зерттеу пәні Замахшаридың трактатының төртінші тарауы - «Әл-

муштарак (жалпы құбылыстар)» алынған. Онда фонетика мәселелері, дыбысты үйрену ережелері, дыбыстар мен фонетикалық құбылыстардың сипаттамалары беріліп, дыбыстардың алмасуының түрлі құбылыстары баяндалады. Бұл сауалдарды зерделеу мен талдау XII ғасыр ойшылының фонетикалық концепциясын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бәрінен бұрын Замахшаридың жетістігі ретінде оның алғаш болып тілде барлық төрт сөз табында бірдей болатын белгілі бір құбылыстардың болатынын, оларды ерекше зерделеу қажеттілігіне назар аудартты. Бұл мәселеде Замахшари жаңашыл ғалымдығын көрсетті. Неміс ғалымы Вайль «әл-Мұфассалды» бұл тарауының маңыздылығы сонша, оны «сандік бұйымдардың бағалы (құнды) сандықшасына» тенейді. Н.И.Робакидзе зерттеуінде Замахшаридың еңбегі Каир басылымы бойынша талдағанын, бұл басылым 10 тараудан тұратынын ескертеді. Олар: 1) имала, 2) пауза, 3) ант, 4) хамзаның жеңілдеуі (облегчение хамзы), 5) екі дауыссыздың бірігуі, 6) сөз басының ережесі, 7) қосалқы дауыссыздар, 8) дауыссыздардың ауысуы, 9) әлсіз дауыссыздардың өзгеруі, 10) дауыссыздардың бірігуі.

Замахшаридың фонетикалық концепциясы толық түрде арнайы зерттеудің пәні болған емес. Десек те А.Флеш [5], Ж.Кантино [6], М.Бравманн [7], К.Брокельманн [8] Н.И.Робакидзе секілді атақты Еуропа арабистерінің барлығы өздерінің араб фонетикасы жөніндегі іргелі еңбектерінде Замахшаридың биік беделін оның атақты кітабынан көптеген мысалдар келтіре отырып мойындап, Спавайхихмен қатар атайды. Х.Биркеланд [9], М.Грюнерт [10], Г.Ванль секілді ғалымдар араб фонетикасының құбылыстарын Замахшаримен байланыстыра қарастырады. Мұның бәрі орта ғасырлық араб ғалымының еңбегіне деген қызығушылықтың, оның лингвистикалық идеяларының, оның ішінде фонетикалық концепциясының қазіргі күнде де өзектілігінің жоғалмағандығын дәлелдейді.

1. Габучан Г.М. К вопросу об арабских грамматических учениях. Семитские языки, сборник статей, Москва, 1963. б. Гиргас В.Ф. Очерк грамматической системы арабов, СПб., 1873.

2. Brockelmann C., Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, II, Berlin, 1913.

3. Barth J., Fischer A., "ursemitische e", ZDMG XIX.

4. Аъй-Т-Таййиб 'Abdu-l-Wahid, Kit abu-l-»ibdal, Dimasq, 1960.

5. Pretzl O., Die Y'issenschaft der Koranlesung, Islamica, VI, 1933-1934).

6. Jakobson R., "Mufaxxaraa. The "Emphatic" Phonemes in Arabic", in Studies Presented to Joshua Y'hatmough on his Sixtieth Birthday, The Hague, 1957.

7. Gairdner W., The Phonetics of Arabic, Oxford, 1925. 31. Grunert M., "Die Imala, der Umlaut im Arabischen", SBY/A, Phil. hist. Klasse, IXXXI, V.

8. Ibn GinhT, Sirr as-sina'a al-'irab, Qahira, 1954. 33. Ibn Ja'Is, Commentar zu Zamachsari's Mufassal, hrsg. von Dr. G. Jahn, 2. Bd., Leipzig, 1886.

9. Fleisch H., Traite de philologie Arabe, I, Beyrouth, 1961.

10. Vollers K., Volkssprache und Schriftsprache in altem Arabien, Straßburg, 1906.

2.1.5. Крачковский Н.Ю. Арабская географическая литература. – Москва: Восточная литература РАН, 2004. – 919 с.

Дақты ғалым және жазушы Әбілқасым Махмұд ибн-Омар әз-Замахшари (1075-1144) географиялық сөздік қана емес, мустазилиттік ағымдағы көрнекті эзгеет, грамматик, лексикограф және жоғары стильдегі көркем прозалық шығармалардың авторы ретінде сара жол қалдырды. Ол Хорезмде туып, Хорезмде қайтыс болған. Өзінің ағаш аяғына қарамастан қимыл ширақтығымен ерекшеленген. Бірнеше жылын Меккеде өткізіп, джар Аллах («Алланың көршісі») деген құрметті титулға ие болған. Оның Джурджаниядағы бейітін ибн-Баттута көрген. Ол – өзінің көзқарасы бойынша араб

еместерден шықса да араб мәдениетіне әулие тұта қызыққан қайраткер. Өз еңбектерінде араб тілін жоғары бағалай отырып, осы мәдениеттің құралы деп санайды. Оның географиялық шығармасы саяхатшылықтың ғана емес, кітапқұмарлықтың да нәтижесі. Ол «Китаб ал-джибал ва-л-амкина ва-л-мийах» («Книга о горах, местностях и водах») деп аталады. Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл ілгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне шамамен ұқсас. Замахшаридың бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлендері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық нысаналарының тізбесін жинақтаған. IX ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығына келсек, алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға тапшыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болу пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітапсүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады. [7, 313-314, т. IY; 9, 48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдаят Замахшаридың барлық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің номенклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездесе, солтүстік Африка, Персия және Орталық Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орталық Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. Әл-Бакримен бірдей материалдардың баяндалуы онша талданбағанмен, кейбір атаулардың жақсы нұсқалары сирек кездеседі. Йакут бұл кітаппен таныс болған, оны жақсы тұрғыда сипаттайды, бірақ оны Аравия түбегіне арналған еңбек деп бағалап, сирек қолданады. Бұл сөздікке қазіргі ғылыми әдебиетте де сілтеме сирек жасалады. Дегенмен оның сапалы басылымын 1856 жылы Йенбол араб династиясы өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды мұқият дайындап шығарған болатын [7, 314, т. IY; 9, 48].

2.1.6. Салахов А.М. Трактаты по грамматике арабского языка средневековых восточных авторов, использовавшиеся в татарских медресе в XIX – начале XX в.

Татарлар араб тілінің оқу құралы ретінде көптеген уақыт бойы әз-Замахшаридың «әл-Анмузадж» («Образец»), ибн-Хаджиттің «әл-Кафийа» («Достаточное»), әл-Джурджанидің «Авамил» («Грамматические факторы») және т.б. бүкіл мұсылман әлеміне кең тараған грамматикалық трактаттарды қолданған.

Әз-Замахшаридың елуге жуық еңбегі болған, ал оның данқын шығарған 1134 жылы аяқтаған еңбегі «әл-Кашшаф» («Раскрывающий») – қасиетті құранның біздің заманымызға дейін жеткен жалғыз мутазилиттік толық комментарийі.

«Әл-Анмузадж» Еділ-Жайық өңіріндегі татарларда ғана емес, жалпы түркі әлеміне ең танымал оқулық болды. Бұл трактат әз-Замахшаридың араб грамматикасы бойынша іргелі еңбегі «әл-Муфассалдың» түйінді тұжырымдары секілді. Автор оны араб грамматикасын енді бастап үйренушілерге арнап, мәліметтерді жүйелі де анық баяндауымен ерекшеленген [2, 139]. Оқу құралының грамматикалық материалы дәстүр бойынша сөз таптарына жіктеуден (есім, естік, шылаулар) басталып, әрқайсысы жеке-жеке бөлімдерде қарастырылады. Есімдер теориясын баяндауда оны грамматикалық категорияларға (число, род, определенность/неопределенность) және семантикалық жіктерге (сан есім, кимыл есім – имя действия, кимыл жасаушы – имя деятеля, кимыл жасалушы – имя подлежащее, имя превосходства) талдап қарастырады. Есімдердің септік формалары мен олардың сөйлемдегі синтаксистік қызметтері келтіріледі.

Етістіктердің де грамматикалық категорияларын (шак, жіктеу, рай, ауыспалылық/тұрақтылық және)) және синтаксистік ерекшеліктерін сипаттайды. Ал шылаулар туралы бөлім негізінен олардың лексикалық мағыналарына арналған [3, 2 - 172].

2.1.7. Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004. – 291 с. – С. 7.

Э.Н.Наджиб XII ғасырдағы түркі тілдерінің лексикасы мен грамматикасының көрнекті зерттеушісі, филолог Әбілқасым Махмұд ибн Омар әз-Замахшари араб-парсы сөздігінің авторы екенін айта келіп, әз-Замахшари өз сөздігін Хорезм шахы Атсыздың өтінішімен араб-парсы-түркі сөздігі етіп жасаған. Монғолдар келген соң белгісіз автор бұл сөздікке монғол сөздерін қосып, араб-парсы-түркі-монғол сөздігіне айналады. «Сөздіктің түркі лексикасы бөлімі XII ғасырдағы Орта Азия түркі халықтары тілінің хал-күйін сипаттайды» деген баға береді.

2.1.8. Наджиб Э.Н. Историко-культурная обстановка в Средней Азии в XIV веке // Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Туркестан: Туран, 2007. – С. 106-117. – 268 с.

Өз кезеңінің лексикасы мен грамматикасын зерттеген көрнекті араб филологы әз-Замахшари – араб-парсы сөздігінің авторы. Замахшари 1084 жылы туып, 1142 жылы қайтыс болған. Ол осы «Мукаддимат-л адаб» деп аталатын сөздігін кейіннен Хорезм шахы Атсыздың өтінішімен арабша-парсыша-түркіше сөздікке айналдырды. Монғолдар келген соң сөздікті белгісіз автор бұрынғыдан да кеңейтіп, арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздік болды. Бұл сөздік XII ғасырдағы Орталық Азияның түркі халықтарының тілінің сипатын береді, оның бізге бірнеше данасы жеткен.

Бұхара қаласындағы Әбу Әли ибн-Сина кітапханасында бұл тамаша еңбектің екі нұсқасы сақталған. Бірінші нұсқасын 1305 жылы Хамид Хафиз көшіріп жазған, онда еңбектің барлық бес бөлімі, яғни есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеу және септеу бөлімдері қамтылған. Бірақ бұл нұсқада түркі және монғол тілдік материалдары жоқ. Екінші нұсқасын 1492 жылы Дөрвинш Мұхаммед көшіріп, оған Замахшари еңбегінің алғашқы екі бөлімін ғана кіргізген. Мұнда түркі және монғол тілдерінің сөздері бар. Сөздіктің түркі және монғол сөздері бөлімін өңдеп, талдап 1938 жылы Н.Н.Поппе үш тарауға бөліп, КСРО ҒА Шығыстану институтында басып шығарды. Поппе түркі тілдерін нашар білгендіктен, түркі сөздеріне қатысты бөлімде көптеген қателер жіберді [28:111-112].

2.1.9. Наджиб Э.Н. «Мукаддимат аль-адаб» аз-Замахшари. Лексико-грамматическое замечки // Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Туркестан: Туран, 2007. – С. 125-127. – 268 с.

Бұл тамаша төрт тілді арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздіктен бізде Н.Н.Поппе 1938 жылы жариялаған кемшіліктің нұсқа, яғни монғол-түркі бөлімі ғана бар. Бастырушы түркітанушы емес, сондықтан да көшіріп жазушы жіберген қателер мен түсініксіз тұстар басылымда түзетілмей қалған, оған қоса дұрыс оқымаудан жаңа қателер қосылған.

Сөздіктің түркі бөлімі – арабша-парсыша бөлімінің аудармасы. Сөзбе-сөз аударылған. Сондықтан түркі бөліміндегі материал түркі тілінің сол кезеңдегі синтаксисінің негізі бола алмайды. Ал фонетикалық және лексикалық-морфологиялық бөлімі сол кезеңдегі Хорезм аймағының түркі сөйлеу тілінің қалпын бере алады. Сөздік тілі «Құдатғу білік», «Атебат әл-Хақайик» секілді еңбектерден гөрі арханкалық элементтерден тазартылған. Араб және парсы сөздері қазіргі өзбек тілінен гөрі аз. Бұл нұсқа материалындағы фонетикалық-морфологиялық және лексикалық деректердің қазіргі өзбек тілінен айырмашылығы шамалы ғана [27:125-126].

2.1.10. Өзтүрүк Мустафа, Мертоғлу Суат, Замахшерн, Ислам Энциклопедиясы, Түркия Динтану қоры, 2019, 235-238 бб.

467 жылы 27 ражаб айында (1075 жылы 18 наурызда) Түрікменстанның Хорезм өлкесіндегі Тасавуз (Дашогуз, Тасауз) уэлятының Короғлу ауданындағы Замахшер деген жерде дүниеге келген (Илмамедов, XX/2 [2011], 192 б.). Ол Меккедегі Қағбаға іргелес болғандықтан, «Карулла» және өзі туылған аймақтың мақтаншы саналатындықтан «Фахр-и Харизм» деген лақап аттармен танымал. Замахшариді парсы текті жалпы қабылдайтындармен қатар, ол өмір сүрген кезде Хорезмде түркілер халықтың басым бөлігін құрағандықтан, оны түркі текті деп есептейтіндер де бар.

Сонымен қатар Замахшарни еңбектерінің барлығын дерлік араб тілінде жазған, тіпті өз шығармаларымен осы тілге қызмет етуді абырой санаған (эл-Муфассал, I, 17-19).

Өлеңдеріндегі кейбір өрнектерден оның діндар отбасынан шыққаны аңғарылады. Саяси себептермен болса керек, селжүк уәзірі Мүеййидүлмүлк тарапынан түрмеге қамалған әкесі ғұлама және тақуа бір ауыл имамы болған және түрмеде қайтыс болған; Оның ағасы да діндар адам болған (Замахшерн, Диван, 270-275 б.).

Дереккөздерде Замахшаридің бір аяғы жасанды болғандықтан, әрдайым ұзын көйлек кигені айтылады. Оның ақсақ болу себебіне келер болсақ, сапар шегіп келе жатқанда қатты суықтан аяғының үсіп қалуы десе, енді бір деректерде биік жерден немесе мінген жануарының үстінен құлаған немесе бала кезінде бір құстың аяғын кесіп тастаған үшін анасының қарғысын алған деген сияқты оқиғалар айтылады.

Ибн Халликан жеткізген риуаятқа сәйкес, Замахшаридің кесілген аяғына байланысты адамдар қате пікірде болуы мүмкін деп қауіптеніп, оның аяғының аязға үсіп қалғанын және сол үшін кесілгені туралы көптеген адамдардың куәлік берген құжат дайындаған (Вефяат, В, 169).

Көзі тірісінде Хорезм нағыз ғылым мен мәдениеттің орталығы болды. Осыған қарамастан, Замахшариге мүгедектігі мен отбасының қаржылық қиындықтарына байланысты әкесі тігіншілік жұмысын берген. Дегенмен оның білімге деген ынтасы медреседе білім алуға жол ашты. Өлерінен бірнеше жыл бұрын ғылым үйренуге, ижаза алуға күш салған. Ол жас кезінен Харизм, Бұхара, Бағдад сияқты ғылым орталықтарында көптеген ғалымдардың дәрістеріне қатысқан.

Оның есеп, лексикология, араб тілінің грамматикасы, медицина саласында ғылыми тұлғасының қалыптасуына ең үлкен үлес қосқан мұғтазила ғалымы Әбу Мудар Ахмұд Серир ад-Дабби әл-Исфахани болды. Хорезмде Мұғтазила ағымының қозғалыстарын таратушы Дабби Замахшариді тәрбиелеумен қатар өзіне әр түрлі материалдық және моральдық көмек көрсетіп, кейбір мемлекет қайраткерлерімен танысуына көмектесті.

Замахшаридің Мұғтазиламен байланысын нығайтқан тағы екі ұстазы бары айтылады. Бұлар Зәйди-Мұғтазила тәспіршісі, фикһ және теология ғалымы Хаким әл-Кушми (Ибрахим б. Қасым, II, 892) мен оның теология (усул) ұстазы және тафсирде өзін шәкірт ретінде оқытқан соңғы кезеңдегі ең маңызды мұғтазила теологы саналған Рүкнеддин Ибни'л-Малахими еді (Абдусселәм б. Мұхаммед әл-Әндересбани, 368-бет; Ташкөпризада, II, 100; сонымен қатар Колоғлу, 49-бетті қараңыз).

Замахшерн, Әбул-Хасан Али б. Музаффер ән-Нисабурн мен Әбу Наср әл-Исфаханиден әдеби, Әбул-Хаттаб Наср б. Ахмед Ибнүл-Батыр, Әбу Саад әл-Шеккани және Әбу Мансур Наср әл-Харисиден хадис, Әбу Абдулла әл-Дамеганиден хадис және фикһ сабақтарын алған. Меккеде Әбу Бәкір Абдулла б. Талха әл-Йа'буриден ол Сибвейхидің «әл-Кітабын» оқыды; Ол Әбус-Саадат Ибни'ш-Шежериден грамматика мен әдебиетті үйренді.

Шәкірт таңдауда және ижаза беруде өте мұқият болған Замахшарни Харизм Бағдат, Мекке сияқты қалаларда көптеген шәкірттер дайындады. Оның шәкірттерінің арасынан Баққали, Әли б. Мұхаммед әл-Имрани әл-Харизми, Әмір б. Хасан әс-Симсар, Әбул-

Мехасин Исмаил б. Абдулла әт-Таули, Әбу Саад Ахмед б. Махмуд аш-Шаши және Муваффақ б. Ахмед әл-Меккиді атауға болады.

Әбул-Хасан Әли (Улей) б. Иса б. Веххас да Замахшеринге әрі ұстаз, әрі шәкірт болды (Ибнүл-Кыфти, III, 268; Лайн, 251-бет). Замахшері сонымен қатар Әбу Тахир әс-Силефи, Решидуддин әл-Ватват, Әбу Тахир әл-Хусун және Зейнеб бинт Шира сияқты ғалымдарға ижаза берді. Хадисті риуаят еткені белгілі Замахшари туралы Ибн Шахрашуб сияқты кейбір шинг ғалымдары да аңыз айтады.

Оның замандасы Әбдісәләм б. Мұхаммед әл-Әндересбани Хорезмде хадис ғылымын қайта жаңғыртқан алғашқы адам Замахшари екенін, Ирактан хадис кітаптарын әкеліп, адамдарды оқуға шақырғанын, осылайша хадис ғылымы аймақта кең тарағанын айтады (Фи Сиретиз- Замахшерн, 379-бет).

Захеби мен Ибн Хажар Замахшариді хадис риуаятына қатысты «салих» деп сипаттағанымен, оның тәфсир әл-Кашшафына сақтықпен қарау керек екеніне назар аударған, өйткені ол адамдарды итизал идеяларына шақырады (Мизанули Итизал, IV, 78; Лисәнуль). I-Мизан, VI, 4).

Өмірінде ешқашан үйленбегені белгілі Замахшері селжүк уәзірі Низамүлмүлке жазған бір өлеңінде кейбір лайықсыз адамдардың жоғары лауазымдарда отырғанын айтып шағымданады және өзін жоғары қабілеттерін ескере отырып лайықты қызметке тағайындауын талап етеді. Алайда, ол өзін өте биік санап, мұғтазилалық екенін мақтан еткенімен өзі күткен ілтипатты көре алмады. Содан Хорезмнен кетіп Хорасанға барды;

Ол кейбір мемлекет қайраткерлерімен кездесіп, бір өлеңінде Мүджируддевле әл-Әрлстаниді мақтады. Сосын Исфahanға барды; Мұнда да Мелікшахтың ұлы Мұхаммедпен тығыз қарым-қатынас орнатып, оны мадақтап өлеңдер жазады.

Замахшари 512 (1118) жылы қатты ауырады. Осы арада ол аян берілген түс көріп, бұдан кейін мемлекет қайраткерлеріне қайта мақтап жыр жазбауды, олардан жақсылық пен билік талап етпеуді ұйғарды. Денсаулығын қалпына келтірген соң Меккеге жол тартты; Бағдадқа тоқтап, ондағы ғұламалармен кездесіп, олардың дәрістеріне қатысты. Оны Меккеге жеткенде Әмір Иса б. Веххас қарсы алды. Осы уақытта ол Араб түбегінің көптеген жерлерін аралады. Саяхат кезінде араб тайпаларына қызығушылық танытты; Араб тілінің ерекшеліктері мен әртүрлі диалектілері туралы өте терең білім алды. Меккеде екі жыл тұрғаннан кейін Хорезмге қайтады. Мұнда Хорезмшахтардың билеушісі Құтбүддин Хорезмшах пен оның ұлы Атсыз оған үлкен құрмет көрсетті. Хорезмге оралғаннан кейін он жылдан кейін ол Меккеге қарай қайтадан жол тартты.

Дамаскіге тоқтап, Тәжүлмүлүк Бәри б. Тұттегин және оның ұлы Шемсүлмүлікпен кездескен; оларды батинидтерге және крест жорықтарына қарсы күресі үшін мақтады. Ол Дамаскіде шамамен бірнеше жыл тұрды. Содан кейін өзі барған Меккеде қайтадан Әмір Иса б. Веххастың ыстық ықыласына бөленді. Осы арада кейбір мұғтазила ғалымдарының талаптары мен Ибн Уаххастың жігерлендіруімен ол өзінің әйгілі «әл-Кашшаф» тәсірін жаза бастады. Ол екі жыл төрт айда жұмысын аяқтап, біраз уақыттан кейін туған жеріне оралуға бел буды. 533 (1138) жылға тұспа-тұс келген бұл сапарында ол тағы да Бағдатқа тоқтайды. Ол мұнда дәріс оқыды, сонымен қатар Низамие медресесінің профессоры Меухуб б. Ахмед әл-Джеваликидің дәрістеріне қатысып, алпыс алты жасында одан ижаза алады. Одан кейін Хорезмге барып, Өзбекстан шекарасындағы Үргенішке қоныстанды. 538 жылы 9 зилхиджа (1144 жылы 13 маусым) күні Арафа түні осы жерде қайтыс болды.

Замахшари өмірінің алғашқы қырық бес жылында атақ-дәреже мен лауазым қуған, атаққұмар, күрескер, тәкаппар тұлға ретінде танымал. Бұл қасиеттер оның көптеген өлеңдерінде байқалады. Кедей ортада өскен соң мемлекет қайраткерлеріне бай-қуатты өмір сүруге құштарлықпен мадақтау сөздер жазғанын, мүгедектігінің өзі үшін әрі ұят, әрі үлкен амбиция мен жігер болғанын өзін және көптеген шығармаларын мақтағанын көруге болады. Қырық бес жасында ауырған сырқаттан кейін сабырлық пен есею жолына түсіп, өмірінің соңына дейін қанағатшыл, кішіпейіл ғалым болып өмір сүрді. Ибн Кутлубога, Әбу Хашифенің аңыздары бойынша «Шехәхун-Нуман» атты еңбек жазған

Замахшериді «өз ғасырының имамы» деп сипаттап, оның ханафи фикһтарының қатарында болғанын атап өткен (Тәжү'т-тәрәжим, 71-бет). Сонымен қатар ол тіл ғалымы әрі тәпсірші ретінде танылған. Ол шағын еңбек болып табылатын «әл-Минхаджтан» болек кәлам туралы шығарма жазбаған. Муттазила теологиясы тұрғысынан беделді емес. Екінші жағынан, оның муттазилада қай мәзһабқа жататыны да пікірталас тудырады.

Ол Харизмде тараған осы мәзһабтың екі сектасының мүшелерімен араласып, Хаким әл-Джушеми сияқты Бахшемиһаға және Әбу Мудар ед-Даббами мен Ибнул-Малахими сияқты Хусейнияға шәкірт болған. Ол Маделунгтың Замахшариге Әбил-Хусейн әл-Басри ықпал еткен деген пікірін тілге тиек еткен Шмидтке әл-Минхадждың мазмұны да осы пікірді растайтынын айтады (басылымның кірісі, 9-бет). Сондай-ақ, әл-Минхадждың көп жерінде Бахшемианың негізін қалаушы Әбу Хашим әл-Куббай мен оның әкесі Әбу Әли әл-Джуббайды меңзей отырып, Әбу'л-Хусейн әл-Басриді мүлдем атамағандықтан, Замахшариді Бахшемиһаға жақын деп санайтындар да бар (Кологлу, 49-50 б.).

Алайда, ол бұл екі секта арасындағы қақтығыстарда көп жағдайда оның нақты ұстанымы болмағандықтан (EI2 Suppl. [Ing.], 841-бет), қандай мектепті мойындағанын нақты анықтау мүмкін емес сияқты. Кейбір шииг авторлары болса, Замахшеридің «Рабиу'л-эбрәр» атты еңбегінде, әсіресе Әли бейіттің қасиетін сипаттайтын өлеңдері арқылы кейбір мысалдарды көрсетіп, оның шииг екенін алға тартты (Хансари, VIII, 120-123).

Алайда әл-Кешшафтың көп жерінде Хз. Әбу Бәкір мен Омар туралы мақтау айтып, кейде Хз. Османның зуһд пен тақуалығынан мысалдар келтіруі, шиигтердің кейбір аяттардың тәпсірлерін сынап, олардың кейбірін бидғат деп сипаттауы (Иншира сүресінің 7-ші аятының тәпсіріндегідей) бұл пікірді жокқа шығарады.

Замахшари негізінен «әл-Кашшаф» тафсирімен танымал. Дирият тәпсір саласында бірегей деп саналатын бұл еңбектің кіріспесінде (I, 16-17) Құранды тәпсірлеудің қиын жұмыс екенін айтқан Земахшеридің айтуынша, бұл жұмысты атқаратын адам, араб тілі мен шешендік өнерді жақсы білуі, сонымен қатар басқа ғылымдардан да мол білімі болуы және ақыл-ой қабілеті күшті болуы керек.

Замахшари Құран аятын ижаздың негізгі элементі ретінде қабылдап, осы мұғжизалық аяттың сұлулығын тамаша талдау арқылы ашуға тырысты. Ол өз тәпсірінде тілдің барлық мүмкіндіктерін пайдаланумен қатар, парасат негіздеріне де үлкен мән берген. Ол әсіресе Құрандағы сипаттамалар, бейнелер мен метафоралардың мағынасын түсіндіруде өте шебер саналды. Бұған қоса, ол өз көзқарастарын Құранға негіздеу үшін кейде амалсыз түсіндірмелер жасағандықтан, Ибн әл-Мунейир, Қади Ияз, Ибн Таймия және Әбу Хаййан әл-Андалуси сияқты көптеген адамдардың сынына ұшырады. Сонымен қатар, ол әсіресе сүрелердің қадір-қасиетіне қатысты әлсіз әрі ойдан шығарылған риваяттарды тәпсіріне енгізгені үшін, оқу кезінде Құранның стилі мен тіл ережелеріне сәйкестік принципіне басымдық беріп баяндағаны үшін, аяттарды Муттазиланың негізгі қағидаларына сәйкес мұқам, ал қалғандарын муташабих деп бағалағаны үшін, Маида аятының тәпсірінде (5/54) мистикаларға қатысты әдепсіз сөздерді анда-санда қолданғандығы үшін, әсіресе ашһариттерді «күш» және «хашивия» сынды сын есімдермен атап, әллі сүннетке жанама түрде ауыр айыптар айтқаны үшін сынға ұшырады.

Хадис, фикһ, кәлам сияқты ғылымдардан мол білімі бар Замахшари әсіресе араб тілі мен әдебиетінде беделді деп танылған және араб текті болмаса да, «шайһ әл-Арабия» (Арабияның пірі) деп сипатталған адам. Тіпті, бір күні Әбукүбейс тауына шығып, арабтарға: «Ата-бабаның тілін менен келіп үйреніңдер» дегені де бар. Араб тілі бойынша сауатты болып, зор беделінің арқасында әдебиетте тандамалы және үйлесімді жолды ұстанған Замахшари «әл-Муфассал» еңбегінде Басрадан келген грамматика ғалымдарының, кейде Куфе тұрғындарының, кейде Әбу Әли әл-Фариси мен оның шәкірті Ибн Циннидің көзқарастарын қабылдады. Өзі де анда-санда ойларын ортаға салып отырды. Әл-Муфассалдың жоспары мен орналасуының реттілігі, баяндалуының жеңілдігі

және мазмұнының байлығымен өзіне дейінгі араб грамматикасы бойынша жазылған еңбектердің ішіндегі ең кемел деп танылуы оның осы саладағы беделін көрсетуі жағынан маңызды.

Шығармалары: Замахшари шығармаларының санын отыз деп анықтағандар болса, алпыс беске жеткізгендер де бар. Бұл срекшелік кейбір кітаптардың ортүрлі бөліктерінің дербес шығарма болып саналуынан немесе олардың кейбір шығармаларының әртүрлі аталуынан туындаса керек.

А) Тафсир, хадис, фикһ, кәлам.

1. әл-Кешшаф 'ан һақә'ікә гавәмизә'т-тензил ве 'уәүни'л-әкәвил фи вүсүһи'т-те'вил (I-II, Булак 1281; йр-II, 1281; I-II, Булак 1281; йр-II, 13-18; I-II, 1281; I-II, 1281; I-II, 2010; I-II, 1281; Каир 1397/1977; Мұхаммед Әбдусселәм Шахин, Бейрут 2003). Бұл еңбек Фахрэддин ер-Рази, Қадд Бейзави, Әбул-Берекаг ан-Несефи, Әбуссууд Әфенди сияқтғы сүннит тәпәсиршiлерi үшiн негiзгi дереккөз болды және ол туралы көптеген зерттеулер жасалды.

2. Нүкетул-ираб фи ғарибил-ираб. Бұл Құрандағы жат сөздердің айтылуы туралы (Лекнев 1872; нғр. Ebü'l-Fütüh Şerif, Каир 1985).

3. әл-Кешф фил-һирәәт. Кейбір дереккөздерде ол әл-Кешф фи'л-қира'әти'л-'ағр деп те аталады (Brockelmann, GAL Suppl., I, 511).

4. ал-Fa'ik fi ғaribi'l-Hadig (Хайдарабад 1324; ншр. Али Мұхаммед әл-Бикави – Мұхаммед Әбул-Фазл Ибрахим, Каир 1364/1945, 1391).

5. әл-Мухтасар мин Китаби'л-Мувафаха бейне Әхли'л-байт ве'с-сахаб. Исмаил б. Бұл Әли ес-Семманның Әһли байт пен сахабалардың қасиеті туралы еңбегіне арналған зерттеулер жинағы (құрастырған Юсуп Ахмед, Бейрут 1999; құрастырған Сеййид Ибраһим Садык, Каир 2001).

6. Руульсә'ул-меса'ил. Ханафилер мен Шафинилер арасындағы қақтығыстар (ншр. Абдулла Незир Ахмед, Бейрут 1987, 2007) бойынша Абдулхалим Мұхаммед (1977, Сент-Эндрюс университеті [Шотландия]), бойынша докторлық зерттеу жұмысын қорғаған.

7. әл-Минхәк фи усулиад-дин. Оны алғаш рет Шмидтке ағылшын тіліне» А Mu'tazilite Creed of az-Zamahşari» деп аударып, осы аудармамен бірге басып шыққан (Кітапты қараңыз), содан кейін қайта өңделіп басылды (Ma'arif, XX/3 [Тегеран 2004], 116-беттер. 148).

В) Тіл, сөздік және әдебиет.

1. әл-Муфәссал фи снәати'л-ираб. Бұл араб грамматикасы туралы (құраст. Дж.Б.Броч, Осло 1859, 1879; Александрия 1291; Дели 1309; Каир 1323; құраст. Халид Исмаил Хасан, Каир 2006).

2. әл-Унмузә. Синтаксис туралы еңбек, әл-Муфәссалдан қысқартылып алынған, оған әртүрлі түсіндірмелер жазылған (Абдулла Мұхаммед әл-Хабешин, I, 305-307) және бірнеше рет басылып шығарылған (Булак 1269; Табриз 1275; Осло 1859; Каир 1289; Стамбул 1289/1298/1880, [Мейданидің «Нүжетүт-тарфының соңында», 1308, 1323; Қазан 1897; Бейрут 1981).

3. әл-Муфред уәл-муәлеләф (әл-Муфред уәл-мүрекеб). Оның синтаксис бойынша шағын трактат болып табылатын еңбегі (Стамбул 1300; Каир 1324, 1328; Дамаск 1385/1966) А. Абдулбасит әл-Мерсафи (Каир 1990) және Бехиче Бакир әл-Хасени (ММІІг., XV137 [1967]), 87-121 б.) жариялаған.

4. Мәсәлә (Рисәлә) фи кәлимәти'ш-шаһәде. Грамматикалық талдауға арналған бұл трактатты Бехиче Бакир әл-Хасени (ММІІг., XV [Бағдал 1387/1967], 121-128 беттер) және Мұхаммед Ахмед ед-Дали (ММЛА, LXVIII [Дамаск 1993], 77-94 беттер) басып шығарған.

5. әл-Мухәжат (әл-Мухәккаг) би'л-мәсә'или'н-наһвије (әл-Әһәчи'н-наһвије). Бұл Құран, хадис және ескі араб поэзиясындағы кейбір сөздер аясында синтаксиске қатысты елу мәсәле сұрақ-жауап түрінде қарастырылған өлеңдері. Оны Мұстафа әл-Хадри (Хама, 1969) және Бехиче Бакир әл-Хасени (Бағдал 1973) басып шығарған.

6. Шарху эбаты кітабы Сибевейхи. Топкапы сарайы мұражайының кітапханасы III. Ахмед бөлімінде оның бір данасы бар және оны Абдулла Дервинш баспаға дайындаған (Лутпи Ибрахим, 103-бет) делінген.

7. Мухаддиметюл-едеб. Араб тілін үйренгісі келген Харизмшахтардың билеушісі Атсыз б. Мұхаммедке арналған авторлық құқықпен қорғалған сөздік(құраст. Г. Вещштейн, I-II, Лейпциг 1844-1850; пр. Мұхаммед Февзи Али, Каир 1998).

8. Есасул Белага. Бұл араб метафораларының сөздігі (мысалы, Каир 1299; Лекнев 1311; ншр. Абдурахим Махмуд, Каир 1372/1953; Бейрут 1965; ншр. Шевки эл-Маарри – М. Наим, Бейрут 1998).

9. Китабу'л-Цибал вей'л-эмкине вей'л-миях. Оның география мен тарих сөздігі болып табылатын еңбегін М.Сальверда де Грав – Т.В.Дж.Джюнболл (Лейден 1856; Франкфурт 1994), Мұхаммед Садык Бахрулулум (Наджаф 1962), Ибрахим эс-Самерран (Багдад 1968) және Ахмед Абдүбәг Авад (Каир, 1999) шығарды.

10. Дивануи-шир (Диванул-едеб). Али Абдулла Амр (Каир, 1979) мен Әбдиссеттар Дайф (Каир, 2004) Замахшеридің 5000-нан астам өлең шумақтарын қамтитын еңбегін жариялады, ал Фатима Юсуф эл-Хйеми (Бейрут 2008) түсініктеме берді.

11. Ажебул-ажеп фи Шархи Ламийетил-Араб. Ол Шенфераға тиесілі «Ләмийетүл-Араб» одасының түсіндірмесі (Стамбул 1300, 10-70 бет; Каир 1906, 1910; Дамаск 1961; Бейрут 1973; кейбір басқа түсіндірмелермен бірге Булугул-ереб атымен шыққан (Мұхаммед Абдулхаким эл-Кәди – Мұхаммед Абдуллазық Ирфан, Каир 1989).

12. эл-Мустаха фил-эмсәл (эл-Мустаха фи эмсәлил-Араб). 3461 араб мысалы туралы (ншр. Мұхаммед Абдулмунд Хан, Хайдарабад 1381/1962; Бейрут 1977, 1982). Әли Мұстафа Эфенди бұл шығармадан таңдаған мысалдардың кейбірін «Зүбдетүл-эмсәл» атты еңбегінде парсы және түрікше түсіндірмелерімен жиынаған.

13. Невабишул-келим (эл-Келимун-невабиғ). Ол қысқа афоризмдер стиліндегі көркем мәтіндерден тұрады және оны алғаш рет Х.А.Шультене Мұхаммед б. Диххан Али ан-Насефиндің түсіндірмесі және латын тіліндегі аудармасымен басып шығарған (Лейден 1772), сондай-ақ көптеген басылымдар жасалды (Стамбул 1866, 1885; Париж 1870; Каир 1870, 1887, 1907, 1961 [Юсуф эл-Салахаддини және Бустанидің басқаруымен «Emsâli'ş-şarḥ ve'l-Şarḥ» атты журналда]; Эр-Рияд 1971 [Бехиче Бакир эл-Хасени тарапынан]), Барбье де Мейнардың француз аудармасы Парижде басылды (Les pensées de Zamakhschari, 1876), шығарма туралы әртүрлі түсіндірмелер жазылды (Абдулла Мұхаммед эл-Хабешин, III, 2051- 2053), бұл түсініктемелердің кейбірі түрік тіліне аударылған (IA, XIII, 513).

14. эд-Дюрруд-дәир эл-мунтеһаб фи киняити вестиярати ве тешбихатил-Араб (құраст.. Бехиче Бакир эл-Хасени, ММШр., XVI [Багдад 1968], 224-267 беттер).

15. эл-хүстәсул-мустанним фил-арүз (құраст. Бехиче Бакир эл-Хасани, Багдад 1970). Жұмысты Фахреддин Кабаве де «эл-Хастамас фи илмил-аруз» (Бейрут 1989) деп жарияланды.

16. Хасиде фи суалил-Әззали. Кейбір дереккөздерде Месанлүл-Әззали (Brockelmann, GAL, I, 350) деп аталады.

С) Басқа да еңбектері.

1. Атвакиз-хеһеб фил-мева из вел-хутаб (эн-Наша ихуш-шыпар). Ол әдеби прозада жазылған 100 шағын мақаладан тұрады. Алдымен В. Хаммер-Пургсталл (Вена 1835) неміс тіліне аударған, одан кейін Абдулбасит эл-Унси (Бейрут 1314), Мұхаммед Саид Рафин (Каир 1328), Ясин Мұхаммед Севвас (Бейрут 1992) және Ахмед Абдюттеваро (1992) тарапынан шығарылды. Оның шығармасын неміс тіліне Х.Л.Флейшер (Лейпциг 1835) және Г.Вайл (Штутгарт 1836), Барбье де Мейнар француз тіліне (Париж 1876), аударды, Санд пен Мехмед Зинхи (Стамбул 1290) және Рахми Серин (Ыстамбұл, Бедир баспасы) түрік тіліне аударып шығарды.

2. Махамат (эн-Нәсә'иху'л-кибар). Ол елу мақамнан тұрады және автордың әдеби прозада жазған діни-аламгершілік кеңестерін қамтиды. Алғаш рет Каирде (1322) басылып шыққан шығарманы неміс тіліне Оскар Решер (Грейфсвальд 1913) аударған. Каирде тағы

бірнеше басылым жасалды (1907, 1917, 1975), оны Юсуф әл-Бикай (Бейрут 1981) да басып шығарды.

3. Реби'ул-эбрэр және нусұсу'л-аһбар (фушу'л-аһбар). Әдеби, діни саласындағы маңызды еңбектердің бірі. Онда халифтердің, ұлы сахабалар мен фақихтардың хикметті сөздері мен атақты ақындардан үзінділер (I-IV; Каир 1292; Бағдат 1976-1982) мысалға алынатын әңгімелер бар. Шығармаға әртүрлі аннотациялар мен қысқартулар жасалған (Абдулла Мұхаммед әл-Хабеш, II, 840-841), Амасиялық Хатибаде Мухйиддин Мехмедтің Равзу'л-ахйяр атты қысқартуын II Ашық Челеби Селим үшін түрік тіліне аударған. Сонымен қатар, Нүреддин Мұхаммед әл-Мусевидің парсы тіліне «Зехур'р-реби» деген атпен аударған және Каирде (1292) басылған еңбектің ғылыми жариялануын Селим ан-Наим (Бағдат 1976) және Абдулмежид Дняб (Каир, 1992) жүзеге асырған. Бехиче Бакир әл-Хасени жұмыстың бір бөлігінің басылым сыны бойынша зерттеу жасап, докторлық диссертация қорғаған. (A Biography of al-Zamakhsharī with a Critical Edition of Part of Rabi' al-Abrār, 1965, Cambridge Universitesi).

4. Нихзетүл-мүтееніс ве нұхзетүл-муктебис. Сүлейменің кітапханасындағы нұскасымен (Аясофия, пг. 4331) байланысты жазбасынан бұл еңбектің Ребиул-эбрэрдін таңдамалы мәтіндерінен тұратыны белгілі болды.

5. Хашаншүл-ашеретил-құрамил-берере. Бұл пайғамбар заманында жаннатпен сүйіншіленген он сахабасының өмірбаяндары туралы шығарма. Оны Бехиче Бакир әл-Хасени (Бағдат 1968) басып шығарған.

6. әл-Хасидетул-баудыййе және тахминсуха (күраст. Бехиче Бакир әл-Хасени, әл-Устаз, Бағдат 1967, XIV/1-2).

7. Талимүл-мүбтеди ве иршадул-мухтеди (Дарул-кутубил-Мисрийе, Межмуа, № 4254). Дереккөздерде Замахшеридің басқа еңбектері де айтылады.

Замахшари туралы көптеген кітаптар мен мақалалар басылып, диссертациялар қорғалды. Олардың кейбіреулерін төменде берілген: Мұстафа Насиф, әл-Белаға индиз-Земахери (докторлық диссертация, 1952, Айнусемс университеті [Каир]); Мұстафа Сави әл-Джувейни, Менхенуз-Земахшери фи тафсирил-һуран ве бейәнү икзих (Каир 1959); авторы белгісіз, Кирае фи турасиз-Земахшери (Александрия 1997); Ахмед Мұхаммед әл-Хавфи, әз-Земахари (Каир 1966); Мухаммад Шахин, Карулла әз-Земахери және әсәруху фид-дирасатин-наһвийе (Каир 1969); Али Өзек, Земахшери және оның араб лексикографиясындағы орны (PhD диссертациясы, 1973, Стамбұл Университеті, Әдебиет факультеті); Джихат Тунч, Замахшери және Келамның негізгі мәселелері (доценттік диссертация, 1976, Анкара университеті, теология факультеті); Муртаза Айетуллазаде Ширази, Әз-Земахери лугавийен және муфессиран (Каир 1977); Мұхаммед б. Абдулхалим, әл-Замахшаридің «Руус әл-Масанлдің» сыни басылымы (PhD диссертациясы, 1977, Сент-Эндрюс университеті); Майкл Шуб, аз-Замахшаридің Құран тәсіріндегі лингвистикалық тақырыптар (PhD диссертациясы, 1977, Калифорния университеті); Камил Мұхаммед Увейда, әз-Замахшари: әл-Муфессирү'л-белғ (Бейрут 1994); Әбдісеттар Дайф, Карулла Махмүд б. Омар әз-Замахшари: өмірі мен өлеңі (Каир 1994); Мұса Али, Замахшеридің Кешишафындағы Мутазил көзқарастарына филологиялық талдаулар (магистрлік диссертация, 1998, Еге Университеті Әлеуметтік ғылымдар институты); Б.Н. Зубир, Балаға Құран интерпретациясының құралы ретінде: әл-Кашшафты зерттеу (PhD диссертациясы, 1999, Лондон университеті); Рашид Абдурахман әл-Убейди, аз-Замахшари әл-Лугави және кітабуһул-Фанх (Бағдат 2001); Мұрат Кая, Замахшеридегі сопылық концепциялар (Макамат үлісі) (магистрлік диссертация, 2006, Yüzüncü Yıl университеті); Абдулжелил Билгин, Құрандағы идиомалар және Земахшеридің Кешишафы (PhD диссертациясы, 2007, AU) (сонымен қатар Лэйн, 237-243 беттерді қараңыз).

Пайдаланылган әдебиеттер

- Zemahşeri, el-Keşşâf (nşr. M. Mürsi Âmir), Beyrut 1397/1977, I, 16-19, 621-622; IV, 267.
a.mlf., Dîvân (nşr. Abdüsselâm Dayf), Kahire 1425/2004, s. 79-80, 239, 270-275, 406.
a.mlf., el-Mufaşşal, Beyrut 1993, I, 17-19.
a.mlf., Rebi' u'l-ebrâr ve nuşûşu'l-aḥbâr (nşr. Selim en-Nuaymi), Bağdad 1976, neşredenin girişi, I, 5-34.
a.mlf., A Mu'tazilite Creed of az-Zamahşari: el-Minhâc fi uşûli'd-dîn (nşr. ve terc. S. Schmidtker), Stuttgart 1997, neşredenin girişi, s. 7-11.
Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbâni, Fi Sireti'z-Zamahşeri Cârillâh (nşr. Abdülkerim el-Yâfi, MMLADm., LVII/3 [1982] içinde), s. 365-382.
Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdi), III, 163-164.
Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ' (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 391-393.
Yâkût, Mu'cemü'l-üdebâ', XIX, 126-135.
İbnü'l-Esir, el-Lübâb, I, 506-507.
İbnü'l-Kıfî, İnbâhü'r-ruvât, III, 265-272.
İbn Hallikân, Vefeyât, V, 168-174.
Zehabi, Mizânü'l-i'tidâl, IV, 78.
İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, VI, 4.
İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fi şabakâti'l-Ḥanefiyye, Bağdad 1962, s. 71.
Taşköprizâde, Miftâhu's-sa'âde, II, 97-100.
Keşfü'z-zunûn, II, 1475-1484.
İbrâhim b. Kâsım, Şabakâti'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh), Amman 1421/2001, II, 892.
Hânsârî, Ravzâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum, ts. (Mektebetü İsmâiliyyân), VIII, 120-123.
Brockelmann, GAL, I, 344-350; Suppl., I, 511; III, 507-513.
Serkis, Mu'cem, I, 973-976; II, 1967.
Hediyyetü'l-'ârifin, II, 402-403.
J. A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960, s. 104-107.
Kays Âl-i Kays, el-İrâniyyûn, I/2, s. 299-346.
Abdullah Muhammed el-Habeşi, Câmî'u's-şürûḥ ve'l-ḥavâşi, Ebûzabî 1425/2004, I, 305-307; II, 840-841; III, 1454-1468, 2051-2053.
A.J.Lane, A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144), Leiden 2006, tür.yer.
Fethi Ahmet Polat, İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler, İstanbul 2007, s. 59-110.
Orhan Şener Koloğlu, Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi, Bursa 2010, s. 39-57.
Lutpi İbrahim, "az-Zamakhshari: His Life and Works", IS, XIX (1980), s. 95-110.
Rahman İlmamedov, "Zamahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inde Kur'an'la İlgili Terimler", ÜÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, XX/2, Bursa 2011, s. 191-207.
Nuri Yüce, "Zamahşeri", İA, XIII, 509-514.
W. Madelung, "al-Zamakhsharî", EI2 Suppl. (İng.), s. 840-841.

III тарау. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі және қазақ тілі

3.1. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың дыбыстық жүйесі және фономорфологиялық құрамы

Қазақ тілінің тарихын зерделеу үшін қонсе, ерте және орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерімен фонетикалық-фонологиялық, лексикалық-семантикалық және грамматикалық аспектілерде, яғни осы тілдік қабаттар негізінде сипаттау, салыстыру қажет екені белгілі. Осы мақсатты орындау үшін жазба ескерткіштер мен қазіргі қазақ тілінің ортақ материалдарын негізге алу қажет. Біздің ізденісіміз XII ғасырда М.Замахшаридың 4 тілді сөздік етіп құрастырған «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінің қазіргі қазақ тіліне ортақ лексикасына сүйене отырып жүргізілімекші. Сөздердің құрамындағы дыбыстық және буындық өзгерістер лексеманы мазмұндық (мағыналық) өзгертумен қатар формалық қана өзгертуге ұшыратуы мүмкін. Белгілі бір ескерткіш пен тілді салыстыра, тарихи-салыстыра зерттеудің әдіснамасы, әдістемесі, әдіс-тәсілдері лингвистика ғылымында, оның ішінде лингвистикалық түркітану ғылымында, әлемдік классикалық үлгі ретінде толық қалыптасқан [36].

Ізденіс барысында лингвистика ілімінің көптеген әдіс-тәсілдері, амалдары, құралдары және жолдары қолданылады. Мақала қазіргі қазақ және тува тілдерінің лексикасына негізделгендіктен, жұмысымызда негізінен сипаттама, салыстыру, синхрондық, индукциялық, дедукциялық әдістер қолданылды. Екі тілдегі дыбыстық және мағыналық өзгерістер салыстырылатын, тілдік динамика тарихи процесс болғандықтан, диахрониялық әдіс те пайдаланылды. Лексикалық қорды салыстырмалы-сипаттамалы аспектіде зерттеу үшін ортақ лексиканы зерттеу материалы ретінде таңдап алынды. Себебі белгілі бір тілдерге ортақ сөздер арқылы ғана олардың формалық (фонетикалық) және мазмұндық (мазмұндық) ерекшеліктерін анықтауға болады.

Фонетикалық материалды талдау барысында дыбыстарды жіктеу (дауысты, дауыссыз), сөздің буындық құрылымына талдау (аңлау, инлаут, ауслаут), сөз түбірін дыбыстық құрамына талдау (дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты, дауыссыз-дауысты-дауыссыз), сөзді орфографиялық талдау (фонетикалық, морфологиялық, дәстүлі принциптермен жазылуы) тәсілдері қолданылады. Салыстырылып отырған тілдерде дыбыстарды жіктеу тәсілімен оларда неше дауысты, неше дауыссыз дыбыс бар екендігі, сөздің буындық құрылымы тәсілімен басқы, ортаңғы, соңғы буын позицияларындағы ерекшелік, сөз түбірін дыбыстық құрамына талдау арқылы тілдердің түбір сөздерінің модельдері, сөзді орфографиялық талдау нәтижесінде қазақ және тува тілдерінің лингвальдық немесе лабиальдық сипаты анықталады.

Сөздікте а, б, в, г, ғ, д, е, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, һ, ч, ш, ы, і (31 дыбыс) дыбыстары қолданылады. Айтылуы (орфоэпия) бойынша жазылған сөздер дыбыстық өзгеріске түскен сөздерге жатпайды. Мәселен, бүркүт, бүтүн, қорук, күлук, күйдүр, мүшкүл, өтүн, гүлкү, түнлүк, түнүл, түтүк, түтүн, үзүк, үзүм, түкүрүк, үзенгү – 16 сөз. Қазақ сөздерінің ерік үндестігі ережесімен жазылуы Н.И.Ильминский (Материалы к изучению киргизского наречия, 1860), М.А.Терентьев (Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская, 1875), А.В.Старчевский (Спутник русского человека в Средней Азии, 1878), В.В.Радлов (Опыт словаря тюркских наречий); Е.Л.Алекторов (Киргизская хрестоматия, 1893, ч. I), П.М.Мелноранский (Краткая грамматика казах-киргизского языка, 1894, 1895) секілді орыс миссионерлері жазған алғашқы қазақ тілінің грамматикаларында да болған [37].

Дыбыстық өзгеріске санап отырғанымыздың өзі сол дәуірдегі жазу мен сөйлеудің, әсіресе жазудың, қателіктерінің да көрінісі болуы мүмкін немесе мәтіндердің жазылуы жазу дәстүрінің қай мектебіне жататындығына және мәтінді құрастырушының не көшірушінің сауатына да байланысты болуы мүмкін [38]. Бұл санаттағы сөздерге араб, парсы тілдерінен енген сөздерді де енгізбедік, себебі ол сөздер сөздік құрастырылған дәуірде түп нұсқасындай немесе соған жақын айтылған және жазылған. Олар: қасд, лутф,

нерх (нарық), раст (рас), фал (бал ашу), фікр (ой, пікір), хадж (кажы), хақ (баға), пүкм (үкім), ілм (ілім) – 10 сөз, абад, абру, адап, азаб, азад, амин, асбаб, аһмақ, бахт, вағда, вағз, вақт, везир, ғалем, ғараб, ғаріб (кедей), ғібрет, ғілім, дава, дағва (дау), девет (сия дәуіті), девлет, джумард (жомарт), дуға, дузах, душман, дүниа, зағіф, залім, зейтун, зекат, зіре (зите – тмин), карван (керуен), кафір, кемха (жамка), күнджід (күнжіт), кіліт (кілт), кітаб, кішіміш (мейііз), қалем (қалам), қалйа (қорқор), куран, курбан, қуфлла (құлытпа), қысса, лағнет, лазым, лақаб, марджан, медед (медет, көмек), меджліс, мезел (мысал), мерсум (мерзім), мүһім (маңызды), мірас, міһман, нақес (оңбаған), нақыш, намаз, насбуі (насыбай), науруз, наһак, неджіс (кір, былғаныш), нишан, нахуд (кой бұршак), ніғмет (ас-аукат), пара (балшық кесегі), парса (парасат), парсі, пахса (бақша), парча, перде, рахмат (мейірім), раһат, раһмат, раһім, рүстем, сафар, себеб, селжде (табын), селам (сәлем, кепіл), суннет (заң, ереже), суре, сүннет, сыфат, сімаб (сынап), тағам, тағат, тағзір (тақсыр), тарих, тахта (тақта), үміт, файда, фарығ (парық), фасық (пасық), фахір (мақтан), фулад (болат), фырсаг (оңтайлы), хабар, хайал, хайыр, хатун, хурма, хутба (намаз түрі), хұтке (сүнет), хаджет (кажет), хадіс (хадис), хазыр (әзір), хайван (хайуан), хакім (би), хекім (дәрігері), һүкүм, һүнер, һыдмат, чеһер (шаһар), шакірд (шәкірт), шенбе (сенбі), шеһер (қала), шешіт (шейіт болды), шүқүр, іладж (ем) – 125 сөз, аманат, бахышла, баһадүр, берекет, бімағна (мағынасыз), бісмиллаһ, басйіст, данішман, дүшенбе, зағфаран (запыран), замане, зелзеле, зййарат, йекшенбе, калджра (қажыра гүлі – сафлор), музафыр (саяхатшы), мусафір (жолаушы), мусулман, міһрібан (мейірбан), пайғамбар, пенчшенбе (бейсенбі), салават, сахтіян (сафьян), сешенбе (сейсенбі), табыб (тәуіп), табіғат (сипат), тағала (Алла), таразу, текеббүр, фереджі (пәранжі), феріште, хазіна, хайанат (қиянат), халіфа, хыйанат (қиянат), һіндустан, чаршембе (сәрсенбі), шефағат, ібадет (ғибадат, иба) – 41 сөз, іхтіһар (ерік), іһтімал (ықылас) – жиынтығы 179 сөз, яғни сөздіктегі 1545 түбір сөздің 179 сөзі – араб, парсы сөздері.

Араб, парсы тілдерінің һ көмеі дауыссызынан басталатын сөздерді де дыбыстық өзгеріске түскен сөз ретінде қарастырмаймыз. Себебі, біріншіден, олар түркі тілдері лексикасына тән сөздер емес, екіншіден, һ дыбысының қазақ тілі үшін дыбыстық болғанмен, фонемалық қызметі жоқ. Оларға 1 буынды хадж, хақ, һар, һауз, һүкм, һүркті, һер, һон, һур, һіч, 2 буынды хаджет, хадіс, хазыр, хайван, хакім, һалва, һалқа, һарам, һарем, һафта, һаіран, һекім, һүкүм, һүнер, һүрмет, һыдмат, һісаб, 3 буынды һерекет, һыйанат, һіндустан сөздері жатады.

Сөздікте қазақ тілімен ортақ 1 буынды 430 сөз, 2 буынды 1077 сөз, 3 буынды 154 сөз, 4 буынды 13 сөз қолданылған. Барлығы – 1675 сөз.

Сөздікте қазақ тіліне жеткен сөздің жалпы саны 1675 сөз екенін айттық. Олардың дыбыстық өзгеріске түскені – 912 сөз (54,4%), өзгеріске түспегені – 763 сөз (45,6%).

Фонетика ғылымында дыбыстық, буындық өзгерістердің синхрониялық та, диахрониялық та аспектілерде олардың бір лексема құрамында көрші орналасуымен тікелей байланысты. Демек лексеманың буындық бөлшектері позиция деп аталады да, көрші орналасқан дыбыс және буындар өзара позициялық әсерлерге түседі. Ортақ лексиканың буындық позицияларда өзгеруі дегеніміз – белгілі бір буын позициясындағы дыбыстардың, буындардың өзара алмасуы, қосылуы немесе түсіп қалуы.

Біздің мақсат – тарихи ескерткіш пен қазіргі қазақ тіліне ортақ сөздердің тарихи аспектіде өзгерістерінің заңдылықтарын айқындау. Кез келген түбір морфеманың құрамы басқы (анлаут), ортаңғы (инлаут) және соңғы (аулаут) деген буындық позициялардан құралады. Позицияларда дыбыстардың, буындардың өзара алмасуы, қосылуы немесе түсіп қалуы фонетика ғылымының ержелері бойынша *анлаут позицияда* сөз басында белгілі бір дауысты дыбыстың қосылуы – протеза, сөздің басқы бөлігінің соңына белгілі бір дыбыстың қосылуы – эпентеза, сөз басында белгілі бір дыбыстың түсіп қалуы – афферезис, *инлаут позицияда* сөз ортасында белгілі бір дыбыстардың орын алмасуы – редукция, сөз ортасында белгілі бір бір-біріне ұқсас буынның түсіп қалуы – гаплогия, сөз ортасында белгілі бір дыбыстың не буынның орын алмастыруы – метатеза, сөз

ортасында белгілі бір дыбыстың не буынның түсіп қалуы – днереза, *аулаут позициясында* сөз соңында белгілі бір дыбыстың (негізінен дауыссыздың) не буынның түсіп қалуы – апокопа, сөз соңында белгілі бір дыбыстың не буынның қосылуы – эпитеза, сөз соңында белгілі бір дыбыстың түсіп қалуы – элизия деп аталады [39]. Сөздік пен тілімізге ортақ сөздердегі өзгерістерді жоғарыда санамалаған заңдылықтар мен ережелер тұрғысында талдап, түйіндер жасауға талпынамыз.

Саныстыру мәліметі ретінде алынып отырған сөздік пен қазіргі қазақ тіліне ортақ сөздердегі буындық позициялардағы өзгерістерді дыбыстық өзгерістер (дыбыстың қосылуы немесе түсіп қалуы, алмасуы) және буындық өзгерістер (буынның, жұрнақтың қосылуы немесе түсіп қалуы, алмасуы) деп қарастырамыз. Сөздік лексикасын «қазіргі қазақ тілі» деп ерекшелесуіміздің тағы бір себебі қазіргі орфографиялық не орфоэпиялық заңдылықтармен байланысты.

Буындық позициялардағы дыбыстық және буындық өзгерістердің бәрі заңдылықтар емес. Себебі кейбір өзгерістер сөздердің дұрыс не бұрыс хатқа түсуімен де байланысты, сонымен қатар сирек кездесетін буындық позициялардағы дыбыстық және буындық өзгерістер заңдылық емес.

Заңдылықтарды айқындау үшін Замахшари сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың саны анықталып, олар дыбыстық өзгеріске түскен және түспеген сөздерге жіктеледі. Дыбыстық өзгеріске түскен сөздер 1, 2, 3 және 4 буынды сөздерге топтастырылып, олардың басқы (анлаут), ортаңғы (инлаут) және соңғы (аулаут) позицияларында қандай дыбыстардың, буындардың алмасқандығы, қосылғаны және түсіп қалғандығы нақтыланады. Өзгеріске түскен позициялардағы фонетикалық және морфологиялық өзгерістердің ортақ заңдылықтары айқындалып, аталмыш өзгерістердің тарихи, тарихи-лингвистикалық себеп-салдарлары зерделенеді.

3.1.1. 1 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері

Дыбыстық құрамы өзгерген сөздерді буын санына қарай бөліп, әрбір буын позициясындағы дыбыстық өзгерістерді талдаймыз. 1 буынды сөздердің дыбыстық құрамын басқы (анлаут), ортаңғы (инлаут) және соңғы (аулаут) буындар деген буындық позицияларға бөліп құрастырамыз (1-кесте). Дыбыстық өзгеріске түскен 1 буынды сөздердің саны – 187 сөз.

Бұл сөздердің *басқы* позициядағы дыбыс алмасулары 24 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (й, һ, ш) 3 дыбыста, қосылуы (д, ұ, ж) 3 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері й-ж (48 сөз), ч-ш (12 сөз), сирек ұшырасатыны у-ұ (5 сөз), к-қ (3 сөз), х-к (4 сөз), і-и (2 сөз) болса, бір-ақ рет кездесетіндері: г-к, а-о, д-т, е-ү, е-и, й-т, й-ш, қ-к, с-ш, а-ә, т-д, у-а, у-ж, уй-йа, ү-ұ, һ-к, һ-ж, і-ы деген 18 сөзде ғана. Өзара алмасу й-ж, ч-ш дыбыстарында жиі кездесуінің басты себебі сөздікте й және ч дыбыстарымен сөйлейтін қарлұқ тілдері мәліметтерінің көп болуымен байланысты, ал физиологиялық тұрғыда бұл дыбыстардың жасалу орнының, артикуляциясының жақын, жуық болуына қатысты. Алмасулар негізінен дауыстылар мен дауыссыздар (а-о, е-ү, е-и, а-ә, у-а, у-ұ, ү-ұ, і-и, і-ы), дауыссыздар мен дауыссыздар (г-к, д-т, й-ж, й-т, к-к, қ-к, с-ш, т-д, х-к, һ-к, һ-ж, ч-ш), дауыстылар мен дауыссыздар (у-ж) арасында болады. Алмасқан дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық сипаты 11 түрлі. Олар: езулік-еріндік (а-о, е-ү), езулік-езулік (е-и, а-ә, і-и, і-ы), еріндік-езулік (у-а), еріндік-еріндік (у-ұ, ү-ұ), ұяң-қатаң (г-к, д-т, й-т, й-ш), ұяң-ұяң (й-ж), қатаң-қатаң (к-к, қ-к, с-ш, х-к, ч-ш), қатаң-ұяң (т-д), көмей-қатаң (һ-к), көмей-ұяң (һ-ж), дауысты-дауыссыз (у-ж). Демек 1 буынды сөздердің басқы буынында 24 түрлі дыбыс алмасуы (г-к, а-о, д-т, е-ү, е-и, й-ж, й-т, й-ш, к-к, қ-к, с-ш, а-ә, т-д, у-а, у-ж, уй-йа, ү-ұ, ү-ұ, х-к, һ-к, һ-ж, ч-ш, і-и, і-ы) бар.

1 буынды сөздердің *ортаңғы* позициядағы дыбыс алмасулары 17 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (ы, а, д) 3 дыбыста, қосылуы (і, и, а, ы) 4 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері у-ұ (25 сөз), сирек ұшырасатыны і-ы (3 сөз),

Ү~ү (2 сөз), у~у (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: ғ~р, ф~п, й~и, о~ө, д~т, с~ү, у~ы, еч~н, е~і, і~ү, е~ә, і~е, ы~і деген 13 сөзде ғана. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 7 түрлі. Олар: езулік-езулік (і~ы, ег~н, е~і, е~ә, і~е, ы~і), еріндік-еріндік (у~ұ, ү~ү, о~ө, у~ү), езулік-еріндік (е~ү, і~ү), ұяң-қатаң (ф~п, д~т), ұяң-үнді (ғ~р), ұяң-қатаң (ф~п), дауыссыз-дауысты (й~и), еріндік-езулік (у~ы). Демек 1 буынды сөздердің ортаңғы буынында 17 түрлі дыбыс алмасуы (у~ұ, ү~ү, ғ~р, і~ы, ф~п, й~и, о~ө, д~т, е~ү, у~ы, у~ү, ег~н, е~і, і~ү, е~ә, і~е, ы~і) бар.

1 буынды сөздердің соңғы позициядағы дыбыс алмасулары 21 түрлі, ал дыбыстардың түсін қалуы 3 дыбыста (г, т, х), қосылуы 11 жағдайда (л, т, і, д, ты, ы, н, у, ық, ет, ыран) кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері ш~с (18 сөз), ч~ш (12 сөз), сирек ұшырасатыны ғ~к (4 сөз), ғ~у (3 сөз); 2 сөзде ғана болатын дыбыстық алмасулар д~т, ғ~к, в~й болса, бір рет қана кездесетіндер: ғ~й, ү~й, н~н, ей~н, в~п, ч~й, ф~п, н~л, х~к, в~й, с~з, і~н, б~п, ғ~й, й~е деген 15 сөзде ғана. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 7 түрлі. Олар: ұяң-қатаң (д~т, ғ~к, ш~с, ғ~к, в~п, ф~п, б~п), қатаң-ұяң (ч~ш, с~з), дауыссыз-дауыссыз (в~й, ғ~й), дауыссыз-дауысты (ғ~у, ей~н, й~е), дауысты-дауыссыз (ү~й, ч~й, ч~й), үнді-үнді (ң~н, н~л), қатаң-қатаң (х~к). Демек 1 буынды сөздердің соңғы буынында 21 түрлі дыбыс алмасуы (д~т, ч~ш, ғ~к, ш~с, ғ~к, в~й, ғ~й, ғ~у, ү~й, н~н, ей~н, в~п, ч~й, ф~п, н~л, х~к, с~з, і~н, б~п, ч~й, й~е) бар. Дыбыс алмасуларының ішінде ең көп орын алған ұяң-қатаң ауысуы, оның басты себебі қазақ тілінде сөздің ұяң дыбысқа аяқталмайтынымен тікелей байланысты.

Дыбыстық құрамы өзгерген 1 буынды сөздер

1-кесте

Р/с	Замахшари сөздігіндегі сөздер	Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер	Буын позициялары		
			Басқы	Ортаңғы	Соңғы
1.	ал	ол (жіктеу, сілтеу есімдігі)	а~о		
2.	анд	ант			д~т
3.	ач	аш (тоқ емес)			ч~ш
4.	бағ	бак			ғ~к
5.	баш	бас (дене мүшесі)			ш~с
6.	беч	бек			ч~к
7.	беш	бес			ш~с
8.	бош	бос			ш~с
9.	буз	бұз		у~ұ	
10.	бур	бұр		у~ұ	
11.	бут	бұт		у~ұ	
12.	бү	бұл		ү~ү	+д
13.	газ	кез	ғ~к		
14.	дал	дат			д~т
15.	джан	жан	+д		
16.	дост	дос			+т
17.	дур	тұр	д~т	у~ұ	
18.	ев	үй	е~ү		в~й
19.	ег	н	е~н		-г
20.	елг	ерт		ғ~р	
21.	ерк	ерік		+і	
22.	еш	ес (жіп есу)			ш~с
23.	еш	ес (серік болу)			ш~с
24.	йағ	жай (қоймал-жиң затты)	й~ж		ғ~й

		жаю)			
25.	йағ	жау (жанбыр жау)	й~ж		ғ~у
26.	йал	жал	й~ж		
27.	йаз	жаз (көктем)	й~ж		
28.	йай	жай (салак оғы)	й~ж		
29.	йай	жай (мал жаю)	й~ж		
30.	йай	жай (жаз мезгілі)	й~ж		
31.	йак	жак	й~ж		
32.	йал	жал	й~ж		
33.	йан	жан (қасы)	й~ж		
34.	йап	жап	й~ж		
35.	йар	жар (жару)	й~ж		
36.	йар	жар (дос, жар)	й~ж		
37.	йағ	жағ	й~т		
38.	йаш	жас (жас мөлшері)	й~ж		ш~с
39.	йаш	жас (жаңа)	й~ж		ш~с
40.	йаш	жас (көз жасы)	й~ж		ш~с
41.	йел	жел	й~ж		
42.	йем	жем	й~ж		
43.	йен	жен	й~ж		
44.	йе	же	й~ж		
45.	йер	жер	й~ж		
46.	йет	жет	й~ж		
47.	йеш	шеш	й~ш		
48.	йоқ	жок	й~ж		
49.	йол	жол	й~ж	Бір сөздің у ж/е ү-мен келетін нұсқалары бар (йур-йүр, йүз-йүз)	
50.	йон	жон	й~ж		
51.	йу	жу	й~ж		
52.	йүз	жүз (сан есім)	й~ж	у~ү	
53.	йүм	жүм	й~ж	у~ү	
54.	йур	жүр	й~ж	у~ү	
55.	йүрт	жүрт	й~ж	у~ү	
56.	йут	жүт	й~ж	у~ү	
57.	йүз	жүз (бет)	й~ж		
58.	йүз	жүз (сан есім)	й~ж		
59.	йүз	жүз (кескіш заг қыры)	й~ж		
60.	йүк	жүк	й~ж		
61.	йүл	жүл	й~ж	ү~ү	
62.	йү	үй (үю)	-й		ү~й
63.	йүң	жүң	й~ж		ң~н
64.	йүр	жүр	й~ж		

65.	йығ	жык	й~ж		Ғ~К
66.	йығ	жу	й~ж	-ы	Ғ~У
67.	йығ	жық	й~ж		Ғ~К
68.	йыл	жыл	й~ж		
69.	йырт	жырт	й~ж		
70.	йік	жік	й~ж		
71.	йіп	жіп	й~ж		
72.	йіт	жыт (қашу, жоғалу)	й~ж	і~ы	
73.	кей	ки			ей~и
74.	кеч	кеш (ерте емес)			ч~ш
75.	кеч	кеш (суды жалдап өту)			ч~ш
76.	көрк	көрік		+і	
77.	қул	құл	к~к	у~ұ	
78.	қуш	құс	к~к	у~ұ	ш~с
79.	қув	қүп (ісу)			в~п
80.	күч	күш			ч~ш
81.	күфр	күпір		ф~п	+і
82.	кіз	киіз		+и	
83.	қыл	қыл	к~к		
84.	кій	ки (кию)		йй~и	
85.	қасд	қас (дос емес)			+д
86.	қат	қатты (берік)			+ты
87.	қауыр	қуыр	-а		
88.	қач	қаш			ч~ш
89.	қаш	қас (түк)			ш~с
90.	қоң	қой			ч~й
91.	қул	құл		у~ұ	
92.	қум	құм		у~ұ	
93.	қур	құр (белдік)		у~ұ	
94.	қурт	құрт		у~ұ	
95.	қус	құс (жүрегі айну)		у~ұ	
96.	қуч	құш (құшақтау)		у~ұ	ч~ш
97.	қуш	құс (қанатты жануар)		у~ұ	ш~с
98.	күй	қүй	к~к		
99.	қыш	қыс (жыл мезгілі)			ш~с
100.	лаф	лап			ф~п
101.	ман	мал (батыру)			н~л
102.	мор	мөр		о~о	
103.	муз	мұз		у~ұ	
104.	мун	ол			
105.	мун	мұн		у~ұ	
106.	мүлк	мүлік		+і	
107.	мін	мын		і~ы	
108.	нақд	нақты		д~т	+ы
109.	өч	өш			ч~ш
110.	раст	рас			-т
111.	сауық	суық		+а	
112.	саур	суыр		-а	+ы
113.	сах	сак			х~к
114.	сач	шаш	с~ш		ч~ш

115.	сев	сүй		е~ү	в~й
116.	сүк	сүк		у~ү	
117.	сун	ұсын	+ү	у+ы	
118.	сурх	сүр		у~ү	-х
119.	сур сүндет				
120.	сур сүр (пышақ жүзі)			у~ү	
121.	сүс	сүз			с~з
122.	сы	сын			+н
123.	сі	си			і~и
124.	тағ	тау			ғ~у
125.	тадж	тәж	а~ә	-д	
126.	тег	ти		ег~и	
127.	те	де	т~д		
128.	тен	тін		е~і	
129.	теш	тес			ш~с
130.	төш	төс			ш~с
131.	түгм	тағам	у~а	+ы	
132.	түз	түз		у~ү	
133.	тул	тұл (жесір)		у~ү	
134.	тур	түр		у~ү	
135.	тут	түт		у~ү	
136.	түб	түп			б~п
137.	түг	түй			г~й
138.	түз	түзу			+у
139.	түш	түс			ш~с
140.	тін	тынық		і~ы	+ық
141.	тіг	түг		і~ү	
142.	тіш	тіс			ш~с
143.	уат	жат	у~ж		
144.	уяғ	ұят	уй~йа		
145.	ун	ұн	у~ү		
146.	ур	ұр	у~ү		
147.	ут	ұт	у~ү		
148.	уч	ұш	у~ү		ч~ш
149.	уш	ұш (ұшу)	у~ү		
150.	үг	үк			г~к
151.	үз	жүз (жүзу)	+ж		
152.	үч	ұш (ұшы, шеті)	у~ү		ч~ш
153.	халқ	халық		+ы	
154.	хам	кам (шнкі)	х~к		
155.	хор	кор (кор, жәбір)	х~к		
156.	хош	кош (көңілдің күйі)	х~к		
157.	хур	күр	х~к	у~ү	
158.	һар	ар (арып-ату-шаршау)	-һ		
159.	һауз	қауыз	һ~к	+ы	
160.	һүрк	үрік	-һ	+і	
161.	һер	әр	-һ	е~ә	
162.	һон	жон (арка)	һ~ж		
163.	һур	үр (үру)	-һ	у~ү	

164.	һиç	еш	-һ	и-е	ч~ш
165.	чағ	шак (кез)	ч~ш		ғ~к
166.	чал	шал (бурыл)	ч~ш		
167.	чап	шап (жылдам көзгалу)	ч~ш		
168.	чар	шар (таразы ыдысы)	ч~ш		
169.	чок	шок	ч~ш		
170.	чол	шол (жазык)	ч~ш		
171.	чоп	шоп	ч~ш		
172.	чок	шок (тiзерлеу)	ч~ш		
173.	чол	шөл	ч~ш		
174.	чык	шык (шығу)	ч~ш		
175.	чын	шын (ақиқат)	ч~ш		
176.	чыт	жыт (кабак шыту)	ч~ш		
177.	шыш	іс	-ш	ы~і	ш~с
178.	бырк	жырак	+ж	+а	
179.	ілім	ілім		+і	
180.	із	ізет			+ет
181.	йй	ие	і~и		й~е
182.	йң	ыңыран	і~ы		+ыран
183.	йп	жіп	+ж		
184.	йг	иг	і~и		
185.	йч	іш (карын)			ч~ш
186.	йч	іш (ішу)			ч~ш
187.	йш	іс (жұмыс)			ш~с

3.1.2. 2 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері

2 буынды сөздердің дыбыстың құрамын басқы (анлаут), органғы (инлаут) және соңғы (аулаут) буындар деген буындық позицияларға бөліп құрастырамыз (2-кесте). Жалпы 2 буынды сөздердің саны – 143. Дыбыстық өзгеріске түскен 2 буынды сөздердің саны – 142 сөз.

2 буынды 143 сөздің *басқы буынының* өзгеріске түскені 73 сөз, демек барлық сөздің жартысы, яғни 70 сөз басқы позицияда өзгеріске түспеген. Бұл сөздердің *басқы* позициядағы дыбыс алмасулары 13 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (ғ, д, ж, е, й) 5 дыбыста кездессе, сөзге қосылып айтылатын еш дыбыс жоқ. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері й~ж (34 сөз), ғ~к (8 сөз), сирек ұшырасатыны б~м (3 сөз), д~т (3 сөз), а~о (2 сөз), в~б (2 сөз), е~ы (2 сөз) болса, бір-ақ рет кездесетіндері: б~п, ғ~ж, н~ң, ең~и, е~а, е~ө деген 6 сөзде ғана. Өзара алмасу й~ж дыбыстарында жиі кездесуінің басты себебі сөздікте й дыбысымен сөйлейтін қарлұқ тілдері мәліметтерінің көп болуымен байланысты, ал физиологиялық тұрғыда бұл дыбыстардың жасалу орнының, артикуляциясының жақын, жуық болуына қатысты. Алмасулар негізінен дауыстылар мен дауыстылар (а~о, е~ы, е~а, е~ө, ең~и), дауыссыздар мен дауыссыздар (б~м, б~п, в~б, ғ~к, ғ~ж, д~т, н~ң, й~ж) арасында болады да, ал дауыстылар мен дауыссыздар арасында кездеспейді. Алмасқан дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық сипаты 6 түрлі. Олар: езулік-еріндік (а~о), езулік-езулік (е~ы, ең~и, е~а), езулік-еріндік (е~ө), ұяң-қатаң (б~м, д~т, б~п, ғ~к), ұяң-ұяң (в~б, ғ~ж, й~ж), үнді-үнді (н~ң). Демек 2 буынды сөздердің басқы буынында 13 түрлі дыбыс алмасу бар. Олар: й~ж, ғ~к, б~м, д~т, а~о, в~б, е~ы, б~п, ғ~ж, н~ң, ең~и, е~а, е~ө.

2 буынды 143 сөздің *ортаңғы буынының* өзгеріске түскені 97 сөз, 46 сөз ортаңғы позицияда өзгеріске түспеген. 2 буынды сөздердің *ортаңғы* позициядағы дыбыс алмасулары 39 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (т, д, к, ей, г, а) 6 дыбыста, қосылуы (ы, д, н, т, і) 5 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері у~ү (10 сөз),

ч-ш (9 сөз), у-ы (7 сөз), ғ-у (6 сөз), сирек ұшырасатыны х-к (4 сөз), ш-с (4 сөз), л-т (3 сөз), н-ң (2 сөз), к-г (2 сөз), н-м (2 сөз), п-б (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: у-а, м-р, б-п, у-н, ғ-й, і-е, ғ-к, у-о, а-е, а-ә, б-р, ғ-й, е-а, ү-е, і-ы, й-и, м-ң, м-ң, л-д, ғ-б, ү-і, н-м, б-у, к-ғ, ғ-ғ, л-ғ, ғ-б, нғ-ң деген 28 сөзде кездеседі. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 16 түрлі. Олар: езулік-езулік (і-е, а-е, а-ә, е-ә, е-а, і-ы), еріндік-еріндік (у-ұ, у-о), езулік-еріндік (ғ-у), еріндік-езулік (у-а, у-а, ү-і, ү-е), ұяң-қатаң (ч-ш, к-г, к-г, п-б), ұяң-үнді (ғ-й, б-р, ғ-й, ғ-б), ұяң-қатаң (б-п, ғ-к, ш-с, д-т), үнді-қатаң (л-т), үнді-үнді (м-р, н-ң, м-ң, м-ң, н-м, нғ-ң), еріндік-үнді (у-н), үнді-ұяң (л-д), үнді-езулік (й-и), ұяң-еріндік (б-у), ұяң-ұяң (ғ-ғ, ғ-б) дауыссыз-дауысты (б-у), дауысты-дауыссыз (у-ң). Демек 2 буынды сөздердің ортаңғы буынында 39 түрлі дыбыс алмасу (у-ұ, ч-ш, у-ы, ғ-у, х-к, ш-с, л-т, н-ң, к-г, н-м, п-б, у-а, м-р, б-п, у-н, ғ-й, і-е, ғ-к, у-о, а-е, а-ә, б-р, ғ-й, е-а, ү-е, і-ы, й-и, м-ң, м-ң, л-д, ғ-б, ү-і, н-м, б-у, к-ғ, ғ-ғ, д-т, ғ-б, нғ-ң) бар.

2 буынды 143 сөздің соңғы буынының өзгеріске түскені 51 сөз, 92 сөз ортаңғы позицияда өзгеріске түспеген. 2 буынды сөздердің соңғы позициядағы дыбыс алмасулары 17 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (у, к, ч, е, ыб, к, ар) 6 дыбыста, қосылуы (н, ы, к, қ, у) 5 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері у-ы (8 сөз), ш-с (5 сөз), ч-ш (4 сөз), ғ-к (4 сөз), б-п (3 сөз), сирек ұшырасатыны е-а (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: ық-у, л-т, ы-а, ы-и, у-а, а-ә, і-ы, к-у, лік-у, ғ-б, л-ң деген 11 сөзде кездеседі. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 14 түрлі. Олар: ұяң-қатаң (ғ-к, б-п, ш-с), үнді-қатаң (л-т), езулік-езулік (ы-а, ы-и, а-ә, е-ә, е-а, і-ы), еріндік-езулік (у-ы, у-а), еріндік-еріндік (у-ұ, у-о), езулік-еріндік (ғ-у), қатаң-ұяң (ч-ш), дауыссыз-дауысты (к-у), қатаң-еріндік (к-у), ұяң-ұяң (ғ-б) үнді-үнді (л-и), жуан-жуан (ы-а, у-а), жуан-жіңішке (у-ы, ы-и, а-ә), жіңішке-жуан (е-а, і-ы). Демек 2 буынды сөздердің соңғы буынында 17 түрлі дыбыс алмасу у-ы, ш-с, ч-ш, ғ-к, б-п, е-а, ық-у, л-т, ы-а, ы-и, у-а, а-ә, і-ы, к-у, лік-у, ғ-б, л-ң бар.

Дыбыстық құрамы өзгерген 2 буынды сөздер

2-кесте

Р/с	Замахшари сөздігіндегі сөздер	Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер	Басқы буын	Ортаңғы буын	Соңғы буын
1.	агрык	ауру		ғ~у	ық~у
2.	ағыз	ауыз		ғ~у	
3.	ағыр	ауыр		ғ~у	
4.	азук	азық		у~ы	
5.	айағ	аяқ			ғ~к
6.	айыб	айып			б~п
7.	аклык	актық		л~т	
8.	актур	актар (төк)		у~а	
9.	алы	алып		+ы	
10.	алтмыш	алпыс		-т, м~п	ш~с
11.	алтун	алтын		у~ы	
12.	алчак	алтақ		ч~ш	
13.	алы	алды		+д	
14.	анға	оған	а~о	+и	+и
15.	анғар	анғар (байқа)		н~ң	
16.	анкла	анықта		+ы	л~т
17.	анук	анық		у~ы	
18.	анча	оңша	а~о	ч~ш	

19.	аруг	арык		у~ы	Ғ~К
20.	арча	арша		ч~ш	
21.	арчы	аршы		ч~ш	
22.	ары	ара(насеком)			ы~а
23.	асбаб	аспап		б~п	б~п
24.	асур	асыр		у~ы	
25.	аучы	аңшы		у~ң	ч~ш
26.	ахыр	акыр		х~к	
27.	ахта	акта		х~к	
28.	ахтар	актар		х~к	
29.	ахшам	акшам		х~к	
30.	ачук	ашык		ч~ш	у~ы
31.	ачыг	ашык		ч~ш	Ғ~К
32.	ашлык	аштык		л~т	
33.	ашна	ашына		+ы	
34.	багла	байла		Ғ~й	
35.	бағыр	бауыр		Ғ~у	
36.	баджа	бажа		-д	
37.	байкус	байкүс		у~ү	
38.	бакы	бакы (мәңгі)			ы~и
39.	балту	балгы			у~а
40.	балчык	балшык		ч~ш	
41.	балыг	балык			Ғ~К
42.	барс	барыс		+ы	
43.	бурун	мұрын	б~м	у~ү	у~ы
44.	бурун	бұрын		у~ұ	у~ы
45.	бурут	мұрт	б~м	у~ұ	-у
46.	буруш	бұрыш		у~ұ	у~ы
47.	бурч	бұрыш		у~ұ	+ы, ч~ш
48.	бурчак	бұршак		у~ұ	ч~ш
49.	бута	бұта		у~ұ	
50.	бутра	бытыра		у~ы	+ы
51.	быкын	мыкын	б~м		
52.	бізгек	безгек		і~е	
53.	бійі	биік			+к
54.	біна	пінә (негіз)	б~п		а~ә
55.	біті	бітті		+т	
56.	вакыт	бақыт	в~б		
57.	варақ	барақ	в~б		
58.	ғазан	казан	Ғ~К		
59.	ғайып	айып	-ғ		б~п
60.	ғалған	калған	Ғ~К	Ғ~К	
61.	ғарка	карга	Ғ~К		
62.	ғатық	кагты	Ғ~К	+т	+к
63.	ғозе	коза	Ғ~К		е+а
64.	гулақ	күлақ	Ғ~К	у~ү	
65.	ғула	кола	Ғ~К	у~о	
66.	ғунан	күнан	Ғ~К	у~ү	
67.	ғырақ	жырақ	Ғ~ж		
68.	дағы	тағы	д~т		

69.	дамак	тамак	д~т		
70.	дане	лене		а~е	
71.	дару	дәру (дәрі)		а~ә	
72.	лебрег	тербет	д~т	б~р	
73.	дегінч	дейін		г~й	-ч
74.	джайран	жайран	-д		
75.	джанчі	жаншы	-д	ч~ш	і~ы
76.	джарлық	жарлық	-д		
77.	джебе	жебе	-д		
78.	джеза	жаза	-д	е~а	
79.	джүрүке	жүрек	-д	ү~е	-е
80.	джылау	ылау	-дж		
81.	джыныб	жын (бок)	-д		-ыб
82.	донкуз	доңыз		-к	у~ы
83.	егін	нык			
84.	едіш	ыдыс	е~ы	і~ы	ш~с
85.	ейер	ер (ат жабдығы)		-ей	
86.	ейле	иле	-е	й~и	
87.	еке	еге (үйкелеу)		к~г	
88.	екек	егеу		к~г	к~у
89.	елге	еле (үн елеу)		-г	
90.	еллік	елу			лік~у
91.	елік	қол			-к
92.	емгек	еңбек		м~н	г~б
93.	емді	енді		м~н	
94.	емлік	емдік		л~д	
95.	емчек	емшек		ч~ш	
96.	енгек	еңбек (азап)	н~н	г~б	
97.	енек	нек	ең~н		
98.	енрен	ыңыран	е~ы, е~а	+ы	е~а
99.	еркеч	еркеш			ч~ш
100.	ерүк	өрік	с~о	ү~і	
101.	есле	есіне		+і	л~н
102.	еслік	естік		л~т	
103.	есне	есіне		+і	
104.	етүк	етік		ү~і	
105.	ешек	есек		ш~с	
106.	ешік	есік		ш~с	
107.	ешіг	есім		ш~с	
108.	зенбіл	зембіл		н~м	
109.	йабан	жапан	й~ж	б~п	
110.	йабаш	жуас	й~ж	-а, б~у	
111.	йағыр	жауыр	й~ж	ғ~у	
112.	йағар	жауу	й~ж	ғ~у	-ар
113.	йағач	ағаш	-й		ч~ш
114.	йада	жада (жүде-жада)	й~ж		
115.	йазы	жазық	й~ж		+к
116.	йайак	жаяу	й~ж		-к, +у
117.	йака	жаға	й~ж	к~г	
118.	йакшы	жақсы	й~ж	ш~с	

119.	йақын	жақын	й~ж		
120.	йала	жала	й~ж		
121.	йалаң	жалаң	й~ж		
122.	йалғуз	жалғыз	й~ж	Ғ~Г	У~Ы
123.	йалған	жалған	й~ж		
124.	йалдыр	жалтыр	й~ж	Д~Т	
125.	йама	жама	й~ж		
126.	йаман	жаман	й~ж		
127.	йамғур	жаңбыр	й~ж	М~ң, Ғ~б	У~Ы
128.	йана	жаңа (тағы)	й~ж	Н~ң	
129.	йанбаш	жамбас	й~ж	Н~М	Ш~С
130.	йанғы	жаңа	й~ж	НҒ~ң	Ы~А
131.	йаны	жаны	й~ж		
132.	йапрақ	жапырақ	й~ж	+ы	
133.	йапук	жабық (жапырылған)	й~ж	П~б	У~Ы
134.	йапшы	жабыс	й~ж	П~б	Ш~С
135.	йара	жара	й~ж		
136.	йарак	жарық	й~ж		
137.	йаран	жаран	й~ж		
138.	йара	жара	й~ж		
139.	йараш	жарас	й~ж		Ш~С
140.	йарма	жарма	й~ж		
141.	йармақ	жармақ	й~ж		
142.	йарук	жарық	й~ж	У~Ы	
143.	йары	жары (көмек)	й~ж		

3.1.3. 3 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері

3 буынды сөздердің дыбыстың құрамын басқы (анлаут), ортанғы (нилаут) және соңғы (аулаут) буындар деген буындық позицияларға бөліп құрастырамыз (3-кесте). Жалпы 3 буынды сөздердің саны – 154. Дыбыстың өзгеріске түскен 3 буынды сөздердің саны – 136 сөз, түспегені 18 сөз. 3 буынды 154 сөздің *басқы буынның* өзгеріске түскені 75 сөз, ортанғы буынның өзгеріске түскені 94, соңғы буынның өзгеріске түскені 90, демек барлық сөздің, яғни 79 сөз басқы позицияда, ортанғы позицияда 60 сөз, соңғы позицияда 64 сөз өзгеріске түспеген.

Бұл сөздердің *басқы позициядағы* дыбыс алмасулары 42 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (ғ, д, й, оғ, һ, ы) 6 дыбыста кездессе, сөзге қосылып айтылатын 4 дыбыс (й, р, н, ғ). Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері й~ж (12 сөз), у~ұ (.7 сөз), сирек ұшырасатыны а~ә (3 сөз), е~ө (3 сөз), у~ү (3 сөз), і~и (3 сөз), у~ы (2 сөз), у~о (2 сөз), т~д (2 сөз), ф~п (2 сөз), х~қ (2 сөз), ч~ш (2 сөз), болса, бір-ақ рет кездесетіндері: ө~ү, р~л, і~ей, ва~ө, н~ң, ғ~к, е~і, ій~на, м~п, н~м, й~д, йу~жұ, к~к, о~ө, а~ұ, о~а, у~а, йһ~ей, ө~е, п~б, нч~й, і~у, у~ү, е~ө, е~и, е~ы, ый~и, і~ү, ч~с, е~а деген 30 сөзде бар. Өзара алмасу й~ж дыбыстарында жиі кездесуінің басты себебі сөздікте й дыбысымен сөйлейтін қарлұқ тілдері мәліметтерінің көп болуымен байланысты, ал физиологиялық тұрғыда бұл дыбыстардың жасалу орнының, артикуляциясының жақын, жуық болуына қатысты. Алмасулар негізінен дауыстылар мен дауыстылар (а~ә, ө~ү, у~ы, е~і, у~о, о~ө, а~ұ, о~а, у~ұ, у~ү, ө~с, і~у, у~ү, е~ө, е~и, е~а, е~ы, і~ү, е~а, і~и), дауыссыздар мен дауыссыздар (р~л, н~ң, ғ~к, й~ж, м~п, н~м, к~қ, б~п, т~д, х~қ, ч~с, ч~ш, й~д) арасында, ал дауыстылар мен дауыссыздар (д~а) арасында болады. Алмасқан дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық сипаты 10 түрлі. Олар: езулік-еріндік (а~ұ, і~у, е~ө, і~ү), еріндік-езулік

(у-ы, о-а, ө-е), езулік-езулік (а-ә, е-і, е-п, е-ә, е-ы, і-п, е-а), ұяң-қатаң (ғ-қ, ф-п), ұяң-ұяң (й-д, й-ж), үнді-үнді (р-л, н-ң, н-м), үнді-қатаң (м-п), үнді-ұяң (й-д), қатаң-ұяң (п-б, т-д, ч-ш), қатаң-қатаң (х-к, ч-с). Демек 3 буынды сөздердің басқы буынында 42 түрлі дыбыс алмасуы бар. Олар: ө-ү, р-л, і-ей, ва-ө, н-ң, ғ-қ, е-і, ій-иа, м-п, н-м, й-д, йу-жұ, к-к, о-ө, а-ұ, о-а, у-а, іһ-ей, о-с, п-б, нч-й, і-у, у-ү, е-ө, е-п, е-ы, ый-н, і-ү, ч-с, е-а, у-ұ, а-ә, е-ә, у-ү, і-п, у-ы, у-о, т-д, ф-п, х-к, ч-ш, й-ж.

3 буынды сөздердің *ортаңғы позициядағы* дыбыс алмасулары 50 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (к, ы, і, к, р, а, д, г, ч) 9 дыбыста, қосылуы (а, к, ы, п, і, н, т) 7 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері у-ы (12 сөз), ш-с (7 сөз), ү-і (6 сөз), сирек ұшырасатындары н-ң (4 сөз), к-г (3 сөз), ү-е (2 сөз), ш-с (2 сөз), е-а (2 сөз), б-п (2 сөз), ы-і (2 сөз), ч-ш (2 сөз) ч-ш (2 сөз), в-б (2 сөз), з-с (2 сөз), і-п (2 сөз), е-ә (2 сөз), у-і (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: л-т, а-е, х-ғ, ы-і, фа-пы, дуз-ла, й-ж, м-н, л-д, г-йы, к-ң, в-ғ, а-ы, ы-и, ду-мы, м-б, х-к, у-а, айен-лум, рі-ір, у-ұ, н-м, ғ-у, з-с, ы-а, ій-п, у-ү, ғ-п, б-у, е-і, ғ-й, к-к, у-ай, в-к, п-б деген дыбыстық, буындық алмасулар 35 сөзде кездеседі.

Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 16 түрлі. Олар: езулік-езулік (а-е, ы-і, е-а, і-ы, а-ы, ы-н, ы-а, і-п, е-і, е-ә), еріндік-еріндік (у-ү), езулік-еріндік жок, еріндік-езулік (у-ы, ү-е, ү-і, у-і), қатаң -ұяң (х-ғ, к-г, ч-ш, п-б), ұяң-үнді (ғ-й, ғ-й), ұяң-қатаң (ш-с, б-п, з-с, в-к), үнді-қатаң (л-т), үнді-үнді (н-ң, м-н, н-м), еріндік-үнді жок, үнді-ұяң (й-ж, л-д, м-б), үнді-езулік жок, ұяң-еріндік (ғ-у, б-у), ұяң-ұяң (в-ғ, в-б), дауыссыз-дауысты (ғ-у), дауысты-дауыссыз жок. Демек 3 буынды сөздердің *ортаңғы* буынында 37 түрлі дыбыс алмасуы (а-е, ы-і, е-а, і-ы, а-ы, ы-н, ы-а, і-п, е-і, е-ә, у-ү, у-ы, ү-е, ү-і, х-ғ, к-г, ч-ш, п-б, ғ-й, ғ-й, ш-с, б-п, з-с, в-к, л-т, н-ң, м-н, н-м, й-ж, л-д, м-б, ғ-у, б-у в-ғ, в-б, ғ-у) бар.

3 буынды сөздердің *соңғы позициядағы* дыбыс және буын алмасулары 40 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (һ, е, к, ғ, й, р, ү, че) 7 дыбыс пен 1 буында, қосылуы (ы, л) 2 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіндері ч-ш (15 сөз), ү-і (9 сөз), е-і (6 сөз), у-ы (5 сөз), ғ-қ (3 сөз), к-г (2 сөз), к-г (2 сөз), а-ы (2 сөз), ғ-к (2 сөз), ш-с (2 сөз), ф-п (2 сөз), ы-і (2 сөз), е-а (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: н-і, а-е, у-ү, ч-н, м-п, і-а, т-д, л-д, ү-у, ы-а, у-а, в-у, қ-к, б-п, ү-а, і-ы, т-л, і-ә, ла-ту, а-ын, кен-шын, ға-ра, е-ай, мақ-ыш, қу-па, уш-ас 26 сөзде кездеседі. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 17 түрлі. Олар: езулік-езулік (и-і, а-е, е-і, а-ы, і-а, ы-а, ы-і, і-ы, і-ә, е-а), еріндік-еріндік (у-ү, ү-у), езулік-еріндік жок, еріндік-езулік (ү-і, у-ы, у-а, ү-а), ұяң-қатаң (к-г, ш-с, ғ-к, ф-п, б-п), ұяң-үнді жок, ұяң-қатаң (ш-с, ғ-к, ф-п, б-п), үнді-қатаң (л-т), үнді-үнді жок, еріндік-үнді жок, үнді-ұяң (л-д), үнді-езулік жок, ұяң-еріндік (в-у), ұяң-ұяң жок, қатаң-ұяң (к-ғ, к-г, ч-ш, т-д), қатаң-үнді (ч-н, т-л), үнді-қатаң (м-п), дауыссыз-дауысты (в-у), дауысты-дауыссыз жок, дауысты-дауысты (н-і, у-ү, е-і, а-ы, і-а, ы-а, ы-і, і-ы, і-ә, е-а, ү-у, у-а, ү-а, ү-і, а-е), дауыссыз-дауыссыз (л-т, к-ғ, к-г, ч-н, ч-ш, м-п, ғ-к, ш-с, ғ-к, т-д, л-д, ф-п, қ-к, б-п, т-л), жіңішке-жіңішке (н-і, у-ү, е-і, ү-і, ү-у, і-ә), жіңішке-жуан (і-а, ү-а, е-а, і-ы), жуан-жіңішке (а-е, ы-і), жуан-жуан (а-ы, у-ы, ы-а, у-а).

Демек 3 буынды сөздердің ортаңғы буынында 40 түрлі дыбыс және буын алмасулары (и-і, а-е, у-ү, ч-н, м-п, і-а, т-д, л-д, ү-у, ы-а, у-а, в-у, қ-к, б-п, ү-а, і-ы, т-л, і-ә, ла-ту, а-ын, кен-шын, ға-ра, е-ай, мақ-ыш, қу-па, уш-ас, ү-і, е-і, у-ы, ғ-к, к-ғ, к-г, а-ы, ғ-к, ш-с, ф-п, ы-і, е-а, ч-ш) бар.

Дыбыстық құрамы өзгерген 3 буынды сөздер

3-кесте

Р/с	Замахшари сөздігіндегі сөздер	Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер	Басқы буын	Ортаңғы буын	Соңғы буын
1.	абадан (көркем)	абадан. Атадан алтау туады, біреуі абадан туады (Мәтел)			
2.	акыры (соңы)	акыры			
3.	аманат	аманат			
4.	араба	арба		+ а	
5.	арабы	арабы			
6.	арыслан	арыстан		л ~ т	
7.	асыра	асыра			
8.	ауели	әуелі	а~ә		и~і
9.	ашкара	әшкере (анық, айқын, хабарлар)	а~ә	а~е	а~е
10.	бахышла	бағышта		х~ғ	л~т
11.	баһадур	баһадүр			у~ү
12.	берекет	берекет			
13.	босақа	босаға			к~ғ
14.	бөлдүрге	бүлдіргі	ө~ү	ү~і	е~і
15.	бөтеке	бөтеге			к~ғ
16.	бүрлүгеч	бүлдірген (шәңгіш - кална)	р~л	лү~дір	ч~н
17.	бүрүічек	бүркінішек (бүркеніш: бетперде, тор)		+к, ү~і	ч~ш
18.	буламақ	быламық	у~ы		а~ы
19.	білезүк	білезік			ү~і
20.	бімағна	беймағына (мағынасыз)	і~ей		+ы
21.	бісмиллаһ	бісмила			- һ
22.	васийет	өсиет	ва~ө	ій~н	
23.	ғанқыра	аныра (есектің ақыруы)	-ғ, н~ң	-к	
24.	ғарлуғач	қарлығаш	ғ~қ	у~ы	ч~ш
25.	дгулға	дулыға	-ғ	+ы	
26.	данішман	данышпан		і~ы	м~п
27.	джүгері	жүгері (рауғаш)	-д		
28.	джүрүке	жүрек	-д	ү~е	-е
29.	дүшәнбе	дүйсенбі	+й	ш~с	е~і
30.	екізек	егізек		к~ғ	
31.	екінді	екінді (екінді намаз)			
32.	ертекі	ертегі			к~ғ
33.	есірге	есірге (аяу)			ғ~к
34.	есіне	есіне			
35.	зағфаран	запыран (шаған)	-ғ	фа~пы	
36.	замане	замана			е~а
37.	зелзеле	зілзала	е~і	е~а	е~а
38.	зійарат	знарат	ій~на		
39.	йаланқач(сын е.)	жалаңаш	й~ж	н~ң	-к, ч~ш

40.	йалдузла	жалату (йалдузлаган йүген – күміс жалатылган жүген), йалдузлады (йалдузлады курга – белдікке алтын жалатты)	й~ж	дуз~ла	ла~ту
41.	йам-йашыл	жап-жасыл	й~ж, м~п	й~ж	ш~с
42.	йанбашы	жамбас (жамбас тамыр; <i>біріккен сөз: жан бас</i>)	й~ж, н~м	ш~с	+ы
43.	йарлыға	жарылка: 1) жарылқа; 2) кешірім сұрау, тілеу	й~ж	-ы	ғ~к
44.	йашура	жасырын	й~ж	ш~с, -ы	а~ын
45.	йекшенбе	жексенбі	й~ж	ш~с	е~і
46.	йелпүгүч	желпігіш	й~ж	ү~і	ү~і, ч~ш
47.	йокары	жоғары	й~ж	к~ғ	
48.	йонгучы	жонушы	й~ж	-ғ,	ч~ш
49.	йорунчка	жоңышка	й~ж	-ру, н~ң, ч~ш	
50.	йетгүчі	ет жеуші (қомағай: йет – ет)	-й	гү~у	ч~ш
51.	йумалат	домалат	й~д, ү~о		
52.	йумуртка	жұмыртқа	йу~жұ	у~ы	
53.	йыңырчак	ыңыршак (орамалы ер-тоқым)	-й		ч~ш
54.	йігірмі	жырма	й~ж	гі~йы	і~а
55.	каджіра	кажыра гүлі (сафлор)	к~к, -д	і~ы	
56.	кекіртек	кенірдек		-к, к~ң	т~д
57.	коверчкен	көгершін	о~ө	в~ғ, ч~ш	кен~шін
58.	көбелек (з.е.)	көбелек			
59.	көлеге	көленке		+ң	ғ~к
60.	көрүмлук	көрімдік		ү~і	л~д, ү~і
61.	көсеғү	көсеу			-ғ, ү~у
62.	күніледі	күңледі (қызғанды)		-і, л~д	
63.	күркіре	күркіре (көк күркірекі – күшін күркіреуі)			
64.	күткучі	күтуші (уі күткучі - сныршы)		-к	ч~ш
65.	қабурға	қабырға		ү~ы	
66.	қавурчак	қабыршак		в~б, ү~ы	ч~ш
67.	казына	казына			
68.	қамурска	құмырска	а~ү	ү~ы	
69.	қанағат	қанағат			
70.	қарамук	қарамык			ү~ы
71.	қарандас	қарындас (ағайын)		а~ы	
72.	қаранку	қараңғы		н~ң	к~ғ, ү~ы
73.	қарлугач	қарлығаш		ү~ы	ч~ш
74.	қарчығай	қаршыға		ч~ш	-й
75.	қасыды	қасида		ы~н	ы~а
76.	қомурска	құмырска	о~а	ү~ы	
77.	қорғаршун	қорғасын		-р	ш~с, ү~ы

78.	конқырау	коңырау		-к	
79.	кудуға	құдық (ыдыс, құмыра)	у~ұ	дү~мы	ға~ра
80.	құйушқун	құйысқан	у~ұ	у~ы, ш~с	у~а
81.	қуқула	қиқула (көгершінің құркылдауы)	у~ы		
82.	қуқыра	құрқыра (қарны шұрқырады)	у~ұ, +р		
83.	қумалақ	құмалақ	у~ұ		
84.	қызамұқ	қызамық			у~ы
85.	қылқылда	қылқылда			
86.	қымырла	қыбырла		м~б	
87.	қысарла	қыста, қыспақта (қыспаққа ал)			
88.	қыйамат	қиямет			
89.	масхара	маскара		х~к	
90.	мұғайен	мағлұм қылды	у~а	айен~лұ м	
91.	музафир	мүсәпір (саяхатшы; қазіргі қазақ тілінде мүсәпір, байқұс)	у~ү	з~с	ф~п, ы~і
92.	мусафир	жолаушы	у~ү		ф~п
93.	мусулман	мұсылман	у~ұ	у~ы	
94.	мірбан	мейрбан	ih~ей	рі~ір	
95.	пағачу	пағашы			ч~ш, у~ы
96.	оғурла	ұрла	-оғ	у~ұ	
97.	онқұртқа	омыртқа		н~м, -к, ұ~ы	
98.	отачы	оташы			ч~ш
99.	өрмүкчі	өрмекші		ү~е	ч~ш
100.	өсүрүк	есірік (мас)	ө~е	ү~і	ү~і
101.	пайғамбар	пайғамбар			
102.	пенчшенбе	бейсенбі	п~б, нч~й	ш~с	е~і
103.	ривайет	рубаят (әңгіме)	i~y	в~б	е~ай
104.	сағызған	сауысқан)		г~у, з~с	г~к
105.	сағынмақ	сағыныңш (қоңіл күйі)			мақ~ыш
106.	садақа	садақа			
107.	салават	салауат			в~у
108.	сарғылдақ	сарғалдақ		ы~а	
109.	сарымсақ	сарымсақ			
110.	сахтйан	сактиан (сафьян)		йй~н	
111.	сешенбе	сейсенбі	+й	ш~с	е~і
112.	суағуч	суаған (сылақшының құралы)			у~а, ч~ш
113.	суркучы	сүргіші (пынақ сүргіші, жүзі)	у~ү	к~г, у~ү	ч~ш, ы~і
114.	сығунур	сыйыну		-г~й, у~ы	-р
115.	табыблық	тәуіптік	а~ә	б~у, ы~і, б~п	л~т, ы~і, к~к
116.	табиғат	табиғат (сипат)		i~н	

117.	тағала	Алла тағала			
118.	таразу	таразы			у~ы
119.	татақу	тартпа (төс тартпа, айыл тартпа)	+р	-а	қу~па
120.	тебенгү	тебінгі		е~і	у~і
121.	теврекү	тоңірек (айнала)	е~о, +н	+і	-ү
122.	тегене	тегене			
123.	тегінче	лейін	т~д	г~й	-че
124.	тегірмен	диірмен	т~д, е~н		
125.	тексббүр	тәкәппар	е~ә	е~ә, б~п	б~п, у~а
126.	теметкү	теміреткі		+і	у~і
127.	тескері	тысқары (тыс+кері сөздерінен біріккен)	е~ы	к~к, е~а	і~ы
128.	тоқунуш	тоқайлас		у~ай	+д, уш~ас
129.	турумтай	тұрымтай (жамбас)	у~ү	у~ы	
130.	түтiйа	тотия (түтiйа таш – тотия тас (тотиян): камиинная тутия – род цинка)	у~о		
131.	түкеті	түгелі (түгел, тұтас), (түгесілді)		к~г	т~л
132.	түкүрүк	түкірік		у~і	у~і
133.	увала	уқала (сүртгі, иледі, ұсақтады: масақты бастырды)		в~қ	
134.	уйуқла	ұйықта	у~ү	у~ы	л~т
135.	үзенгү	үзенгі		н~ң	у~і
136.	фереджі	пәрәнжә	ф~п, е~ә	е~ә, +н, - д	і~ә
137.	ферiште	перiште	ф~п		
138.	хазiна	казына	х~к	і~ы	
139.	хайанат	қиянат (сатқындық)			
140.	халифа	халифа		і~н	
141.	хыйанат	қиянат	х~к, ый~н		
142.	hereкет	әрекет	-h, е~ә		
143.	һыйанат	қиянат	-h, ый~н		
144.	Һиндустан	Үндістан	-h, і~ү	у~і	
145.	чаршембе	сәрсенбі	ч~с, а~ә	ш~с, м~н	е~і
146.	чеуртке	шегіртке	ч~ш	-г, у~і	
147.	чыпчурға	шыбыртқы	ч~ш	п~б, - ч,+т	ғ~к, а~ы
148.	шапакла	шапалақта		+а	л~т
149.	шефағат	шапағат	е~а		
150.	ысырға	сырға	-ы		
151.	ібадег	ғибадат (иба)	+ғ, і~н		е~а
152.	ілгері	ілгері (іл+кері сөздерінен біріккен сөздер)			
153.	ітелгү	ителгі	і~н		у~і
154.	ишарет	ишарат (емеурін)	і~н		е~а

3.1.4. 4 буынды сөздердің буындық позициялардағы өзгерістері

4 буынды сөздердің дыбыстың құрамын басқы (анлаут), ортаңғы (инлаут) және соңғы (аулаут) буындар деген буындық позицияларға бөліп қарастырамыз (4-кесте). Жалпы 4 буынды сөздердің саны – 9. 9 сөздің барлығы дыбыстық өзгеріске түскен. 4 буынды 9 сөздің *басқы буынының* өзгеріске түскені 8 сөз, ортаңғы буынының өзгеріске түскені 8, соңғы буынының өзгеріске түскені 5 сөз, демек барлық сөздің, яғни 1 сөз басқы позицияда, ортаңғы позицияда 1 сөз, соңғы позицияда 3 сөз өзгеріске түспеген.

Бұл сөздердің *басқы позициядағы* дыбыс алмасулары 8 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (к) 1 дыбыста кездесе, сөзге қосылып айтылатын дыбыс жоқ. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіні і-ы (2 сөз), қалғандары бір-ақ рет кездеседі: а-е, й-ж, х-қ, һ-к, н-ң, е-ө, ч-ш. Алмасулар негізінен дауыстылар мен дауыстылар (а-ә, і-ы), дауыссыздар мен дауыссыздар (й-ж, х-қ, һ-к, н-ң, ч-ш) арасында болады. Алмасқан дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық сипаты 10 түрлі. Олар: езулік-езулік (а-ә, і-ы), езулік-еріндік (е-ө), үнді-ұяң (й-ж), ұяң-қатаң (х-қ), үнді-қатаң (һ-к), үнді-үнді (н-ң), қатаң-ұяң (ч-ш), жіңішке-жіңішке (е-ө), жуан-жіңішке (а-е), жіңішке-жуан (і-ы). Демек 4 буынды сөздердің басқы буынында 8 түрлі дыбыс алмасу бар. Олар: а-е, й-ж, х-қ, һ-к, н-ң, е-ө, ч-ш, і-ы.

4 буынды сөздердің *ортаңғы позициядағы* дыбыс алмасулары 7 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (к, а) 2 дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың ең жиі кездесетіні ү-і (2 сөз) болса, бір рет қана кездесетіндері: а-і, ғ-г, ғ-ы, і-н, в-ң, ы-і деген дыбыстық алмасулар 6 сөзде кездеседі. Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 10 түрлі. Олар: езулік-езулік (а-і, і-н, ы-і), еріндік-езулік (ү-і), ұяң-ұяң (ғ-ғ), ұяң-езулік (ғ-ы), ұяң-қатаң (в-ң), дауысты-дауысты (а-і, і-н, ы-і, ү-і), дауысты-дауыссыз (ғ-г, в-ң), дауыссыз-дауысты (ғ-ы), жіңішке-жіңішке (і-н, ү-і), жуан-жіңішке (а-і, ы-і). Демек 4 буынды сөздердің *ортаңғы* буынында 7 түрлі дыбыс алмасу (ү-і, а-і, ғ-г, ғ-ы, і-н, в-ң, ы-і) бар.

4 буынды сөздердің *соңғы позициядағы* дыбыс алмасулары 2 түрлі, ал дыбыстардың түсіп қалуы (қы, і) 2 дыбыс пен қосылуы (у) дыбыста кездеседі. Дыбыс алмасулардың кездесетіні ч-ш (1 сөз), ү-і (1 сөз). Алмасқан дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық сипаты 5 түрлі. Олар: қатаң-ұяң (ч-ш), еріндік-езулік (ү-і), дауыстыв-дауысты (ү-і), дауыссыз-дауыссыз (ч-ш), жіңішке-жіңішке (ү-і). Демек 4 буынды сөздердің *соңғы* буынында 40 түрлі дыбыс алмасулары (ү-і, ч-ш) бар.

Дыбыстық құрамы өзгерген 4 буынды сөздер

4-кесте

Р/с	Замахшари сөздігіндегі сөздер	Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер	Басқы буын	Ортаңғы буын	Соңғы буын
1.	андағарі	ендігәрі (енді+кері сөздерінен құралған біріккен сөздер)	а-е	а-і, ғ-ғ	
2.	йалбарғучы	жалбарынұшы	й-ж	ғ-ы	ч-ш
3.	іхтіғяр	ықтіғяр (ерік)	і-ы, х-қ		
4.	іһтіғмал	ықтіғмал (ықылас)	і-ы, һ-к	і-н	
5.	кәмүлдүрүк	өмілдірік	-к	ү-і, ү-і,	ү-і
6.	қарауыл	қарауыл			
7.	қыңқырақы	қыңыр (қырсық)	н-ң	-к, -а	-қы
8.	теверекі	төңірек (күннің теверекі – күннің шеңбері; дөңгелегі, төңірегі)	е-ө	в-ң, ы-і	-і
9.	чекірдекі	шекілдеуік (жүзімнің, құрманьың дәні: <i>шекілдеуік</i> . Орт. Қазақстан диалектісі)	ч-ш	р-л	+у, -і

Дыбыстық құрамы өзгерген 4 буынның сипаттары

1, 2, 3, 4 буынды сөздердің барлық позицияларында (5-кесте) дыбыстардың алмасуларымен қатар, сирек болса да, буындық алмасулар және дыбыстар мен буындардың қосылуы мен түсіп қалу құбылыстары 29 түрлі болып кездеседі.

Сөздің *басқы позициясындағы* қазіргі қазақ тілінде дыбыс пен буындардың алмасулары, оның ішінде ең көп кездесетіндері: е дыбысының 9 түрлі (-е, е-ү, е-и, е-ы, е-а, е-ө, е-і, е-э, ең-и), і дыбысының 7 түрлі (і-н, і-ы, і-у, і-ү, і-ей, ій-иа, ih-ей), у дыбысының 7 түрлі (у-а, у-ж, у-ұ, у-ы, у-о, у-ү, уй-йа), у дыбысының 7 түрлі, орташа кездесетіндері: а дыбысының 5 түрлі (-а, а-э, а-о, а-ұ, а-е), й дыбысының 5 түрлі (-й, +й, й-ж, й-д, йу-жу), д дыбысының 4 түрлі (+д, -д, д-т, -дж), ғ дыбысының 4 түрлі (-ғ, +ғ, ғ-к, ғ-ж) дыбыспен, сирек кездесетіндері: һ (-һ, һ-к, һ-ж), и (и-н, и-м, ич-й), о (-оғ, о-ө, о-а) 3 түрлі, к (-к, к-к), б (б-м, б-п), в (в-б, ва-ө), ө (ө-ү, ө-е), р (+р, р-л), ы (-ы, ый-и), ч (ч-ш, ч-с) 2 түрлі дыбыспен, буынмен алмасулары болса, к-к, ү-ұ, х-қ, т-д, м-п, ф-п, с-ш, ғ-к, +ж, -ш, +и, +ұ алмасулары мен дыбыс қосылуы мен түсіп қалу құбылыстары 1-ақ рет кездеседі.

Сөздің *ортаңғы позициясындағы* қазіргі қазақ тілінде дыбыс пен буындардың алмасулары, оның ішінде ең көп кездесетіндері: у дыбысының 8 (у-ү, у-ұ, у-ы, у-а, у-ң, у-о, у-ай, у-і) түрлі, г дыбысының 7 түрлі (-г, г-р, г-й, г-б, г-ғ, гү-у, гі-йы), і дыбысының 7 түрлі (+і, -і, і-ы, і-ү, і-е, і-и, ій-и), ғ дыбысының 7 түрлі (-ғ, ғ-й, ғ-у, ғ-к, ғ-б, ғ-ы, ғ-г), а дыбысының 6 түрлі (+а, -а, а-е, а-э, а-ы, айен-лұм), е дыбысының 6 түрлі (-ей, е-ү, ег-и, е-і, е-э, е-а), орташа кездесетіндері: л дыбысының 5 түрлі (-д, +д, л-т, дуз-ла, ду-мы), к дыбысының 5 түрлі (-к, +к, к-г, к-ң, к-к), ы дыбысының 4 түрлі (-ы, +ы, ы-і, ы-а), н дыбысының 4 түрлі (+н, н-ң, н-м, нғ-ң), в дыбысының 4 түрлі (в-г, в-к, в-б, в-н), р дыбысының (-р, -ру, рі-ір), ү дыбысының (ү-ұ, ү-е, ү-і), л дыбысының (л-т, л-д, лү-дір), л дыбысының (л-т, л-д, лү-дір), м дыбысының (м-п, м-ң, м-б), б дыбысының (б-п, б-р, б-у) 3 түрлі, ал х (х-к, х-ғ), к (-к, қ-ғ), й (й-и, й-ж), ф (ф-п, фа-шы), ч (-ч, ч-ш), т (-т, +т) 2 түрлі дыбыспен, буынмен алмасулары болса, с-с, о-ө, ч-ш, п-б, ш-с, ы-и, а-і, р-л, ұ-ы, +и дыбыс алмасулары мен дыбыс қосылуы 1-ақ рет кездеседі.

Сөздің *соңғы позициясындағы* қазіргі қазақ тілінде дыбыс пен буындардың алмасулары, оның ішінде ең көп кездесетіндері: у дыбысының 6 түрлі (+у, -у, у-ы, у-а, у-ү, уш-ас), л дыбысының 6 түрлі (+л, л-т, л-н, л-д, лік-у, ла-ту), е дыбысының 6 түрлі (-е, +ет, е-а, е-і, е-ай, ей-и), ы дыбысының 6 түрлі (+ы, +ық, -ыб, ы-а, ы-и, ық-у), а дыбысының 6 түрлі (+а, -а, а-е, а-э, а-ы, айен-лұм), к дыбысының 6 түрлі (+к, -к, -қы, қ-ғ, к-к, ку-па), орташа кездесетіндері: ү дыбысының 5 түрлі (-ү, ү-й, ү-і, ү-у, ү-а), т дыбысының 5 түрлі (+т, -т, +ты, т-д, т-л), і дыбысының 5 түрлі (+і, і-и, і-ы, і-а, і-э), ч дыбысының 5 түрлі (-ч, -че, ч-ш, ч-к, ч-и), ғ дыбысының 5 түрлі (-ғ, ғ-к, ғ-й, ғ-у, ға-ра), а дыбысының 5 түрлі (-ар, а-э, а-е, а-ы, а-ын), к дыбысының 4 түрлі (+к, к-у, к-г, кен-шін), г дыбысының 4 түрлі (-г, г-й, г-к, г-б), в дыбысының 3 түрлі (в-й, в-п, в-у), м дыбысының (м-п, мақ-ыш), н дыбысының (+н, н-л), д дыбысының (+д, д-т), х дыбысының (-х, х-к), й дыбысының (-й, й-е) 2 түрлі, ал +ыран, ф-п, с-з, ш-с, б-п, и-і, -р, -һ, н-н дыбыс алмасулары мен дыбыс қосылуы мен түсіп қалуы 1-ақ рет кездеседі.

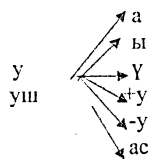
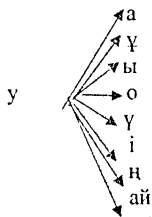
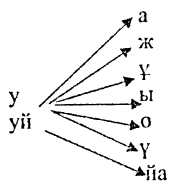
Дыбыстық құрамы өзгерген 3 позицияның жиынтық кестесі

5-кесте

Р/с	Басқы позициядағы дыбыстық алмасулар	Ортаңғы позициядағы дыбыстық алмасулар	Соңғы позициядағы дыбыстық алмасулар
1.	-е, е-ү, е-и, е-ы, е-а, е-ө, е-і, е-э, ең-и	у-ү, у-ұ, у-ы, у-а, у-ң, у-о, у-ай, у-і	+у, -у, у-ы, у-а, у-ү, уш-ас
2.	і-н, і-ы, і-у, і-ү, і-ей, ій-иа, ih-ей	-г, г-р, г-й, г-б, г-ғ, гү-у, гі-йы	+л, л-т, л-и, л-д, лік-у, ла-ту

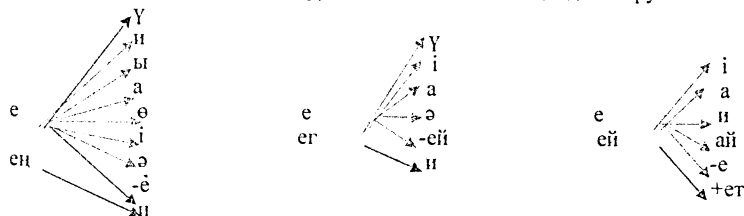
3.	у~а, у~ж, у~ү, у~ы, у~о, ү~ү, үй~йа	+і, -і, і~ы, і~ү, і~е, і~н, йй~н	-е, +ег, е~а, е~і, е~ай, ей~н
4.	-а, а~ә, а~о, а~ү, а~е	-ғ, ғ~й, ғ~у, ғ~к, ғ~б, ғ~ы, ғ~г	+ы, +ык, -ыб, ы~а, ы~н, ык~у
5.	-й, +й, й~ж, й~д, йу~жу	+а, -а, а~е, а~ә, а~ы, айен~лұм	+к, -к, -кы, к~ғ, к~к, ку~па
6.	+д, -д, д~т, -дж	-ей, е~ү, ег~н, е~і, е~ә, е~а	-ү, ү~й, ү~і, ү~у, ү~а
7.	-ғ, +ғ, ғ~к, ғ~ж	-д, +д, д~т, дуз~ла, ду~мы	+т, -т, +ты, т~д, т~л
8.	-һ, һ~к, һ~ж	-к, +к, к~ғ, к~ң, к~қ	+і, і~н, і~ы, і~а, і~ә
9.	-оғ, о~о, о~а	-ы, +ы, ы~і, ы~а	-ч, -че, ч~ш, ч~к, ч~п
10.	н~н, н~м, нч~й	+н, н~ң, н~м, нғ~н	-ғ, ғ~к, ғ~й, ғ~у, ға~ра
11.	-к, к~к	в~ғ, в~к, в~б, в~н	-ар, а~ә, а~е, а~ы, а~ын
12.	б~м, б~п	-р, -ру, рі~ір	+к, к~у, к~ғ, кен~шін
13.	в~б, ва~ө	ү~ү, ү~е, ү~і	-ғ, ғ~й, ғ~к, ғ~б
14.	ө~ү, ө~е	л~ғ, л~д, лү~дір	в~й, в~п, в~у
15.	+р, р~л	м~п, м~н, м~б	м~п, мақ~ыш
16.	-ы, ый~н	б~п, б~р, б~у	+н, н~л
17.	ч~ш, ч~с	х~к, х~ғ	+д, д~т
18.	қ~к	-к, к~ғ	-х, х~к
19.	ү~ү	й~н, й~ж	-й, й~е
20.	х~к	ф~п, фа~пы	ң~н
21.	т~д	-ч, ч~ш	ф~п
22.	м~п	-т, +т	с~з
23.	ф~п	+н	ш~с
24.	с~ш	о~о	б~п
25.	ғ~к	ч~ш	н~і
26.	+ж	п~б	-р
27.	-ш	ш~с	-һ
28..	+ң	ы~н	+ыран
29.	+ү	а~і	
30.		р~л	
31.		ү~ы	
32.		з~с	

Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың басқы, ортаңғы және соңғы позициялардағы дыбыстық және буындық алмасулардың жиі, сирек және аз кездесуі – алмасатын дыбыстар мен буындардың қалыптасқан заңдылыққа айналғандығын (егер жиі кездесетін болса) немесе айналмағандығының көрсеткіші (6-кесте). Мәселен, жиі өзгеретін у дыбысының басқы позицияда 6 дыбыспен, ортаңғы шепте 7 дыбыспен, соңғы шепте 3 дыбыспен алмасады, 1 рет қосылуы, 1 рет түсіп қалуы кездеседі:

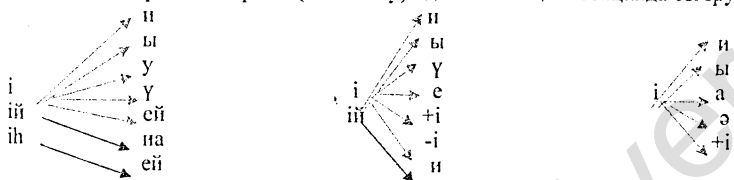
Демек у дыбысы 3 позицияда 21 алмасу, яғни 16 рет дыбыс, 3 рет буын алмасулар, 1 рет косылу, 1 рет түсіп қалу өзгерістеріне түседі.

Жігі өзгертін (21 алмасу) е дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

Демек е дыбысы 3 позицияда (21 алмасу), яғни 16 рет дыбыс, 2 рет буын алмасулар, 2 рет дыбыс, 1 рет буын түсіп қалу өзгерістеріне түседі.

Тағы бір жігі өзгертін (19 алмасу) і дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

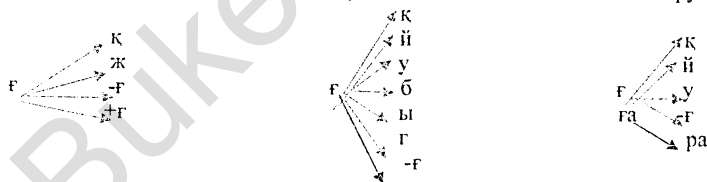
Демек і дыбысы 3 позицияда (19 алмасу), яғни 13 рет дыбыс, 3 рет буын алмасулар, 1 рет дыбыс түсіп қалу, 2 рет дыбыс косылу өзгерістеріне түседі.

Келесі жігі өзгертін (17 алмасу) а дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

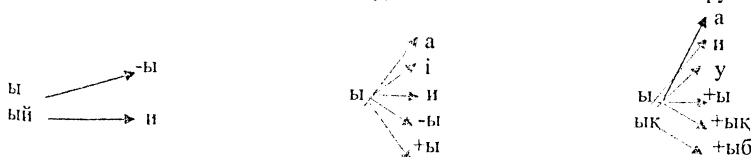
Демек а дыбысы 3 позицияда (17 алмасу), яғни 11 рет дыбыс, 2 рет буын алмасулар, 2 рет дыбыс, 1 рет буын түсіп қалу, 1 рет дыбыс қосылу өзгерістеріне түседі.

Келесі жігі өзгертін (16 алмасу) ғ дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

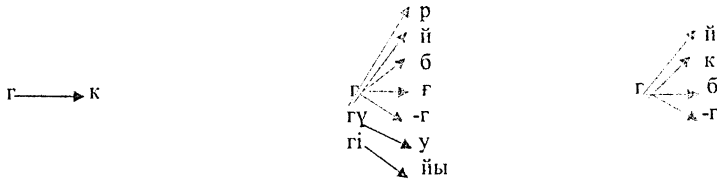
Демек ғ дыбысы 3 позицияда (16 алмасу), яғни 11 рет дыбыс, 1 рет буын алмасулар, 3 рет дыбыс түсіп қалу, 1 рет дыбыс қосылу өзгерістеріне түседі.

Келесі жігі өзгертін (13 алмасу) ы дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

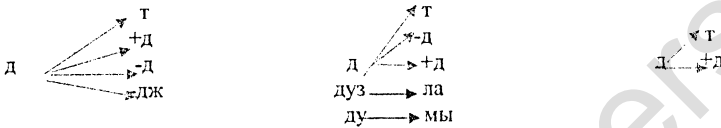
Демек ы дыбысы 3 позицияда (13 алмасу), яғни 7 рет дыбыс, 2 рет дыбыс түсіп калу, 2 рет дыбыс, 2 рет буын қосылу өзгерістеріне түседі.

Тағы бір жиі өзгеретін (12 алмасу) г дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

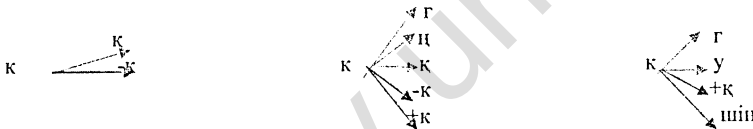
Демек г дыбысы 3 позицияда (12 алмасу), яғни 9 рет дыбыс, 1 рет буын алмасулар, 2 рет дыбыс түсіп калу өзгерістеріне түседі.

Келесі жиі өзгеретін (11 алмасу) д дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

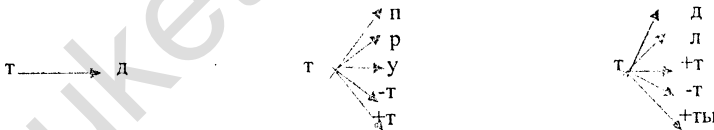
Демек д дыбысы 3 позицияда (11 алмасу), яғни 3 рет дыбыс, 2 рет буын алмасулар, 2 рет дыбыс, 1 рет буын түсіп калу, 3 рет дыбыс қосылу өзгерістеріне түседі.

Жиі өзгеретін (11 алмасу) к дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

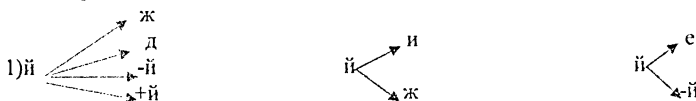
Демек к дыбысы 3 позицияда (11 алмасу), яғни 6 рет дыбыс, 1 рет буын алмасулар, 2 рет дыбыс түсіп калу, 2 рет дыбыс қосылу өзгерістеріне түседі.

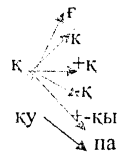
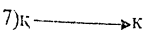
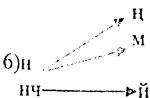
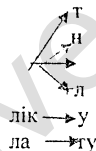
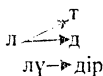
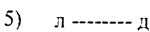
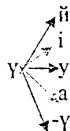
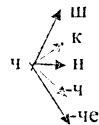
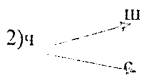
Жиі өзгеретін (11 алмасу) т дыбысының 3 позицияда өзгеру схемасы:

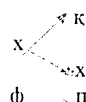
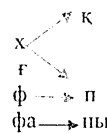
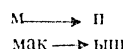
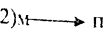
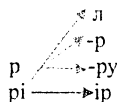
Демек т дыбысы 3 позицияда (11 алмасу), яғни 6 рет дыбыс алмасулар, 2 рет дыбыс түсіп калу, 2 рет дыбыс, 1 рет буын қосылу өзгерістеріне түседі.

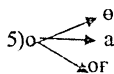
Сирек өзгеретін (9 алмасу) й, ч, в, ү, л, н, к дыбыстарының 3 позицияда өзгеру схемалары:

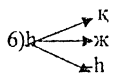
Сирек өзгертін р (7 алмасу), м (6 алмасу), х (5 алмасу), ф (4 алмасу), о (4 алмасу), һ (4 алмасу) дыбыстарының 3 позицияда өзгеру схемалары:

о → ө

һ → ж

Өге сирек кездесетін б (3 алмасу), ш (3 алмасу), ө (2 алмасу), и (2 алмасу), с (2 алмасу), ұ (2 алмасу), ң (2 алмасу), ж, з, п (1 алмасулар) дыбыстарының 3 позицияда өзгеру схемалары:

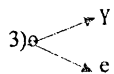

б → п

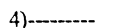
ш → с

ш → с

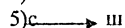

н → +н

н → і

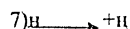

с → з

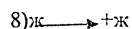
ұ → ы

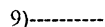

и → и

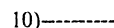

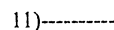
з → с

п → б

ы → ыран

Дыбыстық құрамы өзгерген 3 позицияның сандық кестесі

6-кесте

Р/с	Басқы позициядағы дыбыстық алмасулар	Ортанғы позициядағы дыбыстық алмасулар	Сонғы позициядағы дыбыстық алмасулар	Позицияларда алмасуының жалпы саны
1.	у~а, у~ы, у~о, у~ұ, у~ү, у~ж, үй~йя - 7	у~а, у~ы, у~і, у~о, у~ұ, у~ү, у~ң, у~ай - 8	у~а, у~ы, у~ү, +у, -у, уш~ас - 6	21
2.	е~а, е~ә, е~ы, е~і, е~н, е~ө, е~ү, -с, ең~н - 9	е~а, е~ә, е~і, е~ү, -ей, ег~н, -б	е~а, е~і, -е, +ет, е~ай, ей~н - 6	21
3.	і~н, і~ы, і~у, і~ү, і~ей, ій~на, іһ~ей - 7	і~н, і~ы, і~с, і~ү, +і, -і, ій~н - 7	і~а, і~ә, і~н, і~ы, +і - 5	19

4.	а~э, а~е, а~о, а~ү, -а -5	а~э, а~е, а~ы, а~і, +а, -а, айып~лұм -7	а~э, а~е, а~ы, -ар, а~ын -5	17
5.	г~к, г~ж, -г, +г, -4	г~ы, г~й, г~у, г~б, г~к, г~г, -г, -7	г~й, г~у, г~к, -г, ға~ра -5-	16
6.	-ы, ый~н -2	ы~а, ы~і, ы~н, -ы, +ы -5	ы~а, ы~н, ық~у, +ы, +ық, -ыб -6	13
7.	г~к -1	г~й, г~б, г~г, г~р, - г, гү~у, гі~йы -7	г~й, г~б, г~к, -г, +у - 4	12
8.	д~т, +д, -д, -лж -4	д~т, -д, +д, дуз~ла, ду~мы -5	д~т, +д, -2	11
9.	к~к, -к -2	к~к, к~г, к~н, -к, +к, -5	к~у, к~г, +к, кен~шін -4	11
10.	т~д -1	-т, +т -2	т~д, т~л, +т, -т, +ты, -5	8
11.	й~ж, й~д, -й, +й, йү~жү -5	й~н, й~ж -2	й~е, й -2	9*
12.	ч~ш, ч~с -2	ч~ш, -ч -2	ч~ш, ч~к, ч~н -ч, - че -5	9
13.	в~б, ва~о -2	в~б, в~г, в~к, в~н - 4	в~й, в~у, в~п -3	9
14.	ү~ұ -1	ү~ұ, ү~е, ү~і -3	ү~а, ү~і, ү~й, ү~у, - ү -5	9
15.	л~п -1	л~т, л~д, лү~дір -3	+л, л~т, л~н, л~д, лік~у, ла~ту -6	9
16.	н~н, н~м, нч~й -3	+н, н~н, н~м, нг~ң -4	+н, н~л -2	9
17.	к~к -1	-к, к~г -2	+к, -к, -қы, к~г, к~к, кү~па -6	9
18.	+р, р~л -2	-р, -ру, р~л, рі~ір - 4	-р -1	7
19.	х~к -1	х~к, х~г -2	-х, х~к -2	5
20.	м	м~п, м~н, м~б -3	м~п, мақ~ыш -2	5
21.	ф~п -1	ф~п, фа~пы -2	ф~п -1	4
22.	-ог, о~ө, о~а -3	о~о -1		4
23.	-h, h~к, h~ж -3		-h -1	4
24.	б~м, б~п -2	б~у, б~п, б~р -3	б~п -1	6
25.	-ш -1	ш~с -1	ш~с -1	3
26.	ө~ү, ө~е -2			2
27.		+н -1	н~і -1	2
28.	с~ш -1		с~з -1	2
29.	+ұ -1	ұ~ы -1		2
30.	+ң -1		ң~н -1	2
31.	+ж -1			1
32.		з~с -1		1
33.		н~б -1		1
34.			+ыран -1	1

Дыбыстардың сөз позицияларында ауысуы, түсіп қалу мен қосылу жиіліктері

7-кесте

р/с	Алмасатын не түсіп-қосылатын дыбыстар	Анлаут	Инлаут	Ауслаут
	у			-у, +у
	у~а	+	+	+
	у~ы	+	+	+
	у~ү	+	+	+
	у~о	+	+	о
	у~ү	+	+	-
	у~ж	+	-	-
	е	-е		-е
	е~а	+	+	+
	е~ә	+	+	-
	е~і	+	+	+
	е~ы	+	-	-
	е~ү	+	+	-
	е~н	+	-	-
	е~ө	+	-	-
	е~а	-	+	+
	і		+і	+і
	і~н	+	+	+
	і~ы	+	+	+
	і~ү	+	+	-
	і~у	+	-	-
	і~е	-	+	-
	і~а	-	-	+
	і~ә	-	-	+
	а	-а	-а	
	а~ә	+	+	+
	а~е	+	+	+
	а~о	+	-	-
	а~ү	+	-	-
	а~ы	-	+	-
	а~і	-	+	-
	ғ	-ғ, +ғ	-ғ	-ғ
	ғ~к	+	+	+
	ғ~й	-	+	+
	ғ~у	-	+	+
	ғ~ы	-	+	+
	ғ~б	-	+	-
	ғ~г	-	+	-
	ы	-ы	-ы, +ы	+ы
	ы~а	-	+	+
	ы~н	+	+	+
	ы~і	-	+	-
	г		-г	-г
	г~к	+	-	+
	г~й	-	+	+
	г~б	-	+	+

	Г~Г	-	+	-
	Г~К	-	-	+
	Г~Р	-	-	+
	Д	-Д, +Д	-Д, +Д	+Д
	Д~Т	+	+	+
	К	-К	-К, +К	+К
	К~К	+	+	-
	К~Г	-	+	+
	К~Н	-	+	-
	К~У	-	-	+
	Т		-Т, +Т	-Т, +Т
	Т~Д	+	-	+
	Т~Л	-	-	+
	Й	-Й, +Й		-Й
	Й~Ж	+	+	-
	Й~Д	+	-	-
	Ч		-Ч	-Ч
	Ч~Ш	+	+	+
	Ч~С	+	-	-
	Ч~К	-	-	+
	Ч~Н	-	-	+
	В~Б	+	+	-
	В~Г	+	+	-
	В~К	-	+	-
	В~У	-	-	+
	В~Й	-	-	+
	В~П	-	-	+
	В~Н	-	+	-
	Ү			-Ү
	Ү~Ү	+	+	-
	Ү~Е	-	+	-
	Ү~І	-	+	+
	Ү~А	-	-	+
	Ү~У	-	-	+

Сөздіктен қазақ тіліне дыбыстық өзгерістермен жеткен сөздердің 3 позициядағы дыбыстардың, буындардың өзара алмасуы, қосылуы немесе түсіп қалуын б-кесте бойынша тұжырымдайық. Барлық позицияларда ең көп дыбыстық өзгеріске түсетін дыбыстар: у (21 алмасу), е (21 алмасу), і (19 алмасу), а (17 алмасу), ғ (16 алмасу), ы (13 алмасу), г (12 алмасу), д (11 алмасу), к (11 алмасу), т (11 алмасу), ең дыбыстық өзгеріске түсетін дыбыстар: х, м (5 алмасу), ф, о, һ (4 алмасу), б, ш, ө, с, н (2 алмасу), ж (1 алмасу).

6-7-кестелердің негізінде дыбыстардың сөз позицияларында ауысуы, түсіп қалу мен қосылу жиіліктері жайлы төмендегідей тұжырымдар жасауға болады.

Сөздіктегі у дыбысының қазақ тіліндегі а, ы, ү дыбыстарымен алмасуы сөздің барлық позицияларында, у дыбысының о, ұ дыбыстарымен басқы, ортаңғы буындарда, сөздің соңғы буынында, сөздің соңғы буынында у дыбысының түсіп қалуы мен қосылуы кездеседі.

Е дыбысының қазақ тіліндегі а, і дыбыстарымен алмасуы сөздің барлық позициясында, ә, ү дыбыстарымен басқы, ортаңғы, а-ның соңғы, соңғы буындарда алмасуы кездеседі. Сөздің басқы, соңғы буындарында е дыбысы түсіп қалады.

І дыбысы и, ы дыбыстарымен алмасуы сөздің барлық буындарында, ү дыбысы басқы, ортаңғы буындарында алмасады. Ортаңғы, соңғы буындарға қосылады.

А дыбысы ә, е дыбыстарымен алмасуы барлық буындарда, ы ортаңғы, соңғы буындарда, басқы буында о, ұ дыбыстары алмасады. Басқы, ортаңғы буындарда а дыбысы түсіп қалады.

Ғ дыбысы к дыбысымен барлық позицияда, й, у, ы дыбыстары ортаңғы соңғы буындарда, б, г ортаңғы буында алмасулары кездеседі. Ғ дыбысы барлық буында түсіп қалады, басқы буынға қосылады.

Ы дыбысы и дыбысымен барлық буындарда, а дыбысымен ортаңғы, соңғы буындарда ауысады. Ы дыбысы басқы, ортаңғы буындарда түсіп қалса, ортаңғы, соңғы позицияларда қосылады.

Г дыбысы й, б дыбыстарымен ортаңғы, соңғы, к дыбысымен басқы, соңғы буындарда, г мен р ортаңғы буындарда алмасады. Г дыбысы сөздің ортаңғы, соңғы буындарда түсіп қалатын заңдылық бар.

Д дыбысының, т дыбысымен барлық сөз позицияларында алмасуы – оғыз және қыпшақ тілдеріне тән құбылыстар.

К дыбысы басқы, ортаңғы буындарда қ дыбысымен, ортаңғы, соңғы буындарда г дыбысымен, сөз соңындағы к у дыбысымен, сөз ортасындағы к қ дыбысымен алмасады. К сөз басында, ортасында түсіп қалады. Ортаңғы, соңғы позицияларда қосылады.

Т дыбысы басқы, соңғы буындарда д дыбысымен алмасса, ортаңғы, соңғы буындарда түсіп қалатын, ос ы позицияларға қосылатын сөздер кездеседі.

Й дыбысы басқы, ортаңғы позицияларда ж дыбысымен, басқы буында алмасады. Басқы, соңғы буындарда буындарда түсіп қалса, басқы буынға қосылады.

Ч дыбысы ш дыбысымен з буында да, с дыбысымен басқы, к, н дыбыстары соңғы позицияларда ауысады. Сөз ортасы мен соңғы буындарда түсіп қалатын фактілер бар.

У басқы, ортаңғы буындарда ұ, ал і дыбысымен ортаңғы, соңғы буындарда, соңғы буында а, у дыбыстарымен алмасады.

Замахшари сөздігіндегі дыбыстық өзгерістерді талдап түсінік беру үшін көне, ескі және қазіргі түркі тілдерінің түркітанушы зерттеушілердің фонетикалық қағидалар негізінде жіктеулерін негізге алуымыз керек болады. Ой мен сөз жинақы болу үшін ол классификацияларды кесте түрінде келтірдік.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ

Р /с	Жіктеу авторы	Жіктеу қағидалары	Жіктеу бөліністері	Тілдер	Ерекше белгілері
1	М:Қаш қари (1072-1074 жж.)	Туыстық деңгейі	Алыс туыс	Бұлғар, сувар, печенек	1) түркілер сөз басында қолданатын и дыбысының (нелкін – жолаушы, нылғы сувар – жылы су, нуғды – жүк артылған түйе) орнына оғыздар мен қыпшақтар и дыбысын түсіріп (елкін, ылығ сувар) немесе и дыбысының орнына ж дыбысын ауыстырып (жұғдұ) қолданады; 2) түркілер сөз ортасында немесе сөз соңында қолданатын и дыбысының (қой, шығай, қайу нәң – қайсы нәрсе) орнына арғулар и дыбысын ауыстырып (қон, шыған, қану нәң) қолданады;
			Жақын туыс	Қырғыз, қыпшақ, оғыз, тоқсы, нағма, шігіл, ығрак, чарук	
		Тазалық деңгейі	Таза тілдер	Оғыз, тоқсы, нағма, қырғыз,	

			кыпшак, шігіл, ығрақ, чарук, немек, башқыр	дыбысын ауыстырып (бен бардым, бүн) колданады;
		Аралас тілдер	Соғдак, кенжек, аргу, түбіт, таңғұт, қотандықтар, ұйғыр, жумул (чомул), қай, набаку, татар, басмыл	4) түркілер сөз басында колданатын т дыбысының (тебәй – түйе, өт – тесік) орнына оғыздар мен оларға жақын жайғасқандар д дыбысын ауыстырып (девәй, өд) колданады; таза түркілер сөз басында колданатын л дыбысының (бүгө – канжар, нінде – жиде) орнына оғыздар, оғыз түркімендері мен оларға жақын жайғасқандар т дыбысын ауыстырып (бүкте, нікте) колданады;
	Фонетикалық			5) таза түркілерде т мен б арасындағы дыбысты білдіретін п дыбысын (еп – үй, ап – ау) оғыздар мен оларға жақын жайғасқандар б дыбысын ауыстырып (еб, аб) колданады;
	Морфологиялық			6) түркілер сөздерде қолданатын з (дз) дыбысының (кадзын – қайын аға) орнына нағма, тохсы, кыпшак, набаку, татар, қой, жомұл (чомул) мен оғыздар и дыбысын ауыстырып (қайын аға) колданады;
				7) түркілер мен шігілдерде дз дыбысымен айтылатын сөздер (адзақ – аяқ, қарын тодзты – қарын тойды) Рус пен Үрім өлкелеріне дейін шектесе созылған кыпшак, немек, сувар, бұлғарлар тілінде з дыбысымен ауыстырып (азак, қарын тозды) айтылса, нағма, тохсы, оғыз бен бағзы арғуларда, одан әрі Шынға дейінгі тайпалардың тілінде и дыбысымен ауыстырып (айақ, тойды) айтылады;
				8) түркілердің ата, ана деген сөздеріне хотандықтар мен кенжектер сөздің басына һ дыбысын қосып (һата, һана) айтады; «түркі тілдерінде жоқ бұл дыбысты кіргізгендері үшін біз оларды түркілер деп санаймыз» деген түйін жасайды. Кейбір жағдайларда р мен л, с мен з, з мен с дыбысымен ауыстырып айтады;
				9) түркілер мерзім мен мекен есімдерін жасағанда қолданатын ғұ дыбыстарының (барғұ нер – баратғұын жер, тұрғұ оғұр – тұрысар уақыт) орнына оғыздар сы дыбысымен ауыстырып (барасы нер, тұрасы оғұр) колданады [5:1, 56-57]; Бұл мысалдардың барлығы протезалық ауыстырулар.
				<i>Дыбыстардың түсіріліп айтылуы:</i>
				1) түркілер есім сөздерде ғ дыбысын қосып айтатын сөздерді (чүмғұк – ала қарға,

				<p>тамғақ – тамақ, ауыз) оғыздар мен қыпшақтар <i>түсіріп</i> (чүмүк, тамақ) айтады;</p> <p>2) түркілер етістік сөздерде <i>ғ</i>(а) дыбысын қосып айтатын сөздерді (бараған ол – барып жүретұғын ол, ұраған ол – ұра беретін ол) оғыздар мен қыпшақтар <i>түсіріп</i> (баран ол, ұран ол) айтады. Автор оғыздар есімдер мен етістіктердегі <i>ғ</i>, <i>г</i> дыбыстарын айтқанда жеңіл болсын деп түсіріп айтады деген түсінік береді;</p> <p>3) түркілер бұшған (іші, жүрегі қысыла беретұғын) сөзін көпшілік оғыздар мен байырғы қыпшақтар <i>ғ</i> дыбысын <i>түсіріп</i> бұшақ дейді [5:І,185]. (І, 185);</p> <p>4) «тобық» мағынасындағы оғыздар мен қыпшақтардың башмақ сөзін шігілдер башақ деп, яғни <i>м</i> дыбысын <i>түсіріп</i> айтады [5:І, 56-57]. Бұл – элизия құбылысы.</p> <p><i>Дауыссыз дыбыстардың алмастырылып қолданылуы:</i></p> <p>1) <i>б</i> < <i>п</i> ана: оғыз тілінде <i>аба</i>, қарлұқ түркмендерінде <i>ана</i>;</p> <p>2) <i>б</i> < <i>ф</i> <i>юбка</i> сөзі кейде <i>иубка</i>, кейбір тайпалар тілінде <i>иуфка</i>;</p> <p>3) <i>з</i> < <i>қ</i> <i>қандай</i>, <i>қайда</i> сөздері түркілерде <i>ғайу</i>, <i>ғанда</i> десе, оғыздар мен қыпшақтар <i>қайу</i>, <i>қанда</i>;</p> <p>4) <i>з</i> < <i>г</i> <i>ніскен</i> сөзі түркілерде <i>буиуз</i>, нағмаларда <i>буиуз</i>;</p> <p>5) <i>з</i> < <i>дж</i> <i>оңделген</i> (<i>аялено</i>) сөзі кейде <i>гагач</i>, кейбір тайпалар тілінде <i>гаджасч</i>;</p> <p>6) <i>з</i> < <i>қ</i> <i>қандала</i> сөзі кейде <i>боқсоқ</i>, кейбір тайпалар тілінде <i>боқсоқ</i>; <i>элсірету</i> сөзі <i>гогшашмақ</i> – <i>гогшашмаг</i> болып қолданылады;</p> <p>7) <i>в</i> < <i>г</i> : <i>қовурды</i> (куырды), <i>қарватмақ</i> (қарбатпақ) сөздеріндегі <i>в</i> дыбысы <i>г</i> дыбысымен алмасады;</p> <p>8) <i>в</i> < <i>м</i> <i>иэ</i> сөзін қыпшақтар <i>евет</i>, оғыздар <i>емет</i> не <i>ебет</i> дейді;</p> <p>9) <i>м</i> < <i>н</i> <i>буын</i> сөзі <i>бузун</i> не <i>бузум</i>;</p> <p>10) <i>л</i> < <i>н</i> алмасулары етістіктің ырықсыз етісінде: <i>жазылды</i> мағынасында <i>бітінді</i> не <i>бітілді</i> болып қолданылады;</p> <p>11) <i>л</i> < <i>р</i>: <i>қарғады</i> мағынасында <i>алқады</i> және <i>арқады</i>, не <i>қарғады</i> болып қолданылады;</p> <p>12) <i>ң</i> < <i>г</i>: <i>табынды</i> мағынасындағы сөз түркі тілдерінде <i>тапындың</i>, ал аргу тайпасында <i>тапындыг</i>;</p> <p>13) <i>ш</i> < <i>к</i>: <i>бөлік</i> мағынасындағы <i>үлуи</i> кейбір</p>
--	--	--	--	--

				<p>тілдерде үлук;</p> <p>14) <i>ш</i> < <i>с</i>: <i>сыбырлау</i> мағынасындағы <i>суфшимақ</i> кейбір тілдерде <i>суфсамақ</i>;</p> <p>15) <i>т</i> < <i>с</i>: <i>талақ</i> мағынасындағы сөз қышшақтарда <i>тулақ</i>, басқаларда <i>сулақ</i>;</p> <p>16) <i>ш</i> < <i>т</i>: <i>шатыр</i> оғызда <i>чачур</i>, түркілерде <i>чачур</i>, енді бір түркілерде <i>чатур</i>.</p> <p><i>Дауысты дыбыстардың алмастырылып қолданылуы:</i></p> <p>1) <i>кесрамен</i>, яғни қысаң <i>і, ы</i> дыбыстарымен айтатын тілдер,</p> <p>2) <i>земмамен</i>, яғни еріндік <i>ұ, ү, о, ө</i> дыбыстарымен айтатын тілдер,</p> <p>3) <i>фетхамен</i>, яғни ашық <i>а, э, е</i> дыбыстарымен айтатын тілдер. Мысалы, түркілердің <i>сен</i> сөзін кенжектер кесрамен <i>сін</i> дейді. Солтүстік Қытайға дейінгі шігіл, нағма, тохсилар земмамен, сувар, оғыз, қыпшақтар фетхамен айтады. <i>Түйе, бардым</i> сөздерін түркілер кесрамен <i>тіві, бардым</i> десе, оғыздар фетхамен <i>тебе, бардум</i> дейді. Ал <i>ма</i> сұраулық шылауын түркілер земмамен <i>му, мү</i> деп, оғыздар кесрамен <i>мы, мі</i> деп қолданады.</p>	
2	В.В.Радлов (1882 ж.)	географиялық	1) шығыс	Алтай, барабин, Обь, Енисей түркілері және Чулым татарлары, қарағас (тофалар), хақас, шор, тува тілдері	
			2) батыс	Бағыс Сібір татарлары, қырғыз, қазақ, башқұрт, татар, шартты түрде каракал	<p>1) Сөз басында <i>к, т</i>, сирек кездесетін <i>п</i> қатаң дауыссыздарының болуы;</p> <p>2) Барлық позицияда <i>с, з, ш</i> дыбыстарының болуы;</p> <p>3) Ұяң <i>б</i> сөз басында кездеседі</p>

				пак	
			3) Орта Азия	Ұйғыр, өзбек	1) Жуан еріндік дауыстылардың бірінші буындарда ғана болуы; 2) Ұян б сөз басында кездеседі; 3) О дыбысы бастапқы буындарда кездеседі
			4) оңтүстік	Түркімен, әзірбайжан, түрік, Қырым татарлары тілінің оң жағалау сөздері	1) Сөз басында г, д, б дыбыстарының болуы; 2) Қосымшаларда еріндік жінішке дауыстылардың болуы; 3) Ұян б сөз басында кездеседі; 4) О дыбысы бастапқы буындарда кездеседі
3	Ф.Е.Корш (1910 ж.)	аралдық, фонетикалық және морфологиялық белгілер	1) солтүстік	Қазақ, кыргыз, алтай, Еділ татарлары, солтүстік Кавказ түркілері	1) көне таңдай арты ғ дыбысы сақталған тілдер; 2) ғ дыбысының у дыбысына ауысқан тілдер; 3) осы шақтың -р есімше жұрнағы арқылы жасалу тән тілдер; 4) осы шақтың -а көсемше жұрнағы арқылы жасалу тән тілдер
			2) оңтүстік:		
			а) шығыс:	Орхон-Енисей жазулары,	
			өлі тілдер	ұйғыр, шағатай, половец тілдері	
			тірі тілдер	қарағас, хақас	
			ә) батыс	түрік (Осман), әзірбайжан, түркімен	
			3) аралас	Алтаймен	

				Енисей арасын мекендеген түркі тайпалары	
4	А.Н.Самойлович (1922)	фонетикалық	1) р топ	бұлғар	
			2) д топ	ұйғыр немесе солтүстік-шығыс	
			3) тау топ	қыпшақ немесе солтүстік-батыс	
			4) тағлық топ	шағатай немесе оңтүстік-шығыс	
			5) тағлы топ	немесе қыпшақ - түркімен	
			6) ол топ	немесе оңтүстік-батыс	
5	В.А.Богородицкий (1934)	географиялық, лингвистикалық	1) солтүстік-шығыс	якут, қарағас (тофалар), тува	1) якут тілінде басқы с жойылуы және дифтонгтердің кеңірек белең алуы; 2) тува және қарағас тілдерінде й > ч, ч > ш алмасуы
			2) хақас (абақан)	хақас (абақан) тобының сағай, белгір, койбал, качин, кызыл говорлары	1) соңғы ч > ш, с алмасуы
			3) алтай	алтай, шор және дыбыс	

				ык, формат ык белгіле рі арқылы қырғыз тілімен туыс болады	
			4) баг ыс Сібір	барлық Сібір татарла рының шұлым, барабин , Есіл, Түмен диалект ілері	1) Есіл диалектісінен басқаларында ескі түркідегі ч-мен сәйкес келетін ц-мен айту ерекшелігі
			5) Еділ - Жайық	татар, башқұр т	1) дауыстылардың қысқандану белгілері, яғни е > и, о > у алмасулары тән
			6) Орт а Азия	ұйғыр, казак, қырғыз, өзбек, карақал пақ	1) казак тілінде ш > с алмасуы; 2) қырғыз тіліндегі дауыстылардың біргелкі гармониясы (бұл белгі алтай тілімен жақындастырады); 3) дауыстылар гармониясының көбіне бұзылуы өзбек тіліне тән
			7) оңтү стік- батыс	түркіме н, әзірбай жан, құмық, гагауыз , түрік, чуваш	
5	Г.Рамс тедт (1935)	географ иялық	1) чува ш тілі		
			2) якут тілі		
			3) солт үстік топ	Алтай мен оган шекара лас жерлер дегі тілдерді ң бәрі кіреді	

			4) бат ыс топ	кыргыз, казак, каракал пак, погай, кұмық, караша й- балкар, шығыс қарайы м, батыс қарайы м, татар, башқұр т; қыпшақ ескертік іштері, қыпшақ – жалпы бұл тілдер «қыпша қ тобы» аталады	
			5) шығ ыс топ	жаңа өзбек, өзбек	
			6) оңтү стік топ	түркіме н, әзірбай жан, түрік, гагауыз	
6	С.Е.Ма лов	тарихи фонетик а	1) өте көне		1) г және ғ таңдай арты дауыссыздарының неғұрлым алдыңғы қатардағы (дыбыстардың алға жылжуы) дауысты, жартылай дауысты және созылыңқы дауыстыға айналуы; 2) бастапқы созылыңқылықтың барлығы не жоқтығы; 3) жаңа тілдерде ұяң дауыссыздардың санының көптігі және көне тілдерде қатаң дауыссыздардың көптігі; 4) бөліскенегін түбірлердегі рт, лт, нт дыбыстық тіркестерінің неғұрлым көне тілдерде сақталуы. Мысалы, көне тілдерде алты, ал жаңа тілдерде дыбыстық тіркестің ұяңдануы

			2) көне		
			3) жаңа		
			4) өте жаңа		
7	И.Бенцинг, К.Менгес (1959)	географиялық, лингвистикалық	1) бұлғар тобы	чуваш, өлі бұлғар тілі	1) бұлғар тобын ерекшелейтін фонетикалық белгі сөз соңындағы г, ғ дыбыстарының түсіп қалуы (тағ – чувашша ту)
			2) онгүстік немесе оғыз тобы	түрік, гагауыз, Қырым-осман, әзірбайжан, түркімен	1) ілік және барыс септіктерінде -нн, -а аффикстері қолданылады; 2) осы шақ формалары түрік тілінде -нійор, әзірбайжан тілінде -ир
			3) батыс топ	қарайым, қарашай-балқар, құмық, татар, Қырым татары, башқұрт, қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырғыз	
			4) шығыс немесе ұйғыр тобы	өзбек, жаңа ұйғыр, сары ұйғыр	1) ұяң г/ғ дауыссыздарының қатаң к/қ дауыссыздарына алмасуы
			5) солтүстік топ	алтай, шор, хақас, якут, долған	
8	Н.А.Баскаков (1969)	тарихи дәуірлеу	Батыс хун бұтағы	Бұлғар тобы	Бұлғар, хазар, қазіргі чуваш тілі
				Оғыз тобы	Оғыз-түркімен Оғыз-бұлғар
					X-XI ғғ. оғыздардың тілі, түркімен тілі Узлар,

					печенегтер тілі, гагауыз және Балкан түбегіндегі сургуч, юрук, герловтықтар секілді түркі тілді ұлыстар
				Оғыз-селжүк	Селжүк, ескі осман, ескі әзірбайжан, қазіргі әзірбайжан, түрік, Қырым татарларының оң жағалау диалектілері, ұрымдар тілі
			Қыпшақ тобы	Қыпшақ-половец	Қыпшақ, половец, карайым, құмық, қарашай-балқар, Қырым татары
		Қыпшақ-бұлғар		Батыс Алтын Орда, татар, башқұрт	
		Қыпшақ-ноғай		Ноғай, қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектілері	
			Қарлұқ тобы	Қарлұқ-ұйғыр	Қарахан мемлекеті дәуірі тілі және одан кейінгі кезеңдегі тіл

				Қарлұқ-хорезм	Қарлұқ-хорезм, шығыс Алтын Орда, XIII-XVI ғғ. шағатай, ескі өзбек, өзбек, жана ұйғыр
		Шығыс хун бұтағы	Ұйғыр -оғыз тобы	Ұйғыр-тукюй	Көне оғыз, көне ұйғыр, тува, тофа
				Якут	Якут, долган
				Хакас	Хакас, камасин, шор, шұлым татарлары
			Қырғыз -кыпшақ тобы		Көне қырғыз, қырғыз, алтай

3.2. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың лексикалық-семантикалық сипаты

3.2.1. Ортақ сөздердің лексикалық сипаты

Лингвистика ғылымы тіл лингвистикасы, сөйлеу лингвистикасы деген 2 аспектіге бөлінеді. Лексикология – негізінен тілдің сөз байлығының дербес тұрғандағы, яғни грамматикалық қатынасқа түспеген, контекстен тыс түрін қарастырады, демек тіл лингвистикасының нысаны. Тіл лексикасының жазбаша және ауызша сөйлеу процесінде қолданылуы стиль және стилистика болып жіктеледі. Стилистика дегеніміз – тілдегі индивидуалдық (жеке адамдық) және жанрлық стильдерді, сөздің сөйлеу процесіндегі әсерлік-сезімдік-бейнелілік қасиеттерін, қызмет ету заңдылықтарын, ережелері мен нормаларын қарастыратын сөйлеу лингвистикасының нысаны. Лексикологияның зерттеу пәні – лексема мен фраза, яғни сөз және тұрақты сөз тіркестерінің тіл мен сөйлеуде қолданылуы; зерттеу нысаны – сөз бен тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы, тарихы мен төркіні, сөздіктерде түсіндірілуі, атауыштық құндылығы; мақсаты – тілдің сөз байлығын тұтас, кешенді лексикалық-семантикалық жүйе ретінде қарастыру; міндеттеріне: 1) сөздік құрамның деңгей-қабаттарын айқындап, 2) лексикологияның зерттеу әдіс-тәсілдерін нақтылап, 3) лексикологияның тармақтарын талдап, 4) тіл лексикасының семантикалық байланыстарын жүйелеп, 5) тілдің стилистикасына сипаттама беру кіреді.

Лексикология тіл лексикасының құрылымын, қызметін, өзгеруінің жалпы заңдылықтарын жеке, жалпы, тарихи, салыстырмалы, қолданбалы әдістер арқылы зерттейді. Жеке лексикология бір тілдің сөздік құрамын, жалпы лексикология туыс және туыс емес тілдердің сөздік құрамын қарастырады. Тарихи лексикология сөздің тарихын сөз таңбалайтын заттар мен құбылыстардың және қоғамдық өмірдің тарихымен байланыстыра зерделейді. Тарихи процесс нәтижесінде сөздің мағынасының өзгеруі немесе заттың атауының өзгеруі мүмкін. Салыстырмалы лексикология сөздік құрамды: 1) тілдердің туыстығын, туыстық деңгейін айқындау, 2) мағыналық ұқсастықтары мен ерекшеліктерін, жалпы заңдылықтарын белгілеу мақсатында жүргізіледі. Ізденіс материалы ретінде жекелеген сөздер, сөздер тобы немесе жалпы лексика алынуы мүмкін.

Лексикология – белгілі бір тілдің сөз байлығын, яғни сөздік қоры мен сөздік құрамын зерттейтін лингвистика ғылымының бір саласы. Сөздік қор дегеніміз – тілдің

сөздік құрамына ұйытқы (негіз) болатын түбір және төл сөздер, сөздік құрам дегеніміз – сөздік қордың негізінде пайда болатын туынды төл сөздер және тілде үнемі, жиі қолданылатын басқа тілден енген сөздер. Мысалы, бала – бала-лық, қол – қол-дап-ба-лы, көз – көз+іл-дірік. «Сөздік құрам» және «сөздің құрамы» деген ұғымдардың бір-бірінен өзіндік ерекшеліктері бар. Сөздің құрамы дегеніміз – морфологияның нысаны, яғни сөздің тұлғасы. Сөздің тұлғасы дегеніміз – сөздің түбір мен қосымшаға, түбірдің негізге, қосымшаның жұрнақ пен жалғауға жіктелуі.

Қазақ тілінің сөздік құрамы 9 деңгейде қарастырылады.

1-деңгей. Сөз шығу төркініне қарай 2 қабаттан тұрады: а) төл, тума сөздер, ә) бөгде, кірме сөздер, варваризмдер. Төл, тума сөздер дегеніміз – түркі, оның ішінде қазақ тілінің түпкі, негізгі түбір сөздері. Олар барлық немесе бірнеше тілде, не бір түркі тіліне тән болуы мүмкін. Төл, тума сөздер – ру, тайпа, халық, ұлт тілінің жасалуында тіректік қызмет атқарады, тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін сақтаған сөздер. Қазақ тілінде варваризмдердің болуы сыртқы әсердің (экстралингвистикалық фактордың), яғни саяси, мәдени, әскери, діни, әлеуметтік-экономикалық, көші-қон жағдайларымен тікелей байланысты. Варваризмдер монғол, қытай, араб, парсы, орыс тілдерінен, сонымен қатар орыс тілі арқылы енген шет ел сөздері және туыс түркі тілдерінің сөздері деген 7 тарамнан тұрады.

2-деңгей. Сөз қолданылу дәуіріне қарай 3 қабаттан тұрады: а) көнерген сөздер – архаизмдер, ә) тарихи сөздер – историзмдер. б) жаңа сөздер – неологизмдер. Архаизмдер дегеніміз – тілде сол мағынадағы басқа сөздің пайда болуына, басқа сөзбен ауыстырылуына байланысты белгілі бір сөздердің қолданудан шығып қалуы. Мысалы, уалят – ел, аймақ, лоқет – пышақ, бақыр – шелек. Историзм дегеніміз – тілде ол атаған зат-құбылыстың да, ол білдіретін ұғым-түсініктің де қолданудан шығып қалуы. Мысалы, барымта, шанаш (теріден тігілген қап), сакпан (тас лақтыруға арналған құрал). Лексема зат, ұғым және сөз деген үштіктің тұтастығы десек, архаизмде ұғым мен зат ұйт санасында қалады да жаңаша, басқа сөзбен таңдаланады, ал историзмде зат та, ұғым да, сөз де тарих қойнауына кетеді. Сол тарихи кезең туралы баяндалған кезде ғана қолданылады. Неологизмдерде не зат, не ұғым, не сөз жаңа, жаңаша болады. Сондықтан неологизмдер дегеніміз – қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайларға байланысты туындаған жаңа зат-құбылыстардың жаңа атаулары. Мысалы, бағдаршам, зейнетақы, оралман, нарықтық экономика, кәсіпкер, галамшар.

3-деңгей. Сөз таралу аумағына қарай 2 қабаттан тұрады: а) әдеби тіл сөздері, ә) диалект сөздер. Әдеби тіл сөздері дегеніміз – ұлт өкілдерінің деншілігіне түсінікті, қоғамдық өмірде кең де белсенді түрде қолданылатын сөздер. Диалект сөздер дегеніміз – бір ұлттық тілдің өкілдерінің географиялық мекеніне қарай, рулық-тайпалық бөлінісіне қарай кездесетін сөйлеу тіліндегі жергілікті ерекшелік. Мәселен, «шөлмең» сөзі Түркіменстан қазақтары тілінде және Ақтөбе, Орталық Қазақстанда «шыны ыдыс, бөтелке» мағынасында, Семей аймағында «құмыра» мағынасында, Оңтүстік Қазақстан облысында «шиша» мағынасында қолданылады.

4-деңгей. Сөз қолданылу аясына қарай 2 қабаттан тұрады: а) кәсіби сөздер – профессионализмдер, ә) пән атаулары – терминдер. Кәсіби сөздер дегеніміз – белгілі бір шаруашылыққа, кәсіпке ғана қатысты қолданылатын сөздер. Мысалы, құлақ, жүйек, абакты, ау, жайлау. Термин сөздер дегеніміз – ғылым, білім және мәдениет салаларының ұғымдарын білдіретін сөздер. Мысалы, шаршы, дөңгелек, шар, шылау, таяқша, шексіздік.

5-деңгей. Сөздер атауыштық құндылығына (номинативная ценность) қарай 2 қабаттан тұрады: а) жалпы есім, ә) жалқы есім. Жалпы есімдер дегеніміз – объективті шындықтың түрлі құбылыстарын жалпы атайтын сөздер. Жалқы есімдер дегеніміз – объективті шындықтың түрлі құбылыстарын жекелеп атайтын сөздер. Оған жер-су аттары, көше, қала аттары, кісі есімдері жатады.

6-деңгей. Сөздер жазу және сөйлеу тілінде жиі-сирек қолданылуына байланысты 2 қабаттан тұрады: а) актив лексика, ә) пассив лексика. Актив лексика дегеніміз – қоғамның

күнделікті өмірінде жиі қолданылатын сөздер. Ал пассив лексика деп қоғамдық өмірде сирек қолданылатын сөздерді айтамыз. Лексиканың активтік, пассивтік қасиеттері тілдің стильдік тармақтары арқылы айқындалады. Мәселен, ауызекі сөйлеу тілі стилі, публицистикалық стиль және ресми іс қағаздары стилі ғылыми-педагогикалық, көркем әдебиет стилдерінен гөрі күнделікті және қоғамдық өмірде жиі кездеседі, яғни сөздер алғашқы 3 стильде көбірек қолданылса, актив лексика болады да, сирек қолданылса, пассив лексика болады. Актив, пассив сөздерді бір-бірінен айырудың екінші бір белгісі – кәсіби сөздер, жаргондар, терминдер секілді лексикалық қабаттардың сөйлеу, жазу тілінде үнемі қолданыла бермейтіндігі.

7-денгей. Сөздер мағынаны, ұғымды білдіруіне және қызметіне қарай 2-ге: а) негізгі сөздер, ә) көмекші сөздер болып бөлінеді. Негізгі сөздер дегеніміз – белгілі бір лексикалық мағынасы бар, белгілі бір сұраққа жауап беріп, грамматикалық қызмет атқаратын сөздер. Негізгі сөздерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу сөз таптары жатады. Көмекші сөздер дегеніміз – грамматикалық қызмет атқарғанмен, лексикалық мағынасы жоқ, сондықтан да сұраққа жауап бере алмайтын сөздер. Көмекші сөздерге одағай, шылау, еліктеуші және модаль (бейтарап) сөздер жатады.

8-денгей. Сөздер атайтын объектілерінің табиғи қызметіне қарай 2-ге: а) адамзаттық, ә) ғаламзаттық сөздер болып бөлінеді. Адамзаттық сөздер дегеніміз – сөздердің адамға ғана қатысты болып, кім? деген сұраққа жауап беретін сөздер. Ғаламзаттық сөздер деп адамға қатысты жоқ, басқа жанды-жансыз заттарға қатысты сөздерді айтамыз. Олар – не? деген сұраққа жауап беретін сөздер.

9-денгей. Сөздер мәндік ренктерінің сипатына қарай: 1) бейтарап лексика, 2) экспрессивті-эмоционалды лексика болып тарамдалады [40:5-8].

Қазіргі қазақ тілі мен Замахшаридың сөздігіне ортақ сөздердің сөздік қоры мен сөздік құрамын жоғарыдағы лексикологиялық деңгейлерде талдау арқылы ғана ол лексемаларды толық талдай, жүйелей аламыз.

Ортақ лексемалар шығу төркініне қарай: а) төл, тума сөздер, ә) бөгде, кірме сөздер, варваризмдер деген 2 қабаттан тұрады. Кірме сөздердің сөз табына қатысты жағынан қарасақ, олар негізінен зат есімдер болып келеді. Оның басты себебі тілдер бір-бірімен араласу үдерісінде заттар мен ұғымдардың атаулары ауысады. Оған дәлел сөздіктегі араб және парсы тілдерінен енген сөздер: ант, гүл, ілтипат, нарық, рас, сыр (құпия), тәж, там (үй), пікір, халық, қажы, әдеп, азап, азағ, шарт, мейрам. Белгілі бір тілде варваризмнің пайда болуының себебі экстралнгвистикалық фактор, яғни әлеуметтік-экономикалық, саяси-мәдени, әскери және көші-қон екендігі белгілі. Ал сөздіктің бастапқыда араб-парсы сөздігі ретінде, кейіннен 4 тілді сөздік болып құрастырылуының өзі сыртқы әсердің нәтижесі екені тарихтан мәлім.

Сөз қолданылу дәуіріне қарай: а) көнерген сөздер – архаизмдер, ә) тарихи сөздер – историзмдер, б) жаңа сөздер – неологизмдер деген 3 қабаттан тұрады. Біз ортақ лексиканы архаизм және историзм қабаттарына қарай ғана талдай аламыз. Себебі біздің ізденіс материалымыз – тарихи лексика. Сондықтан тарихи лексиканы «архаизмдер – тілде сол мағынадағы басқа сөздің пайда болуына, басқа сөзбен ауыстырылуына байланысты белгілі бір сөздердің қолданудан шығып қалуы, историзмдер – тілде ол атаған зат-құбылыстың да, ол білдіретін ұғым-түсініктің де қолданудан шығып қалуы» [40:6], деген анықтамалар тұрғысында ғана талдауға болады. Сөздіктегі кейбір сөздерді қазіргі қазақ тіліне қатысты алғанда *ашқыш, иешек, шайыр (смола), қунақ, тануқ, қошқ, мамық* деген түркілік немесе көне қазақ сөздерін парсының *кілт, гүл, чілм, тары, қуғ, мұғара, мақта* сөздері ығыстырғаны белгілі. Демек тілімізден ығыстырылған төл сөздеріміз көнерген сөздерге айнылып кетті де араб-парсы сөздер қазіргі тілімізде актив лексика. Сөздікте парсы және араб сөздерінің көптеп кездесуі – VIII ғасырға дейін парсы, осы ғасырдан бастап араб өркениетінің құрамында болғандығының көрінісі.

Ортақ лексиканы таралу аумағына қарай әдеби тіл сөздері, диалект сөздер, қолданылу аясына қарай кәсіби сөздер – профессионализмдер, пән атаулары – терминдер, атауыштық

құндылығына қарай жалпы есім, жалқы есім, жазу және сөйлеу тілінде жиі-сирек қолданылуына байланысты актив лексика, пассив лексика, мәндік реңктерінің сипатына қарай бейтарап және экспрессивті-эмоционалды лексика болып деп талдай алмаймыз, себебі сөздіктегі лексика тек диахрониялық аспектіде қарастырылуы мүмкін. Ал оның себебі сөздік мәліметтері жеке тілдің статикалық қалпы емес.

Сөздер мағынаны, ұғымды білдіруіне және қызметіне қарай негізгі сөздер, көмекші сөздер болып бөлінеді. Негізгі сөздерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеулер, көмекші сөздерге шылау, одағай, еліктеуіш, модаль сөздер жатады. Сөздіктен қазақ тілінде сақталған екі мыңдай сөздің мыңы зат есім, сын есім – 193, сан есім – 17, есімдік – 26, етістік – 376, үстеу – 43, шылау – 12, еліктеуіш сөздер – 2, одағай – 2 сөз.

Сөздер атайтын объектілерінің табиғи қызметіне қарай 2-ге: а) адамзаттық, ә) ғаламзаттық сөздер болып бөлінеді. Сөздіктің қазақ тілінде сақталған сөздерінің үштен екісінің, яғни мыңнан астамының зат есім болуы сөздің тілдерді үйрену мақсатында құрастырылуымен тікелей байланысты. Басқа тілді үйренуде ең алдымен зат есімдер мен етістіктердің үйретілетіні түсінікті жайт.

3.2.2. *Ортақ сөздердің семантикалық сипаты*

Семантикалық материалды талдау барысында сөз мағынасын компоненттік талдау, сөз мағынасын комплекстік талдау, лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарға талдау тәсілдері, этнолингвистикалық, этимологиялық талдау әдістері пайдаланылады. Салыстырылып отырған тілдерде сөз мағынасын компоненттік талдау белгілі бір лексеманың басқа туыс тілдердегі семалары, сөз мағынасын комплекстік талдау туыс тілдерге ортақ лексеманың көп мағыналылығын, қай сема қай тілде қолданылатынын анықтауға септігі тиеді.

Лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарға талдау тәсілдері ортақ сөздердің тура, ауыспалы, туынды, сараланған мағыналарда, атайтын объектісінің өзгешелігін, қандай сөз таптарына жататындығын айқындауға жол ашады. Этнолингвистикалық талдау әдістері ортақ сөздердің атауы мен мағынасының ұлттық айырмашылықтарын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінің негізінде дәлелдеуге, этимологиялық талдау жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің төркіні мен тарихын ашуда көмегі зор.

Лексикалық-семантикалық талдау сонымен бірге салыстырудың нәтижесі белгілі бір тілдің, мәселен, қазақ тілі *сөздерінің төркінін, тарихын, мән-мағынасын анықтауға* мүмкіндік береді. Оған сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың семантикасын салыстыру арқылы көз жеткізейік.

Ортақ лексиканың лексикалық-семантикалық сипатын сөздердің дыбыстық құрамының өзгеруі, мағыналарының өзгеруі, көмескіленуі, жойылуы, сақталуы тұрғыларында, қос сөздерде, тұрақты тіркестерде, жергілікті тіл ерекшеліктерінде, кәсіби лексикада, біріккен сөздерде, плеоназм құрамында, түбірлердің төркінін анықтауда, кірме сөздерді анықтау мен аудармада қажеттілігіне қарай талдаймыз.

Сөздердің тарихи түбірінде болған *дыбыстық құрамының өзгеруінде* бірнеше құбылыс бар. Оған, *біріншіден*, дыбыстық құрамында г, ғ, в, н, к дыбыстары түсіп қалуы не қосылуы, олардың й, у дыбыстарына ауысқан сөздер: ағыз – ауыз, ағрық – ауру, айық – аю, бағыр – бауыр, бұғдай – бндай, боғаз – буаз, қонлек – қойлек, қабук – қуык, қабун – қауын, қарағұл – қарауыл, енек – нек, леглек – ләйлек, сағар – сауын, сағлық – денсаулық, сағры – сауыр (былғарының бір түрі), сақмак – сауым (бие сауым), төгүн – түйін, егді – нді, өгре – үйрен, сағыл – сауык, сағыг – сауыг, суғал – суалу, су біту, тавук – тауык, тоға – туа, чігде – шне, көсегү – көсеу, сағызған – сауысқан, йағыр – жауыр, мүңүз – мүйіз, ігне – шне, йабаш – жуас, йігре – жпіркен, тавуғ – тәуіп, тенгіз – теңіз, тенгри – төңірі, үцүр – үңгір, қумкан – құман, өгрен – үйрен; *екіншіден*, сөздің соңындағы -к, -к дауыссыздарының -у жұрнағымен ауысуы: тушақ – тұсау, тұсамсы, тіргүк – тіреу; *үшіншіден*, сөз соңында апокопа құбылысы, яғни -к, -к, г, -г дауыссыз дыбыстары түсіп қалуы қолданылады: тарығ (тары), тег (ти), түг (түйі), торук (торы), тегірмен (дпірмен),

түрлүк (түрлі), йайақ (жаяу), ойғақ (ояу), улуғ: 1) үлкен (сын е.); 2) ұлы (сын е.); 3) басшы; *төртіншіден*, қапук – қақпа сөзінің тарихи тұрғыдағы формасы қапка (қақпан – қақпан, өкпе – өкпе) болуы керек. Бұл – сөздердегі қатар тұрған п-қ екі дауыссыздың орын ауысуы дыбыстық жүйеде метатеза құбылысы; *бесіншіден*, екі дауыссыздың бірінің түсіп қалуы, аферезис құбылысы, яғни: секкіз (сегіз), еллік (елу), тоққуз (тоғыз). Бір қызығы бұл құбылыс негізінен сан есімдерде кездеседі; *алтыншыдан*, мысық, мәсуек (тіс щеткасы) сөздерінің бастапқы дыбыстық формалары мөшүк, мүшүк, мысвак болған.

Қазіргі қазақ тілінде біріккен сөз, қос сөз, лексикалық және тұрақты тіркестер құрамында қолданылатын, бірақ төркіні мен тарихы белгісіз немесе *мағынасы көмескіленген сөздер* кездеседі. Замахшари сөздігін тарихи факт ретінде қарап отырсақ, сол сөздердің этимологиясын табуға болады. Мәселен, сөздіктегі *қолач* сөзінің мағынасы қол аш деген екі сөзден біріккен сөз, яғни *құлаш* «екі қолды екі жаққа ашу», *бойун сун* – мойын ұсыну; *бағыну*, *луқым* «тұрғын» деген мағынада «мұқым болды – орналасты» деген сойлемде қолданылғанына қарап; қазіргі қазақ тілінде «*мұқым* жұрт – көпшілік, барлық халық» екенін, *мыйық* «мұрт» деген мағынадағы сөз қазіргі қазақ тілінде «*мығынпап құлу*» тіркесінде сақталған. *Омал* сөзіне түсіндірме сөздікте «бір жерде отырып қалу, еш нәрсеге араласпау» [41:631] деген фразалық ұғымына сүйеніп түсініктеме берілген. Ал Замахшари сөздігінде *омал* – қылмыскерді байлап қоятын ағаш қазық. Қазіргі тілімізде «Отырсаң, *омал*, кара жерге қадал» деген қарғыста кездесетін *омал*дың төркіні – ағаш қазық екенін білеміз. *Пара* сөзінің қазіргі тілімізде: *Пара I*. Өз мүддесі үшін біреуге жасырын түрде берілетін ақша, қымбат зат, алым. *Пара II. көпе*. Бір нәрсенің бөлшегі, бөлігі, саласы. Әңгіменің бір парасы кітапханаға арналды. *Пара III. фраз*. Бір пара: а) бірсыпыра, біраз, бірталай, ә) бір бөлек, бір топ. Әрине, *пара I* мен *пара II*, *пара III* сөздері омонимдер болса, соңғы екі *пара* полисемалы сөздер. Замахшаридағы *пара* (балчық парасы – балшық кесегі) – қазіргі тіліміздегі *пара I* мен *пара II*-лердің түп-төркіні. *Тіреуз* (тірілт) етістігі Абайда «тірілту, қалпына келтіру» деген мағыналарда «Бір күйгізіп, сүйгізіп, Ескі өмірді *тірегізер*. Өмір тонын кигізіп, Жокты бар қып жүргізер» [42:646]. *Тылақ* (тілші): улуғ тылақ – үлкен тілшілік әйелдің жыныс мүшесінің бұлшығы еті. Ал күнделікті тұрмыста былайыт сөз ретінде әйел адамдар ұрысқан кезде «Тылағымды же! Мә, тылағым!» деп сөйлеу үдерісінде қолданылады. Сондықтан да «түлен» (сайтан) сөзі секілді мағынасы көмескіленгеннен, яғни жалпы халық мағынасын толық түсіне бермейтіндіктен, қолдана бермейді. «Алақан» мағынасындағы *айа* қазіргі қазақ тіліндегі: ая I: 1) алақанның аумағы, 2) қойнау, баурай, 3) *ауысп.* туып-өскен, тәрбие алған орта, 4) *ауысп.* ауқым, көлем, шенбер). *Жане* шылауы – *иә* модаль сөзі мен *не* сұраулық шылаудың біріккен формасы. *Майа* – ашытқы (ашытқы, мәйек: 1) жас төлдің ұлтабарын сүттен ірімшік жасауға пайдаланылатын ұйытқы, қорытқы), *уча* – арқа (таудың биік жері. Ұша: 1) өлген (сойылған) малдың тұтас еті, терісі, бас-сирағы, ішек-қарны, өкпе-бауырынан басқасы, 2) екі жамбастың үстіндегі қалың етті омыртқа мен сүбе қабырғалардың жиынтығы). *Тысқары* (тескері: тыс+кері), *қал ұшыш беру*, бір-бірін қолдау (қолуш: қол+ұш), *қоңілі қоңишу* (көнше: көну), *азар* келтірме (азар: қиянат.), *аучы* – аңшы, елік – қол, емгек, енгек – азап, *еңлік* – беттің ұшы, *керкін* – кетпен (қирқа), *күп* – қыш құмыра (Күп болып ісіп кетті), *коч* – қой (қош+ақан), *бүбіш* – құс ағы (бүбіш: пошатуйка. Адам атында сақталған), *чеуртке* – секіртпе (шегіртке), *чыпчурға* – шыбыртқы (шыбыртқы, шыпыртқы), *умун* (-ды) – үміттенді (ұмсынды, ұмтылды), *күнес* – ыстық (үйдің не басқа заттың күн жағы), *ахта* – ішіпе (ақта ат – піштірілген ат), *күре тамыр* (артерия) күрүп болып қолданылған.

Қос сөздердің құрамында қазір жеке тұрып түсініксіз сөздер: *сатық* (сауда: сауда-саттық), *сауғат* (сәлем-сауқат), *чене*, *чине* (өлше: мінеу-шенеу), *чыт* (қабағын шытты, жүзі түнерді, бетін тыжырды), *һисаб* (есеп-қисап), *қалыш* (қатын қалашы: әйел көрісі; қатын-қалаш), *һада* (көтере алмау – жадап-жүдеу). *Тірік* (тірішілік) *өлік-тірік* деген ғұрыпты атайтын сөздің құрамында кездеседі.

Тұрақты сөз тіркестердің құрамында: тамам: 1) бәрі, 2) бітті. Қазіргі қазақ тілінде: 1) барлық, күллі, 2) бітті, аяқталды (тәмамдалды, тамам болды). *Қарақ* – «Мукаддимат әл-эдәбта» «көздің карашығы», тілімізде: 1) I. *экспр.* қалқа, шырақ, II. *көне.* ашқарақ, ашкөз, тойымсыз. III. көздің карасы, карашығы. Телбе (делбе, делебе: делебесі қозды), фырсақ (онтайлы сәт – пұрсат, мүмкіншілік берді), хоннуд (қуаныш: көңілінің қошы болмай отыр).

Жергілікті тіл ерекшеліктерінде (сөздерде) ғана кездесетін, сонда ғана түсінілетін сөздер: *тағай (таға): диалект. нағашы аға* (өзбектермен көрші, аралас тұратын Түркістан облысында), *баяқ – болу, нақес «оңбаған»* деген мағынада (Оңт. Қазақстанда түрлі түсті бояу қалам), *еге* (екі мал егесі ер – екі мал несі еркек) әдеби тілде *ие* формасы қалыптасқан. Түркістан облысында еге деген тарихи түбірі қолданылады. *Сұр* (қуу). Бағыс Қазақстанда *ерек малдың айғырлығы), қышықырды – айқайлады* деген, *чекірдекі* (жүзімнің, құрманың дәні: *шекілдеуік – пістепің дәні*) – Орталық Қазақстан диалектісі. *Інде* сөзі оңтүстік диалектіде «сөйле, дыбысыңды шығар» деген мағыналарда қолданылса, сөздікте *інде* «шақыр» мағынасында. *Мұндақ* (ондай; қазіргі қазақ тілінде: *андақ-мұндақ – әр нәрсені айту*). Маңғыстау, Атырау, Өзбекстанның Ташкент, Түркіменстанның Ашхабад, Мары, Красноводск аймақтарының қазақтары *келе* деп бураның үйірін айтады [43:336]. Ал Замахшари сөздігінде *келе – мал, жануар*. Демек диалект, говор сөздер – *көне қазақ тілінің* жұрнағы деген сөз. Сөздіктегі де, М.Қашқарида да *там* сөзі «*қабырға*» деген мағынада қолданылады (гедж бірле сувады тамны – қабырғаны экпен сылады, ескірді тамлар тон – тамдар мен тон ескірді, йана қойды өчесіні там сары – ашуын қабырғаға тағы қойды, йасады там бузуқларыны – қабырғаның бұзылғанын жөндеді, йықылды там – қабырға құлады, кетүк болды там – қабырға керткі болды, қорқан тамы – қорғанның қабырғасы). Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің 3 диалектілік мағынасы бар: 1) Қазақстанның оңтүстігінен бастап, оңтүстік-шығысы және шығысында, Түркіменстанның, Ауғанстанның, Иранның қазақтар жиі қоныстанған аудандарында «Қолдан құйған балшықтан, кірпіштен салынған үй», 2) Ақтөбе, Орал, Қостанай және Орталық Қазақстанда «мола, зират, бейіт», 3) Қызылорданың Аралында «мол, көп» (Ол деген ақылы там адам еді ғой) [43:619]. Демек қазіргі қазақ тіліндегі алғашқы екі диалектілік мағына *там* сөзінің бастапқы «*қабырға*» мағынасының негізінде кесекпен, кірпішпен қаланған құрылыстың атауына айналған. Там – парсы сөзі. Бұл сөз түркі тайпасының тілдеріне ерте кезеңнен сіңісіп кеткен.

Біршама сөздер қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда, *басқа мағыналарда қолданылатын сөздер:* қысрақ – байтал: қысырақ тай байталдар, одан үйір жасау, терзе – христиан: тарса – «дінсіз, көпір» деген мағыналарда қолданылған парсы сөзі. Сөзақ ауылында үйінді төбені Тарса төбе деген жер аты да бар. Тапчан М.Қашқаридың «Түркі тілдері сөздігінде»: «биік бұтақтан жүзім жинау үшін қолданылатын үш аяқты саты» [44:405]. М.Замахшаридың сөздігінде тапчан «так» мағыналарында қолданылады. Сөздіктегі түлум: 1) тері, тері қап, 2) ескі шанан, қазақ тіліндегі түлым «жас баланың шекесінен, шүйдесінен ырым үшін қалдырып қойған тұлымшақ шаш». Демек сөздіктегі *тұлым* сөзі қазақ тіліндегі *тұлым* сөзінің мағынасында (I. Мал мен аң терісінен тігілген сырғ киім, ішік. II. Жас төлі өлген малдың енесін алдарқату үшін ішіне шөп, сабан тығылған бітеу тері) қолданылған. Сур (сүңдеттендіру), тұтан (тұтам: бір тұтан от – бір тұтам (уыс) шөп); музафыр (саяхатшы; *қазіргі қазақ тілінде* мүсәпір, байқұс), мусафір (жолашушы); іладж (ем; *қазіргі қазақ тілінде:* лажи болса, лаждан өмір сүру деген тіркестерде қолданылады: тірзек (шынтақ; *қазіргі қазақ тілінде тірзек:* 1) жан-жануардың артқы аяғы мен адам аяғының бүгіліп-жазылуына қажетті сіңір, 2) қылтаның (тізенің астыңғы жағындағы сіңірлі тіркес) жоғарғы тұсы); *суағұч* (суағаш – сылақшының құралы); тақым (тізе сүйегі; *қазіргі қазақ тілінде:* тізенің астыңғы, ішкі жағы). Қазіргі қазақ тілінде *топшы* сөзі «адам қолының, құс қанатының кеудеге жалғасқан жері» мағынасында қолданылып, «топшысын қиды» деген тіркесте, ал сөздікте *топчы* «түйме» мағынасында қолданылады. Екі мағынада кездеседі: чочақ: 1) шошақ (сын е.); 2) тасақ. *Ыңыришақ* сөзі

қазақ тілінде «өгізге жүк арту немесе міну үшін салатын, ағаштан жасалған биік ер» мағынасында, ал сөздікте *йыңырчақ* – «орамалы ер-тоқым»; құдук – құдық, қудуға – ыдыс, құмыра, бұл екі сөздің түбірлес сөздер екенін байқау қиын емес. *Қысыр*: 1) буаз емес мал, 2) аңызак жел (қысыр йел).

Қазақ тіліндегі «көп адамның қос тігіп, бүркітпен аңға шығуы» мағынадағы *салбурын* сөзі сөздікте *салбар* деген формада «жыртқыш құс» мағынасын береді. *Күткүчі* «күтуші – уй күткүчі; сныршы» мағыналарында, «тарихтың тегершігі» дегендегі *тегіркек*, *тевреку*, *тегре* деген сөздердің «айнала» деген мағынасынан басқа *теверекі* формасының «күннің теверскі – күннің шеңбері; дөңгелегі, төңірегі» деген қазіргі қазақ тіліндегі *төңірек* сөзінің мағынасына сыятын сөздер қолданылған. Тегершік, тегеріш сөздері Қостанай, Орал, Торғай, Ресейдің Саратов өңірлерінде «арбаның дөңгелегі», «дөңгелектің шеңбері» деген мағыналарда қолданылады [43:632-633]. *Ғаріб* (кедей) қазіргі қазақ тілінде *ғаріп* (мүсәпір, міскін, бейшара), кәріп: 1) мүсәпір, бейшара, сорлы, ғаріп, 2) кемтар, мүгедек формаларында, мағыналарында қолданылады [41:371].

Плеоназм болып екінші сыңарының мағынасы көмескіленген немесе ұмытылған тіркестер: йуша (жоса – киноварь: 1) қызыл түсті минерал, 2) сол минералдан жасалған бояу; *қазіргі қазақ тілінде*: қан жоса), бақы (мәңгі баки), тағала (Алла).

Біріккен сөз, лексикалық тіркес құрамында: күлүк (күлік ат), йутурт (ірімшік – ұйыған құрт), қантан (кнім – кафтан, қап+тон), ыштан (ыштан: іш тон – іш кнім), йапбашы (жамбас тамыр – жан бас).

Аудармаға қажетті көне сөздер: іскек (іскек – шпички), бүрлүгеч (шөңгіш – калина), муқыл (муқл йығач – резина ағаш) (з.е.), тутйа (тутйа таш – тотия тас (тотиян), мырыштың бір түрі).

Варваризмдер ығыстырған сөздер. *Аиқын, шешек, шайыр (смола)* деген түркілік немесе көне қазақ сөздерін парсының *кілт, гүл, чілім* сөздері ығыстырғаны белгілі. Сол сыяты біз сөз етіп отырған ескерткіште қазіргі *тары, куз, мұнара, мақта* сөздері түркі тілдерінде *қулақ, тануқ, көшік, мамық* деп аталғанына көз жеткіземіз.

Мағыналары өзгеріссіз қолданылатын сөздер: *сірке*: 1) насеком, 2) уксус, *талақ*: 1) ішкі ағза, 2) ақырасу; *қақ*: 1) (I. қакталған ег; II. қак су), 2) қакты, қаклады (етгі қактады).

Сөздікте *кәсіби лексика* да кездеседі. *ғозе* (мақтаның қозасы), *ғузе* (көзе, қоза), *танап* (шатырдың бау-шулары). *Мунчақ* алқа және моншақ мағыналарында қолданылады.

Сөздің бастапқы түбірін анықтауға септігі бар. «Кәрі» мағынасындағы *қары* сөзі – тіліміздегі қария, қарт, қартаю, қартан, қартамыс сөздерінің түбірі.

Қазақ тілінде *кебін киді* (сиқына түсті, ұқсады) деген тұрақты тіркестегі «кейіп, қалып, сиық» мағынасындағы *кеп* сөзі сөздікте «ботаның тұлыбы» деген мағынада қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде *кеп* түбірінен жасалған *кеп+е I* – уақытша баспана, лашық, күрке, *кеп+е II* – ерте қыста туған марка қозы, *кеп+е III* – тезектің бір түрі, *кеп+еи* – сырып не кестелеп тігілген тақия, *кеп+енек I*: 1. *көне*. Малшылар аязда, жауын-шашында киетін жұқа киізден тігілген сырт киім. 2. *Кебенек киен*. Тірі жүрген, бұл дүниеде бар адам, *кеп+енек II*: 1. Ешкіде болатын жұқпалы індет. 2. *жестр*. Ешкіге айтылатын жесу, қарғыс. Кебенек келгір (алғыр, тигір)), *кеп+ін I*: 1. Өлген адамның денесін орайтын ақ мата, ақырет. 2. *ауысп*. Жақтырмағанда, реңжіп зекігенде кнім мағынасында қолданылады, *кеп+ін II* – Мойны, маңдайы тегіс жабық болатын бөйге атының жабуы, *кеп+іс* – *көне*. Мәсінің сыртынан киетін былғарыдан тігілген аяқ киім.

Кеп	Замахшари сөздігінде		
	1.		Ботаның тұлыбы
			Қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары
2.		-	Кейіп, қалып, сиық
3.	I	+e	Уақытша баспана, лашық, күрке
4.	II	+e	Ерте қыста туған марка қозы),
5.	III	+e	Тезектің бір түрі

6.	I	+енек	1. <i>көне</i> . Малшылар аязда, жауын-шашында киетін жұқа киізден тігілген сырт киім. 2. <i>Кебенек киген</i> . Тірі жүрген, бұл дүниеде бар адам
7.	II	+енек	1. Ешкіде болатын жұқпалы індет. 2. <i>эспр</i> . Ешкіге айтылатын жеку, қарғыс. Кебенек келгір (алғыр, тигір
8.	I	+ін	1. Өлген адамның денсін орайтын ақ мата, ақырет. 2. <i>ауысп</i> . Жактырмағанда, ренжіп зекігенде киім мағынасында қолданылады
9.	II	+ін	Мойны, маңдайы тегіс жабық болатын бәйге атының жабуы
10.		+іс	<i>көне</i> . Мәсінің сыртынан киетін былғарыдан тігілген аяқ киім

Замахшари сөздігінде *текемет* деген мағынадағы *көбе* сөзінің әдеби тіліміз бен диалектілерімізде және тұрақты сөз тіркестерінің құрамында бірнеше мағынасы бар. *Көбе* түбірінен жасалған *көбе I*: 1. Тырнақтың айналасындағы жиек еті. 2. Бір нәрсенің жиегі, шегі. *Көбесі сөгілді*: а) тігісі сегінеді, ә) қар ери бастады. *Көбе құйрық* – бүркіттің құйрығының дәл ортасында болатын екі тал қауырсын құйрық. *Көбе II*: *көне*. *Көбесі* болаттан немесе темірден жасалған сауыт түрі. Диалектілерде: *көбе I*: Шөп шөмелесі; *көбе II*: 1. Марка қозы. 2. Кеш туған қозы; *көбе III*: Сүйреткі ағаш.

Көбе	Замахшари сөздігінде		
	1.		Текемет.
	Қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары		
	2.	I	1. Тырнақтың айналасындағы жиек еті. 2. Бір нәрсенің жиегі, шегі. <i>Көбесі сөгілді</i> : а) тігісі сегінеді, ә) қар ери бастады. <i>Көбе құйрық</i> – бүркіттің құйрығының дәл ортасында болатын екі тал қауырсын құйрық
	3.	II	<i>көне</i> . <i>Көбесі</i> болаттан немесе темірден жасалған сауыт түрі
	4.	I	<i>диалект</i> . Шөп шөмелесі
5.	II	<i>диалект</i> . 1. Марка қозы. 2. Кеш туған қозы	
6.	III	<i>диалект</i> . Сүйреткі ағаш	

Ортақ лексиканы лексикалық-семантикалық талдау мен салыстырудың нәтижесінде қазақ тіліндегі кейбір сөздердің төркінін, тарихын, мән-мағынасын анықтауға мүмкіндік берді. Ортақ лексиканың лексикалық-семантикалық сипатын сөздердің дыбыстық құрамының өзгеруі, мағыналарының өзгеруі, көмескіленуі, жойылуы, сақталуы тұрғыларында, қос сөздерде, тұрақты тіркестерде, жергілікті тіл ерекшеліктерінде, кәсіби лексикада, біріккен сөздерде, плеоназм құрамында, түбірлердің төркінін анықтауда, кірме сөздерді айқындау мен аудармада қажеттілігі бар екендігі дәлелденді.

3.3. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың морфемалық құрылысы

Сөздік пен қазақ тіліне ортақ лексиканың морфологиялық сипатын нақтылау үшін морфемалық, яғни түбір тұлғасы мен лексикалық-грамматикалық, яғни сөз таптарын қамтуын нақты фактілермен дәйектеу керек болады. Ортақ лексиканың жалпы саны – 1675. Оның 1001 сөзі зат есім (1 буынды 200 сөз, 2 буындысы 681 сөз, 3 буынды 112 сөз, 4 буынды 8 сөз), 193 сын есім (1 буынды 30; 2 буынды 154; 3 буынды 5; 4 буынды 4 сөз), 376 етістік (1 буынды 167; 2 буынды 188; 3 буынды 21 сөз), 17 сан есім (1 буынды 6; 2 буынды 10; 3 буынды 1 сөз), 19 есімдік (1 буынды 12; 2 буынды 14 сөз), 43 үстеу (1 буынды 8; 2 буынды 20; 3 буынды 14; 4 буынды 1 сөз), 12 шылау (1 буынды 8; 2 буынды 7; 3 буынды 1 сөз), 3 модаль сөз (1 буынды 1; 2 буынды 2 сөз), 2 еліктеуіш сөз 2 буынды, 2 одағай сөздің біреуі 1 буынды, екіншісі 2 буынды. Ең көп кездесетін сөз таптары зат есім

(1001 сөз), егістік (376 сөз), сын есім (193 сөз). Жалпы 1 буынды сөздер 430 сөз, 2 буынды 1077 сөз, 3 буынды 154 сөз, 4 буынды 13 сөз ғана. Морфемалардың буын саны жағынан ең көп кездесетіні 2 буынды сөздер (1077 сөз) және 1 буынды сөздер (430 сөз).

Сөздіктегі түбір сөздердің фонеморфологиялық құрамы 1 буынды сөздерде ДтДс* (ай), ДсДтДс (көл), ДтДсДс (ант), ДсДтДсДс (кент), 2 буынды сөздерде ДтДсДт (айа – алақан), ДтДсДсДт (абру - абырой), ДтДсДтДс (ағыз – ауыз), ДтДсДсДтДс (агрык – ауру), ДсДтДсДт (бака), ДсДтДсДтДс (бағыр – бауыр), ДсДтДсДсДтДс (байрам), ДсДтДсДсДт (белгі), 3 буынды сөздерде ДтДсДтДсДтДс (босақа), ДтДсДтДсДсДтДс (арыслан), ДсДтДсДсДтДсДтДс (бүрләгеч), ДсДтДсДтДсДтДс (қызамук), ДсДтДсДтДсДсДт (сешенбе, тебенгі), ДсДтДсДсДтДсДсДт (йекшенбе), ДсДтДсДтДсДсДсДт (йорунчка – жоңышка), ДсДтДсДтДсДсДсДтДс (коверчкен – көгершін), 4 буынды ДсДтДсДтДсДсДсДтДс (йалбарғучы – жалбарынушы), ДсДтДсДтДсДсДтДсДтДс (көмүлдүрүк – өмілдірік). Түбір сөздердің дыбыстық құрамы, біріншіден, түркі тілдеріне (қазақ тіліне) ортақ түбір сөздерде екі дауысты немесе екі дауыссыз қатар келмейді, олар қатар келсе, олар не түбір сөз емес, не түркі сөзі емес деген заңдылықтың сақталғандығын көрсетеді. Екіншіден, түркілік (қазақ тіліне) тарихи немесе этимологиялық түбір негізінен ДтДс, ДсДт, ДсДтДс, ДтДсДт, ДсДтДсДс деген модельдерден тұратындығын дәлелдейді [45]. Егер сөздің дыбыстық құрамы жән құрылымы бұл модельдерден артық, көп болса, ол сөздердің туынды сөз немесе басқа тілдің сөзі болғандығы.

*Дт – дауысты дыбыс, Дс – дауыссыз дыбыс.

Замахшари сөздігі мен қазақ тіліне ортақ (түбір, туынды) сөздердің сөз таптық және олардың буындық құрамының кестесі

Зат есімдер
1 буынды зат есімдер

1.	ай	101.	қуш (қанатты жануарлар)
2.	ам	102.	қыз (әйел бала)
3.	анд (ант)	103.	қын (қару қабы)
4.	ант (ант)	104.	қыр: 1) мұрынның қыры (з.е.); 2) көздің қнығы (з.е.); 3) қыру (егістік); 4) атты қасу (егістік)
5.	ас	105.	қыш (қыс)
6.	ат (жылқы)	106.	лутф (ілтнпат)
7.	ат (есім)	107.	мал
8.	ау	108.	маң (адым, қадам)
9.	аш: ас – 1) з.е.; аш – 2) сын е	109.	мей, ми, мій (ми)
10.	бағ: 1) (з.е.), 2) егіст	110.	мең (қал)
11.	бай: 1) (з.е.), 2) сын е.	111.	мор (мөр)
12.	бал	112.	муғ (отқа табыну)
13.	баш	113.	муз (мұз)
14.	бег	114.	мун
15.	без	115.	мүлк
16.	бек	116.	мій (ми)
17.	бел	117.	наз
18.	боқ	118.	нерх (нарык)
19.	бөз	119.	ок
20.	бут	120.	от
21.	біт (бит)	121.	пешке (қызыл пешке – құнды ақша)

22.	гез (кез, мезет)	122.	раз (құпия)
23.	гүл (раушан гүл)	123.	рай (пікір)
24.	гүр (көр)	124.	раст (рас)
25.	ғам (кам, уайым)	125.	рен
26.	ғап (қап)	126.	сөз
27.	ғол (қол, әскер)	127.	су
28.	дад (дат)	128.	сай
29.	дар (дар ағашы)	129.	сан: 1) есен (з.е.); 2) көп (сан түрі бар) (үст.)
30.	лес (дос)	130.	сап (күректің, кетпеннің сабы)
31.	джан	131.	сарт (ұлыс атауы)
32.	дост	132.	сач (шаш)
33.	дін	133.	сөз
34.	ев (үй)	134.	су
35.	ел(з.е.)	135.	сур (пышак сүргіші, жүзі)
36.	ер: 1. еркек; 2. ер (күйеу)	136.	сут
37.	ерк (күш)	137.	сүт
38.	ес (адамның зердесі)	138.	тағ (тау)
39.	ет (ткань)	139.	сік (еректің жыныс мүшесі)
40.	еш (серік болу)	140.	сіл: 1) сел(з.е.); 2) окпе (шек-сілесі қатты)
41.	еш (іс)	141.	сыр (құпия)
42.	нт	142.	тадж (тәж)
43.	йаз (көктем)	143.	таз: 1) таз (таз жара) (з.е.); 2) таза (таза, адал; жас), тазе (жас) (сын е.); 3) тазы (нт) (з.е.)
44.	йад (жад)	144.	тай
45.	йай (садақ)	145.	тал
46.	йай (жаз мезгілі)	146.	там: 1) қабырға (з.е.); 2) ағу (етістік)
47.	йал (жал)	147.	таш (тас) (з.е.)
48.	йан: 1) жаны, жағы; 2) жамбас (з.е.)	148.	таң: 1) күннің шығуы (з.е.); 2) таңғы уақыт (үст.)
49.	йаш: 1) жаңа (сын е.); 2) жасыл (сын е.); 3) жалпақ, жазық(сын е.); 4) жаркыл (з.е.)	149.	тені (тіні, денесі)
50.	йаш (жас мөлшері)	150.	тер (ақы, жал)
51.	йаш (көз жасы)	151.	тер (су, ылғал шығу)
52.	йел	152.	тон (кнім)
53.	йем	153.	төр
54.	йең	154.	төш (төс)
55.	йер	155.	туак (түяк)
56.	йол	156.	туғм (тағам)
57.	йург	157.	түз
58.	йүз (бет)	158.	түк: 1) жүн (з.е.); 2) әтек (сын е.)
59.	йүз (кескіш зат қыры)	159.	түн
60.	йүк	160.	түр
61.	йүн: 1) жүн, 2) жіп) (з.е.)	161.	түш (түс)
62.	йыл	162.	тіш (тіс)

63.	ййк (жік)	163.	уйаг
64.	ййп (жіп)	164.	ун
65.	кент	165.	үйі
66.	кеп (ботаның тұлыбы – чучело верблюженка. Қазір «Салақ адамның кебін киіп қалып жүрме!» деген сөйлемдегі мағынасында сақталған)	166.	үн
67.	кеш (қорамса; кешчі – шағын қорамса)	167.	үч (ұшы, шеті)
68.	көз	168.	фал (бал; бал ашу)
69.	көк: 1) көк түс (сын е.); 2) аспан (з.е.)	169.	фікр (ой, пікір)
70.	көл	170.	хак (хак, құдай, тәнір)
71.	көн (былғары)	171.	халқ
72.	көр: 1) з.е.; 2) егістік	172.	хан
73.	кот	173.	хат
74.	кул (құл)	174.	хош (қуаныш; көңілінің қошы болмай отыр)
75.	куш (құс)	175.	хор (қор, жәбір)
76.	күз	176.	һадж (қажы)
77.	күл (жанған отынның ұнтағы)	177.	һак (баға)
78.	күн	178.	һауз (қауыз)
79.	күн	179.	һүкм
80.	күп (қыш құмыра)	180.	һон (жон, арқа)
81.	күч	181.	чаг (шак, кез)
82.	күфр (күпірлік)	182.	чар (ғаразы ыдысы)
83.	кіз (киіз)	183.	чок (шок)
84.	кір	184.	чөп (шөп)
85.	кан	185.	чөл
86.	кап	186.	чын (шын, ақиқат)
87.	кар	187.	шам
88.	карт	188.	шарт
89.	қасд (қастық)	189.	шек (шәк, күмән, шүбә)
90.	қаш (көздің жоғары жағындағы түк)	190.	шыш (іс)
91.	қой	191.	іе (іе)
92.	қол	192.	ілім (ілім)
93.	қом	193.	із (іззет)
94.	қор: 1) қор болды (қылды) (сын е.); 2) қор тұтты – кем көрді, кемсітті, жек көрді (з.е.)	194.	йй (іе)
95.	қоч (қош+ақан, қой)	195.	ін
96.	қоз (көз)	196.	іп (жіп, арқан, үзік жіп)
97.	құл (жалшы)	197.	іт (ит)
98.	қум	198.	іч : 1) іш, қарын; 2) іші, сырты емес (з.е.)
99.	құр (белдік)	199.	іш (іс)
100.	қурғ (жәндік)	200.	йяр (жар, дос)

2 бұынды зат есімдер

1.	абру	342.	қумқан (құман)
2.	ағыз (ауыз)	343.	қунақ (тары)
3.	ағрық (ауру)	344.	қундуз
4.	адап	345.	қуран
5.	алым	346.	қурбан
6.	азаб	347.	қурсақ
7.	азал	348.	қушағ
8.	азар (қиянат)	349.	қыбла
9.	азук	350.	қызлық
10.	айағ	351.	қылқыл (қылқыл, бүлкіл)
11.	айа (алақан)	352.	қылық
12.	айғыр	353.	қылыш
13.	айран	354.	қырақ (аузының ұшы (з.е.); ағзыны(н) қырағы бірле сөзледі –аузының ұшымен сөйледі)
14.	айыб	355.	қырау
15.	айық (аю)	356.	қыргуй
16.	ақыл	357.	қысрақ (байтал)
17.	алма	358.	қысса
18.	алмас	359.	қышқыл (жыланның ысылы)
19.	ал(ы)п (батыр)	360.	лағнет
20.	алтун	361.	лазым
21.	ана (шеше)	362.	лакаб
22.	арал	363.	лачын
23.	арба	364.	леглек (лэйлек)
24.	арка	365.	мағна
25.	арқан	366.	майа (мәйек, ашытқы)
26.	арпа	367.	майдан
27.	арча	368.	маймун
28.	ары (ара – насеком)	369.	манғлай (мандай)
29.	асар	370.	манқа: 1) алым (з.е.); 2) маған (бар.септ. мен) (есімд.)
30.	асбаб	371.	манлай
31.	астар	372.	марал
32.	асық	373.	марджан
33.	ата (әкенің әкесі)	374.	медед (медет, көмек)
34.	атақ	375.	меджілс
35.	атыз	376.	мезе (дәм)
36.	аучы (аншы)	377.	мезел (мысал)
37.	ащлық (астық) (з.е.) түпкі мағынасы – асқа арналған дақыл	378.	мейіл (пейіл)
38.	ашна	379.	мерсум (мерзім)
39.	бағыр	380.	мончак (моншақ)
40.	баджа (бажа)	381.	мөшүк (мысық)
41.	базар	382.	мұқыл (мүкә йығач – резина ағаш)
42.	байқус	383.	мұқым (тұрғын, мұқым болды – орналасғы; қазіргі қазақ тілінде мұқым жұрт – көпшілік, барлық

			халық)
43.	байрам	384.	мунчак
44.	бакі	385.	муса
45.	бақа	386.	мүнүз
46.	бақыр	387.	мүче (мүше)
47.	бала	388.	мүшүк (мысык)
48.	балдыр	389.	мыйык (мұрт; қазіргі қазақ тілінде: миығынан күлу)
49.	балту	390.	мысвак (мәсвек)
50.	балчық	391.	мірас
51.	балығ	392.	миһман
52.	бармак	393.	нақыш
53.	барыс(з.е.)	394.	намаз
54.	бахыт	395.	насбуі (насыбай)
55.	баһа	396.	науруз
56.	башмак	397.	неджіс (нәжіс: кір, былғаныш)
57.	бедел	398.	неме
58.	безек (көрік)	399.	ниег
59.	бейіт	400.	нишан
60.	бела	401.	нохта
61.	белгү	402.	нохуд (нокат: көй бұршак)
62.	бейіш	403.	нүкте
63.	бечін	404.	нігмет (азық-түлік, ас-ауқат)
64.	бешік	405.	нійет
65.	боғуз: 1) тамак (з.е.); 2) боз (сыне.)	406.	оғлак (лак)
66.	бойак	407.	оғлан (бала)
67.	бойын	408.	оғлы (ұлы)
68.	боқау (бұғау)	409.	оғур (ұры)
69.	болджал	410.	оймақ
70.	болүк	411.	олджа
71.	борбай	412.	омча (омал: қымыскерді байлап қоятын ағаш қазық. Қарғыста: Отырсаң, омал, кара жерге кадал)
72.	борыч	413.	орақ
73.	боға	414.	ора (ұра)
74.	бөксе	415.	орын
75.	бөлүк	416.	орта
76.	бөрүк	417.	орун
77.	бөрі	418.	отак
78.	бұғаз	419.	отлаг (шөп, жайылым)
79.	бүгдай	420.	ота
80.	бұғра	421.	отун
81.	бұғу (бұғы)	422.	очақ
82.	бұдағ (бұтак)	423.	өкүз
83.	бузау	424.	өлен (шалғын)
84.	бүйрук (бүйрык)	425.	өпке
85.	бұғау	426.	өрдек (үйрек)
86.	бүлад (болат)	427.	өркеч
87.	булак	428.	өгүк (етік)
88.	булут	429.	өче (ашу, ыза)

89.	бурун (мұрын)	430.	өчкү (ешкі)
90.	бурут (мұрт)	431.	пара (балчық парасы –балшық кесегі. Әңгіменің бір парасы)
91.	бурчак	432.	парса (парасат)
92.	бұта	433.	парсі (парсы)
93.	бүбіш (бүбіш – құс аты: потатуйка. Адам атында сақталған)	434.	пахса (бакша)
94.	бүрге (насеком)	435.	парча
95.	бүркүт	436.	перде
96.	бықын	437.	пері
97.	бізгек (безгек)	438.	пулат (болат)
98.	білек	439.	пычак
99.	білік	440.	пітле (пілте)
100.	біна (негіз)	441.	рахмат (мейірім)
101.	вағда (уәде)	442.	раһат
102.	вағыз (уағыз)	443.	раһмат
103.	вақыт (уақыт)	444.	раһім
104.	вақыт (бақыт)	445.	рүстем
105.	варак (парак)	446.	саба
106.	везир (уәзір)	447.	сабун
107.	ғазан(з.е.)	448.	сабыр
108.	ғайбат	449.	саваб
109.	ғайыб	450.	савур
110.	ғалем	451.	сағар (сауын)
111.	ғараб (араб)	452.	сағлық (денсаулық)
112.	ғарка (қарға)	453.	сағат
113.	ғозе (мактаның қозасы), ғузе (көзе, коза)	454.	сағры (сауыр, былғарының бір түрі)
114.	ғулак	455.	сағыл (сауық)
115.	ғула (кола)	456.	сағыт (сауыт)
116.	ғунан	457.	сайтан
117.	ғылым	458.	сақал
118.	ғібрет	459.	сақкыз (сағыз)
119.	гілім	460.	сақмақ (сауым: бие сауым)
120.	дава	461.	салбар (салбурын - жыртқыш құс)
121.	дағва (дау)	462.	салық
122.	дамақ (тамақ)	463.	саман
123.	дане (дене)	464.	сандук
124.	дару	465.	сарай
125.	дарын	466.	сатық (сауда: сауда-саттық)
126.	дауыс	467.	сауғат (сәлем-сауқат)
127.	девет (сня дәуіті)	468.	сауыр (суыр)
128.	девлет	469.	сафар
129.	джайран (жалпы киік атаулы)	470.	сафер (сапар айы – мұсылман жылының екінші айы)
130.	джебе	471.	сачак (шамақ)
131.	джарлық	472.	себеб
132.	джеза (жаза)	473.	салам (селем): I. сәлем; II. кепіл, міндет(з.е.)

133.	джиһан	474.	сорба
134.	джыныб (жыны, боғы)	475.	стадлық (ұсталық)
135.	донкуз	476.	суал (сауал)
136.	дөнен	477.	сулак (суат)
137.	дуа	478.	султан
138.	дуға	479.	сүннет (зан. ереже)
139.	дузах (тозақ)	480.	сурат (сурет)
140.	душман	481.	суре
141.	дүһиа	482.	сурук (сырық)
142.	егін (нық)	483.	сүбе (сүбе)
143.	едіш (ыдыс)	484.	сүйек
144.	ейер (ер – аттын ері)	485.	сүңгі
145.	екек (егеу)	486.	сүннет (сүңдет)
146.	екін (егін)	487.	сурет
147.	елік (қол)	488.	сығрық (сығырық)
148.	емгек (азап)	489.	сыфат
149.	емчек	490.	сычқан
150.	енгек (азап)	491.	сімаб (сынап)
151.	еңек (нек)	492.	сіңір
152.	енлік (беттің ұшы)	493.	сіңлі
153.	ерен (еркек)	494.	сірке: 1) насеком; 2) укеус
154.	еркеч (серкеш)	495.	сірче (шыны)
155.	ерүк (өрік)	496.	таба
156.	ерік (күш)	497.	габан
157.	ерін	498.	тавуғ (тәуіп)
158.	етек	499.	тағай: <i>диалект.</i> нағашы аға
159.	етүк	500.	тағам
160.	ешек	501.	тағзір (таксыр)
161.	ешік	502.	тағат
162.	зейтун	503.	тайак
163.	зекат	504.	така
164.	зындан	505.	тақым (тізе сүйегі. <i>Қазіргі қазақ тілінде:</i> бұт, борбай)
165.	зенбіл (зембіл)	506.	тала (дала)
166.	зіре (зире – тмин)	507.	талак: 1) ішкі ағза; 2) ажырасу
167.	нслам	508.	талқан
168.	йабан (жапан)	509.	тамак
169.	йағач (ағаш)	510.	тамға (таңба)
170.	йақа	511.	тамық (тамұқ)
171.	йала	512.	тамур
172.	йамғур	513.	танап (шатырдың бау-шулары)
173.	йанбаш (жамбас тамыр) (біріккен сөз: жан бас)	514.	танук (куә)
174.	йапрақ	515.	таупық (қызмет)
175.	йара (жара)	516.	тапчан (тақ)
176.	йарақ	517.	тапық (таупық, қызмет ету)
177.	йаран (дос-жаран)	518.	тарак
178.	йарма	519.	тарығ (тары)
179.	йармақ	520.	таріх (тарих)
180.	йары (көмек, жарылқау)	521.	тахта (такта)

180.	йарыш	522.	тевбе (тәубе)
181.	йастуқ	523.	теве
182.	йаушан (иссоп, зверебой)	524.	тевфік (таунык)
183.	йашын	525.	тегре (айнала)
184.	йекен (жекен)	526.	тегір (шарык)
185.	йелкен	527.	телбе (делбе, делебе: делебесі козды)
186.	йелім	528.	теммуз (тамыз)
187.	йеміш	529.	темуз
188.	йолдаш	530.	тенгри
189.	йотел	531.	тенгіз (теңіз)
190.	йугурт (ірімшік – творог) (ұйыған құрт – біріккен сөз) (з.е.)	532.	теңірт (тәңірт)
191.	йулғун (жынғыл)	533.	тепе (төбе)
192.	йулдүз	534.	терзе (христиан)
193.	йумқак (шұмақ жіп)	535.	терйек (апын)
194.	йумрук	536.	тертіб
195.	йуша (жоса – киноварь. Қазіргі қазақ тілінде: қан жоса)	537.	тесүк (тесік)
196.	йүген	538.	тефсір
197.	йүзүк	539.	тоқум
198.	йүлүн	540.	толғақ
199.	йүпүг (қораз айдары)	541.	тоңқуз (доңыз)
200.	йүрек	542.	топрақ
201.	йығач	543.	топчы (түйме)
202.	йылан	544.	торай
203.	йырау (әнші: йырау күң – әнші күң)	545.	торбақ
204.	йігіт	546.	торғай
205.	йілге (жыл+ға)	547.	тоғун (түйін)
206.	йіне (іне пішіндес тікен)	548.	тозек (төсек)
207.	кавак	549.	толек (толем)
208.	қағад (қағаз)	550.	төпе (төбе)
209.	қағба	551.	тувак (тымақ)
210.	қошны (көрші)	552.	тузақ
211.	қаклі (аттын кекілі)	553.	туйнак (түяк)
212.	қалам	554.	тулум: 1) тері, тері қап (з.е.); 2) ескі шанап (з.е.)
213.	қарван (көруен)	555.	тұмак (тұмау)
214.	қафір	556.	тұман
215.	қебін (жасау)	557.	тұмар
216.	қевіш	558.	тұмшук (тұмсық)
217.	кезек	559.	турна (тырна)
218.	кезлік (кездік пышақ)	560.	тутан (тұтам: бір тутан от – бір тұтам (уыс) шөп)
219.	кейік (киік)	561.	тұтка
220.	кеклік	562.	тұтқын
221.	кекре (кекіре шөп)	563.	тұтмач (нанның түрі)
222.	келе	564.	тушак (тұсау, тұсамыс)
223.	келес (кесіртке)	565.	тұлқу

224.	келін	566.	түңлүк
225.	кеме	567.	түтүк
226.	кемүк (сүйөктүн кемігі)	568.	тылак (тілшік: улуғ тылак – үлкен тілшік)
227.	кемха (қамқа)	569.	түтүн
228.	кемі (қайық)	570.	тырма
229.	көндір	571.	тырнак
230.	керкін (кетпен - қирқа)	572.	тізі (тізе)
231.	керіс (ұрыс-керіс)	573.	тікен
232.	кесе	574.	тілек
233.	кесек	575.	тіргүк (тіреу)
234.	кетмен	576.	тірек
235.	кефен (кебін)	577.	тірзек (шынтақ)
236.	кефіш (кебіс)	578.	тірік (тіршілік)
237.	көбе (текемет. Қазіргі қазақ тілінде: <i>көбесін соғу</i>)	579.	уйқу
238.	көзгү (айна)	580.	улуғ: 1) үлкен (сын е.); 2) ұлы (сын е.); 3) басшы (з.е.)
239.	көке (үйдің төбесі, көкке қараған жоғарғы жағы)	581.	улус (ұлыс)
240.	көкнар	582.	урук
241.	көкүс (кеуде)	583.	устанд (ұста, шебер)
242.	көмүр	584.	уча (арка: «таудың ұшасы» деген)
243.	көнүл	585.	учмак (ұжмак)
244.	көнлек	586.	үзүк
245.	көнлі	587.	үзүм
246.	көпрүк (көпір)	588.	үлгер (үркек жұлдызы)
247.	көпүк	589.	үлеш (үлес)
248.	көрік	590.	үлүш (үлес)
249.	көрүк	591.	үміт
250.	көшік (мұнара)	592.	үнүр (үнгір)
251.	көше (көше)	593.	файда
252.	күйе	594.	фарығ (парық)
253.	күйеу	595.	фахір (мактан)
254.	күлаһ (күләпара, күлакшын)	596.	фулад (болат)
255.	күлүк (күлік ат)	597.	фырсат (оңтайлы сәт – пұрсат берді)
256.	күмек (көмек)	598.	хабар
257.	күмүш	599.	хайал
258.	күнджід (күнжіт)	600.	хайыр
259.	күнеш (күнес)	601.	хақы (ақы)
260.	күрек	602.	халта (қалта)
261.	күрүн (күре тамыр – шейная артерия)	603.	хамыр
262.	күчүк	604.	ханджар (қанжар)
263.	кййік	605.	хата (кәте)
264.	кілім (кілем)	606.	хатун
265.	кіліт	607.	ходук (қодық)
266.	кіндік	608.	хорос (қораз)
267.	кіне (кек)	609.	хочқар

268.	кірпүк	610.	хошнуд (қуаныш: көңілінің қошы болмай отыр)
269.	кірпі	611.	хурма
270.	кірпіч	612.	хутба (намаз түрі)
271.	кісі	613.	хутне (сүндет)
272.	кітаб	614.	һадіс (хадис)
273.	кішен	615.	һайван (хайуан)
274.	кішміш (мейіз)	616.	һакім (би)
275.	көпрүк	617.	һалва (халуа)
276.	қабак (аскабақ)	618.	һалка (шығыршық)
277.	қабук	619.	харман (қырман)
278.	қабул (қабыл)	620.	һарам (тыйым)
279.	қавук (қуық) (з.е.)	621.	харпуз (қарбыз)
280.	қавун	622.	һафта (апта)
281.	қағаз	623.	һекім (дәрігер)
282.	қалдыр	624.	һүкүм
283.	қазан	625.	һүнер (өнер)
284.	қазук	626.	һүрмет
285.	қазы	627.	һыдат (қызмет)
286.	қайан (княн)	628.	һисаб (есеп-қисап)
287.	қайаш (туыс: қаймана, қайын)	629.	һадур (шатыр)
288.	қайғу (қайғы)	630.	чайан
289.	қаймақ	631.	чакмақ
290.	қайнар	632.	чалма (шалма)
291.	қайчы	633.	чаплак (шاپалак)
292.	қайық	634.	челбек (шелпек)
293.	қайын	635.	чешер (шаһар)
294.	қайыш	636.	чечек
295.	қалам	637.	чечен
296.	қалем	638.	чокмақ (шакпақ)
297.	қалпа (қор-қор, қалпа)	639.	чомуч (шөміш)
298.	қалқан	640.	чочак: 1) шошақ (сын е.); 2) тасак
299.	қалыш (қатын қалашы: әйел көрші)	641.	чұлбур
300.	қамчы	642.	чухла (шұқыла)
301.	қамыш	643.	чығыр
302.	қанат	644.	чықын (шығын)
303.	қанқа	645.	чылбық (былшық)
304.	қапак (қабак)	646.	чыпчук (шымшық)
305.	қаплан (қабылан)	647.	чырақ
306.	қаптан (кнім)	648.	чырай
307.	қапук	649.	чычлак (шынтақ)
308.	қарак	650.	чібін
309.	қараул	651.	чигде (шне)
310.	қардаш	652.	чигіт (шигі – мақта дәні)
311.	қарын	653.	чілек (шілік - ойын)
312.	қарыш	654.	чілім (шайыр - смола)
313.	қассаб (қасап)	655.	чіпін (шыпын)
314.	қафтан (кафтан) (қап+тон)	656.	шайтан
315.	қайш (қайыс)	657.	шакірл (шәкірт)

316.	қозы	658.	шақыл (сыртыл: шақылдылады бармақтары – саусақтары сыртылдады)
317.	кола	659.	шарыл (су шарылдады) (з.с.)
318.	колаң (ат ердің тартпасы)	660.	шенбе (сенбі)
319.	колач (қол+аш – құлаш: екі қолды екі жаққа ашу)	661.	шату (сағы)
320.	қолтүк	662.	шеһер (кала)
321.	қонақ	663.	шорба (сорпа)
322.	қонқуз	664.	шүкүр
323.	қонқрау (қоңырау)	665.	шүлүк (сүлік)
324.	қопуз (қобыз)	666.	шікер (қант)
325.	қорақ (қару)	667.	ылтыр (жарқыл)
326.	қорған	668.	ыпар (жұпар)
327.	қорқан: 1) қорған (з.с.); 2) қорыққан (егіст.)	669.	ыштан (ыштан: іш тон – іш киім)
328.	қорқунч	670.	ігне (іне)
329.	қотан	671.	іладж (ем)
330.	қотур	672.	ілгүк (ілгек)
331.	қочқар	673.	ілік (жұлын)
332.	қудук	674.	іман
333.	қузгун	675.	імла (емле)
334.	қуйруқ	676.	інген
335.	қуіун	677.	інчү (інжу)
336.	қулақ	678.	ірің
337.	құла	679.	іскек (іскек – шипчикі)
338.	қулан	680.	іңег: 1) ішек; 2) ащы ішек
339.	қулач	681.	һарем (гарем)
340.	қудун		
341.	қумлақ		

3 буынды зат есімдер

1.	аманат	57.	қумалақ
2.	араба (арба)	58.	қызамук
3.	арыслан	59.	қыйамат
4.	баһадур	60.	масхара
5.	берекет	61.	муғайен (мағлұм қылды)
6.	босақа	62.	музафыр (саяхатшы; қазіргі қазақ тілінде мүсепір, байқұс)
7.	бөлдүрге	63.	мусафiр (жолаушы)
8.	бөтеке	64.	мусулман
9.	бүрлүгеч (шәнгiш - қална)	65.	нағачу (нағашы)
10.	бүрүнчек (бүркенiш: бетперде, тор)	66.	онқұртқа (омыртқа)
11.	бұламақ (быламық)	67.	отачы
12.	білезүк	68.	өрмүкчі
13.	бісмиллаһ	69.	өсүрүк (есірік, мас)
14.	васііет (өсет)	70.	пайғамбар
15.	ғарлуғач	71.	пейшенбе (бейсенбі)

16.	дғұлға (дулыға)	72.	ривайет (рубаят – әңгіме)
17.	джүгері (рауған)	73.	сағызған (сауысқан)
18.	джүрүке (жүрек)	74.	сағынмақ (көңіл күйі)
19.	дүшенбе	75.	садака
20.	екізек	76.	салават
21.	екінді (екінді намаз)	77.	сарғылдақ (сарғалдақ)
22.	ертекі	78.	сарымсақ
23.	зағфаран (запыран - шафан)	79.	сахтіян (сафьян)
24.	замане	80.	сейшенбе (сейсенбі)
25.	зелзеле	81.	суағуч (суағаш – сылақшының құралы)
26.	зійарат	82.	суркучы (пышақ сүргіші, жүзі)
27.	йанбашы (жамбас тамыр; <i>бірккен сөз: жан бас</i>)	83.	табыблық (тауіптік)
28.	йекшенбе	84.	табіғат (сипат)
29.	йелпугүч	85.	тағала (Алла)
30.	йонгучы	86.	таразу (таразы) (
31.	йорунчка (жоңышка)	87.	татаку (тартпа: төс тартпа, айыл тартпа)
32.	йумуртка	88.	тебенү (тебіңгі)
33.	йыңырчак (ыңыршак – орамалы ер-тоқым)	89.	тегене
34.	каджіра (кажыра гүлі – сафлор)	90.	тегірмен
35.	кекіртек (кеңірдек)	91.	темерткү (теміреткі)
36.	коверчкен (көгершін)	92.	турумтай (жамбас)
37.	көбелек	93.	тутія (тутія таш – тотия тас (тотиян): каминная тутия – род шнка)
38.	көлеге (көленке)	94.	түкүрүк
39.	көрүмлүк	95.	үзенгү
40.	көсегү (көссеу)	96.	фереджі (пәраңжі)
41.	күткучі (күтуші: уй күткучі - сиыршы)	97.	феріште
42.	қабурга	98.	хазіна
43.	кавурчак	99.	хайанат (киянат, сатқындық)
44.	қазына	100.	халифа
45.	камурска	101.	хыйанат
46.	қанағат	102.	һерекет (әрекет)
47.	қарамұқ (қарамық)	103.	һыйанат (киянат)
48.	қарандас (ағайын)	104.	Һиндустан (Үндістан)
49.	қарлуғач	105.	чаршембе (сәрсенбі)
50.	қарчығай	106.	чәүртке (шегіртке)
51.	қасыды (қасида)	107.	чыпчурга (шыбыртқы)
52.	комурска	108.	шефағат
53.	қоғаршун (қоғасын)	109.	ысырға (сырға)
54.	қоңқырау (қоңырау)	110.	ібадет (ғибадат, иба)
55.	қудуға (ыдыс, құмыра)	111.	ітелгү
56.	қуйушқун (құйысқан)	112.	ішарет (ишарат, емеурін)

4-буынды зат есімдер

1.	йалбарғучы	5.	карауыл
2.	іхтіһар (ерік)	6.	теверекі (күннің теверекі – күннің шеңбері; дөңгелегі, төңірегі)
3.	іһтіһал (ықылас)	7.	тегүргүчі (кадалған көз қарас)
4.	көмүлдүрүк (өмілдірік)	8.	чекірдекі (жүзімнің, құрманшыл дәні: <i>шекілдеуік</i> . Орт. Қазақстан диалектісі)

Сын есімдер

1-буынды сын есімдер

1.	ак	16.	сак
2.	аш: ас – 1) (з.е.); аш – 2) (сын е.)	17.	сах (сақ болу) (сын е.)
3.	бай: 1) (з.е.), 2) (сын е.)	18.	саф (таза)
4.	боз	19.	сурх (сұр)
5.	йаш: 1) жана (сын е.); 2) жасыл(сын е.); 3) жалпақ, жазық (сын е.); 4) жарқыш (з.е.)	20.	таз: 1) таз (таз жара) (з.е.); 2) таза (таза, адал; жас); тазе (жас) (сын е.); 3) тазы (ит) тай (сын е.)
6.	кең	21.	тар (тар, қысық)
7.	кеңс (сын е.) (Кеңс қалды екі іш арасында – Екі істің арасында дал болды)	22.	тең (тепе-тең)
8.	кеп (з.е.) (ботаның тұлыбы – чучело верблюженка. Қазір «Салақ адамның кебін кнiп қалып жүрме!» деген сөйлемдегі мағынасында сақталған)	23.	тоқ (аш емес)
9.	көк: 1) көк түс (сын е.); 2) аспан (з.е.)	24.	тул (жесір)
10.	кір (сын е.)	25.	түз (түзу)
11.	қақ 1) (I. қақталған ет; II. қақ су) (сын е.); 2) қақты, қақлады (етті қақтады) (егіст.)	26.	түк: 1) жүн(з.е.); 2) әтек (сын е.)
12.	қағ (қатты)	27.	хам (шикі)
13.	қор: 1) қор болды (қылды) (сын е.); 2) қор тұтты – кем көрді, кемсітті, жек көрді (з.е.)	28.	хас (нағыз, таңдаулы)
14.	қып (қып-қызыл)	29.	чал (бурыл)
15.	нық, нік (нағыз)	30.	чол (жазық)

2-буынды сын есімдер

1.	абак (аппак)	78.	кіші
2.	ағыр (ауыр)	79.	қалтақ (азған, бұзылған әйел)
3.	азыз (әзіз, қадірлі)	80.	қалын
4.	ақлық (ақшыл)	81.	қама: 1) соқыр: қамады көзі – көзі соқыр болды, қамады көзлеріміз – көзіміз соқыр болды (сын е.); 2) мүжілу, қажалу: қамады тіштері – тістері қажалды, қамақ тiн – тiссiз

			(етіет.)
5.	ала	82.	қара
6.	аман	83.	қары (кәрі)
7.	авук	84.	қасқа
8.	арам	85.	қаттық (қатты, қнын, ауыр)
9.	артук	86.	қаты (қатысты)
10.	аруғ	87.	қатығ (қатал)
11.	арық (таза, арылу)	88.	қашук
12.	ауыр	89.	қумар
13.	ахта (пішпе)	90.	қуруғ (қурғак)
14.	аһмак	91.	қуры (қурғак)
15.	ачук	92.	қызыл
16.	ачығ	93.	қыйын
17.	бақы (мәңгі-бақи)	94.	қышқрак (қыңыр)
18.	батыл	95.	қысқа
19.	бергү (берешек)	96.	қысыр: 1) буаз емес мал (сын е.); 2) аңызак жел (қысыр йел) (сын е.)
20.	берік	97.	қышлық (қыстық, қыскы)
21.	боғаз (буаз)	98.	қййін
22.	боғуз: 1) тамақ (з.е.); 2) боз (сын е.)	99.	лайық
23.	бөгрі(бүкір)	100.	мамуқ
24.	бөдүк (биік)	101.	мундақ (ондай; қазіргі қазақ тілінде: андақ-мұндақ – әр нәрсені айту)
25.	бөкей (бүкір)	102.	мүһім (маңызды)
26.	бүтүн	103.	мүшкүл (қнын)
27.	бійі (биік)	104.	нақес (онбаған)
28.	ғазіз	105.	ойғақ (ояу)
29.	ғаріб (кедей)	106.	онқай (оңай)
30.	ғатық (қатты)	107.	ортақ
31.	ғашық	108.	осал
32.	ғырак (жырак)	109.	өгей
33.	джумард (жомарт)	110.	өңлүк (өңді: бидай өңді)
34.	емлік (асау, бас білмеген)	111.	савук (суық)
35.	ерке (тотай)	112.	сағрау (санырау)
36.	ескі	113.	сақыр (санырау)
37.	еслік (есті, есі бар)	114.	сары
38.	загіф	115.	сауық (суық)
39.	залім	116.	сүйук
40.	зійан	117.	сусар
41.	зіна (знақор)	118.	сыңар
42.	йабаш (жуас)	119.	сіврү (сүйір)
43.	йавук (жақын)	120.	сірек (сирек)
44.	йағыр (жауыр)	121.	терең
45.	йазы (жазық дала)	122.	торуқ (торы)
46.	йайақ (жаяу)	123.	тузлақ (сорғаң)
47.	йақшы	124.	туташ
48.	йақын	125.	түрлүк (түрлі)
49.	йалан	126.	тірі

50.	йалгуз	127.	уашун (жасырын)
51.	йалған	128.	узун
52.	йалдыр	129.	улуг: 1) үлкен (сын е.); 2) ұлы (сын е.); 3) басшы (з.е.)
53.	йаман	130.	ушак (ұсақ)
54.	йанар (қайтар жер)	131.	фасық (пасық)
55.	йанғы (жана)	132.	хелал (адал, таза)
56.	йарук	133.	һаіран (қайран болды)
57.	йагук	134.	чаблар (шаблар)
58.	йахчы	135.	чала (шала)
59.	йашыл	136.	чокур (шегір, шұбар)
60.	йенгіл	137.	чолак
61.	йетім	138.	чочак: 1) шошак (сын е.); 2) тасак (з.е.)
62.	йумыр (жұмыр)	139.	чугур (шұңқыр)
63.	йумшак	140.	чығай (келей)
64.	йупка (жұқа)	141.	чычкак (тышкак)
65.	йылтыр	142.	ысығ (ыстық)
66.	йылы	143.	хелал (адал, таза)
67.	йымшак (жұмсақ)	144.	һаіран (қайран болды) (
68.	йыпар	145.	чаблар (шаблар)
69.	йырық (жырық, жырылған)	146.	чала (шала)
70.	йінчке	147.	чокур (шегір, шұбар)
71.	кенен (бейкам, салақ)	148.	чолак
72.	кеңес (таң – таң болу, таңыркау)	149.	чочак: 1) шошак (сын е.); 2) тасак (з.е.)
73.	кетүк	150.	чугур (шұңқыр)
74.	көзе (көсе)	151.	чығай (келей)
75.	күнес (ыстық)	152.	чычкак (тышкак)
76.	кічік (кіші, жас, кішкентай, аздап)	153.	ысығ (ыстық)
77.	кішне	154.	інчке (жінішке)

3 буынды сын есімдер

1.	абадан (көркем)	4.	міһрібан (мейірбан)
2.	йеттүчі (қомағай: йет – ет)	5.	тексеббүр (тәкәппар)
3.	қаранку (қараңғы)		

4 буынды сын есім

1.	қынқырақы (қыпыр)		
----	-------------------	--	--

Сан есімдер

1 буынды сан есімдер

1.	беш	4.	мің (мың)
2.	бір	5.	он
3.	йүз	6.	төрт

2 буынды сан есімдер

1.	алты	6.	қырық
2.	алтмыш	7.	отуз
3.	екі	8.	секкіз
4.	еллік (елу)	9.	тоққуз
5.	йеті	10.	тоқсан

3 буынды сан есімдер

	йігірмі		
--	---------	--	--

Есімдіктер

1 буынды есімдіктер

1.	ал (ол)	7.	не
2.	бу	8.	ол
3.	бү (бұл)	9.	өз
4.	біз	10.	сан (сен)
5.	мен	11.	сен
6.	мұн (ол)	12.	сол

2 буынды есімдіктер

1.	анга (оған)	5.	манқа: 1) адым(з.е.); 2) маған (бар,септ. мен) (есімд.)
2.	бары (бәрі)	6.	нече
3.	кайсы	7.	нечүк
4.	қачан (қашан)	8.	

Етістіктер

1 буынды етістіктер

1.	ар: 1. арған – шаршаған; 2. арды – талды (етіст.)	85.	қой
2.	арт (арту)	86.	қош
3.	ат (ату)	87.	қош (мақұлдау)
4.	ач	88.	қус (жүрегі айну)
5.	бағ: 1) (з.е.), 2) етіст.	89.	қуч (құшпақтау)
6.	бақ (бағу, байқау)	90.	күй (қыздыру)
7.	бар (бару)	91.	қыз (қызу)
8.	бас	92.	қыл (істеу)
9.	бағ	93.	қыр: 1) мұрынның қыры (з.е.); 2) көздің қиығы (з.е.); 3) қыру (етіст.); 4) атты қасу (етіст.)
10.	бер	94.	қыс (қысу)
11.	бол	95.	ман (малу, батыру)
12.	боп	96.	мін
13.	бөк	97.	ор
14.	бөл	98.	өк, өкесуді
15.	бур (жап)	99.	өл
16.	бүк	100.	өп (сүю)

17.	бұр	101.	өр (өру)
18.	бүт	102.	өс
19.	біл	103.	өт
20.	біт (аяқта)	104.	өч
21.	де	105.	піс, пұш, пыс (пісу)
22.	дур (тұру)	106.	сал
23.	ег (иді)	107.	сат
24.	ег (ню)	108.	сев (сүйі)
25.	ек	109.	сез
26.	ел (елеу)	110.	сеп (себу)
27.	елт (еру, ерту, апаруды, әкету)	111.	сой
28.	ен (түсу)	112.	сок (согу)
29.	ес (жел есті)	113.	сор
30.	ет (істе)	114.	сөк (үрсу)
31.	еш (жіп, аркан ширату, есу)	115.	сөн
32.	йағ (қоймалжың затты жаю, жазу)	116.	сук
33.	йағ (жауу)	117.	сун (ұсын, бағын)
34.	йай (мал жаю, мекендеу)	118.	сур (сүндеттендіру)
35.	йак (тұтандыру, оталдыру)	119.	сүз
36.	йап (бүркеу)	120.	сүр (қуу Батыс Қазақстанда еркек малдың айғырлығы)
37.	йар (жару, бөлу)	121.	сүрт
38.	йар (екі бөлу)	122.	сүс (сүзу)
39.	йағ (көлбеу калып. етіст.)	123.	сын (сыну)
40.	йе (же)	124.	сык (сығу)
41.	йег (жегу)	125.	сыз (сызу)
42.	йеш (шешу)	126.	сі (сно)
43.	йон	127.	сілк
44.	йу (жу)	128.	сін (сіңу)
45.	йум	129.	тай (тайғанау)
46.	йур (жуар)	130.	там: 1) қабырға (з.е.); 2) ағу (етіст.)
47.	йут	131.	таң (таңырқау)
48.	йүл (жүлу, қыру)	132.	тат: I.дәмін көру (етіст.); II.мекендеу(йер татты) (етіст.)
49.	йү (үю)	133.	тег (ти)
50.	йүр (жүру)	134.	те (де)
51.	йығ (жығу)	135.	тер (біртіндеп жинау)
52.	йығ (жуу)	136.	теш (тес)
53.	йығ, йык (жык)	137.	тол (ернеуіне келу)
54.	йырт	138.	тоң (мұздау)
55.	йіт (жытты, жоғалды)	139.	төз (шыда)
56.	кез	140.	төк
57.	кей (ки)	141.	ту
58.	кел	142.	тур
59.	кер	143.	тут (ұсға, пайдалан)
60.	кес	144.	түг (түй)
61.	кет	145.	түй
62.	кеч (кешіп өту)	146.	тый
63.	көм	147.	тын

64.	көн (келісу)	148.	тіз
65.	көр: 1) з.е.; 2) етіст.	149.	тік
66.	көс	150.	тіл
67.	көч	151.	тін (тынығу, демалу)
68.	күв (ісу)	152.	тіт (түту)
69.	күй	153.	уат (жату)
70.	күл (күлу)	154.	ұр (ұру)
71.	кү (ашу, күйіну)	155.	уч
72.	кыл-(істеу)	156.	ұш, үш (үшу)
73.	кйй (кшо)	157.	үг (үгу)
74.	кір	158.	үз (жүзу)
75.	каз	159.	һар (ару, шаршау, жажу)
76.	кайт	160.	һур: 1)үру: иттің үруі; 2) жел айдау (етіст.)
77.	кақ 1) (I. қақталған ет; II. қақ су) (сын е.); 2) қасты, қақлады (етті қақтады) (етіст.)	161.	чап (аттың жылдам қозғалысы)
78.	кақ (соғу, ұру; кас қағу)	162.	чәп (кәс)
79.	қал	163.	чөк (тізерлеу)
80.	қан (кану, қанағаттану)	164.	чық, чік (шығу)
81.	қап (қабу, Ит қапты)	165.	чыт (қабағын шытты, жүзі түнерді, бетін тыжырды) (етіст.)
82.	қат (қосу, араластыру)	166.	ін (ыңырану)
83.	қаур (қуыр)	167.	іч (ішу)
84.	қач		

2 буынды етістіктер

1.	ағар	96.	қызар
2.	айыр (ажырат)	97.	қызыт (қыздыр)
3.	акса	98.	қырла
4.	актур	99.	қычқыр
5.	алда	100.	мақта (мақтау)
6.	ангар (байқа)	101.	меңзе (ұқсау)
7.	анкла (анықта)	102.	мөңре
8.	арчы(етіст.)	103.	муңра
9.	ары (тазарту, арылу)	104.	ойна
10.	асур	105.	оқран
11.	ата	106.	оқсат (ұқсағ)
12.	аула	107.	оқу
13.	ахтар (шашу, төгу)	108.	оқша (ұқса)
14.	бағла (байқа)	109.	олда (алда)
15.	бозла	110.	олтур (отыр)
16.	болуш	111.	орна
17.	бұлға: 1) ласта, араластыр(етіст.); 2) қол бұлғау (етіст.)	112.	осур
18.	буруш (бырысу, қырғыстану)	113.	отла
19.	бутра (бытыра, жайыл)	114.	отур
20.	бүрке (жамыл)	115.	өгре (үйрен)
21.	ғалған (қалған)	116.	өлче

22.	джанчі (жаншы, ұнтақта)	117.	өту
23.	джылау (ылау)	118.	өгүн
24.	егді (иді)	119.	өчүр
25.	ейле (иле)	120.	сағын (андағын)
26.	еке (еге)	121.	сақла
27.	елге (ұнды еле)	122.	санғы (санғыт)
28.	енен (киннал)	123.	санча (шаншы)
29.	енрен (ыңыран)	124.	сачра (шашыра, төгіл)
30.	ері (жібу)	125.	сашы (сасы)
31.	ескір	126.	седжде (табын)
32.	есле	127.	секір
32.	есне	128.	семір
33.	ешіт (есті, тында)	129.	сочы (шошы, үрік)
34.	яағар (жауу)	130.	сұғал (суалу, су біту)
35.	йада (көтере алмау – қазіргі қазақ тілінде: жүдеді-жалады)	131.	сурған (сураған)
36.	йама	132.	сүпүр
37.	йапук (жапырылған)	133.	сыла (сипа)
38.	дебрет (тербет)	134.	сына
39.	йапыш	135.	сіпүр (сыпыр)
40.	йара (жасау)	136.	тайан (таян, сүйен; ауысп. үміттен)
41.	йараш	137.	тала
42.	йару (жарқыра)	138.	тамам : 1) бәрі (есімд.); 2) бітті
43.	йаса (жасан, сәнден, әшекейлен)	139.	танла
44.	йастан	140.	танур (қуыру. Тандыр, тандыр нан)
45.	йаша	141.	таны (тану, айыру) (етіст.)
46.	йашур (жасыр)	142.	тапшур (тапсыр) (етіст.)
47.	йелпү	143.	тара (талшық заттарды жазу)
48.	йетіш	144.	ташла(етіст.)
49.	йолуг	45.	тебре (қозға, қозғал)
50.	йоры (жоры)	146.	тепре (қозға)
51.	йуаса (жаса)	147.	тоға (туа)
52.	йүғрат (ұйыды)	148.	тоқта(етіст.)
53.	йүғур (иле)	149.	тоқу(етіст.)
54.	йумша	150.	тола (тояған)
55.	йүгүр	151.	толға (бойн толғады – мойнын бұрды)
56.	йығла	152.	төкет (түгесілді, таусылды)
67.	йібер	153.	толе
58.	йігре (жніркен)	154.	төңгер (төңкер)
59.	йігі (еге)	155.	төше
60.	кевше (күйсе)	156.	түңүл (үмітсіздену)
61.	кекір	157.	тіле (сұра)
62.	кенгес (кенесу)	158.	тіргүз (тірілт)
63.	кечік	159.	тігре (дірілде, тітіркен)
64.	көксе	160.	уала (уқала, сұрткіле)
65.	көнше (көну: <i>қоңілі көншімей отыр</i>)	161.	уза

66.	копкен (кепкен)	162.	уйу (уҗы, жансыздан)
67.	копті (көтерілді, күпінді)	163.	ула (ұласу, жалғасу)
68.	көтер	164.	улғай
69.	күкре (күркiре)	165.	улу (улы – қасқырдың ұлуы)
70.	қабар (ісін)	166.	умун (-ды) (үміттенді: «ұмсынды» деген сөз түбірлес секілді)
71.	қада	167.	уна
72.	қайна	168.	унут (ұмыт)
73.	қайы (буаз болу)	169.	урнуш (ұрсые)
74.	қама: 1) соқыр: қамады көзі – көзі соқыр болды, қамады көзлеріміз – көзіміз соқыр болды (сын е.); 2) мүжілу, қажалу: қамады тішлері – тістері қажалды, қамақ тіш – тіссіз (етіст.)	170.	ушалды (ұсатыл, майдалан)
75.	қапа (қама)	171.	ұлғур (ұлгер)
76.	қара	172.	чайна
77.	қарма	173.	чакыш (ерегісу)
78.	қары (суыт, мұздат)		чарла (айқайла, шарылда, шақыр, бакылда, ұлы, ақыр, қаркылда, шықылда, санқылда, кісіне, құркылда, қаңқылда, қышқыр, мняула, шырылда, сыбдыра, құр-құрла, шықылда, күңірен, абала)
79.	қасы (қасу)	174.	чене (өлше)
80.	қатыш (араласу)	175.	чұлға (орау)
81.	қобар	176.	чүру (шірі)
82.	қолуш (қол ұшын беру, бір-бірін қолдау)	177.	чүшкүр (түшкір)
83.	қопар	178.	чыда (қабілеті жеткенше, мүмкіндігінше, шыдағанша)
84.	қопды (тұрлы)	179.	чықча (шұқыла)
85.	қорку	180.	һүркті (үрікті)
86.	қорқан: 1) қорған (з.е.); 2) қорыққан (етіст.)	181.	чіне (өлше: мінеу-шенеу деген қос сөз құрамында кездесседі)
87.	қору (қорыды, қорғады)	182.	шішкен (кепкен)
88.	қошлаш (мақұлдау)	183.	ынан (илан)
89.	қуқу (көгершін құркылдады)	184.	ырджай (ыржи)
90.	қурул	185.	ынан (илан)
91.	қутқар	186.	ігрен (жирену)
92.	қутул	187.	ілік (ұмтыл)
93.	қутур	188.	інде (шақыр)
94.	қуфшла (құлыпта)		
95.	күйдүр		

3 буынды етістіктер

1.	асыра	12.	кукыра (қарны шұрқырады)
2.	бахышла	13.	қылқылда
3.	ғанқыра (есектің ақыруы)	14.	кымырла (кыбырла)
4.	есірге (аяу)	15.	кысарла (кыспаққа ал)

5.	есіне	16.	оғурла (ұрла)
6.	йалдузла (йалдузлаған йүген – күміс жалатылған жүген), йалдузлады (йалдузлады курға – белдікке алтын жалатты)	17.	сығунур (сыйыну)
7.	йарлығы: 1) жарылқа; 2) кешірім сұрау, тілеу (етіст.)	18.	тоқунуш (тоқайлас)
8.	йумалат	19.	увала (сүртті, иледі, ұсақтады: масақты бастырды)
9.	күніледі (кызғанды; қазіргі: күніледі)	20.	уйуқла
10.	күркіре (көк күркірекі – күннің күркіреуі)	21.	шапакла
11.	куқула (көгершіннің құркылдауы)		

Көмекші есімдер
2 буынды көмекші есімдер

1.	асты	5.	қашы (қасы, маңы, жаны)
2.	йаны	6.	сырты
3.	қасы (қасы)	7.	ақыры (соңы)
4.	қағы (қасы, маңы, жаны)		

1, 2 буынды үстеулер

1 буынды үстеулер

1.	аз (көп емес)	5.	нақл (нақты)
2.	аз (арықта))	6.	он
3.	көп	7.	тан: 1) күннің шығуы (з.е.); 2) таңғы уақыт (үст.)
4.	кеч (кеш – ерте емес)	8.	ырк (жырақ, алыс)

2 буынды үстеулер

1.	ақшам	11.	ерте
2.	алчақ	12.	йана (тағы)
3.	алы (алды)	13.	йарым
4.	ақыр	14.	йырақ (аулақ, алыс)
5.	ахшам	15.	кенет
6.	бөлек	16.	керу
7.	бурун (бұрын)	17.	кече
8.	дағы (тағы)	18.	кейін
9.	дайым (әрдайым)	19.	мында (мұнда, осында)
10.	емді (енді)	20.	наһақ

3 буынды үстеулер

1.	сонқлары (сол жақ)	8.	шеһіт (шейіт болды)
2.	тебен (төмен)	9.	ауелі
3.	төбен (төменгі)	10.	йоқары
4.	төкел (түгел)	11.	теврекү (айнала)
5.	түгел	12.	тескері (тысқары)
6.	һазыр (әзір)	13.	түкеті (түгел, тұтас)

7.	чумал (шокай – шөкелеп отыр)	14.	ілгері)
----	------------------------------	-----	----------

4 буынды үстеулер

	андағарі
--	----------

Шылаулар

1 буынды шылаулар

1.	ен	3.	һер (әр)
2.	сон (сон, кейін)	4.	һіч (еш)

2 буынды шылаулар

1.	анча (онша)	5.	кейін
2.	біле (білен: – мен, – пен)	6.	сонкра (сон, кейін, кейіннен)
3.	легінч (дейін)	7.	үчүн
4.	егер		

3 буынды шылаулар

	тегінче (дейін)
--	-----------------

Модаль сөздер

1 буынды модаль сөздер

1.	бар	2.	йөк
----	-----	----	-----

2 буынды шылаулар

1.	керек	2.	һаджет (қажет)
----	-------	----	----------------

Еліктеуіш сөздер

1.	лаф (лаф ұрды ер – еркек мылжыды, лапылдады)	2.	хур (қор – қорылдады)
----	--	----	-----------------------

Одағай сөздер

1.	тек (тыныш) (одағай) (Тәйт! Тек отыр!)	2.	амни
----	--	----	------

3.3.2. Әбілқасым Замахшаридың «Мукаддимаг әл-әдәб» сөздігіндегі қосымшалардың сипаты

Омоним, синоним, антоним және полисемия терминдері сөз формасы мен мағынасына қатысты ғана қолданылуы керек болғанмен, бұл терминдерді морфологиялық формалардың грамматикалық мағыналарына да қатысты сөз ету дәстүрі бар. Сондықтан сөздіктегі грамматикалық формаларды омоним қосымшалар, көп мағыналы қосымшалар, синоним қосымшалар және антоним қосымшаларға жіктеп, талдауға болады.

3.3.2.1. Омонимдік және полисемиялық қосымшалар

Омоним – фонетикалық-графикалық құбылыс, сондықтан да ескерткіштерді танып-білуде тарихи жазбалардың қай кезеңде, қандай тілде жазылғаны, түпнұсқаны немесе көшірмені кім, қалай жасады деген сауалдарға жауап беру қажет. Бұл сұрақтарға толық, анық жауап алу жазба ескерткіштер бірнеше ғасырдың мұрасы болғандықтан, қиын немесе мүмкін емес. Ескерткіштің тасқа, қағазға түскен, түсірілген кезеңнің орфографиясы мен орфоэпиялық принциптері қазіргі талаптармен сәйкес еместігі немесе қолданыстағыдай болмағандықтан, сөздердің дыбыстық, буындық құрамы туралы түйінді пікір жасау да, тұжырым айту да күрделі. Мәселен, Замахшари сөздігінде сөздердің көңүл, йүгүр, йумур, йолуғ болып жазылып және оқылуы қазіргі қазақ тілінің

айтылу (орфография) заңына сай келеді. Мұндай пікірді жалпы сөздік материалындағы лексика, фонетика, морфология және синтаксис туралы да айтуға болады. Бұл мәселелердің бәрінің аз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігіне де қатысы бар. Оны көрнекті түрколог Э.Н.Наджиб «Мукаддимат аль-адаб» аз-Замахшари. Лексико-грамматическое замечки» атты мақаласында санамалап айтылған. Онда Наджиб 1938 жылы Н.Н. Поппе сөздіктің дефектілі тізім бойынша шығарған, Поппе түрколог болмағандықтан, өзіне дейінгі көшірушілердің қателері мен нақты емес тұстарын түзетпеген, қайта дұрыс оқымаудың кесірінен жаңа қателерді жамаған дейді. Сөздіктің түркі сөздері бөлігі – араб-парсы сөздері бөлігінің сөзбе-сөз аудармасы, сондықтан түркі сөздері бөлігі сол кезеңдегі түркі тілінің синтаксисінің негізі бола алмайды деген түйін жасайды. Фонетикалық және лексикалық-морфологиялық белгілер сол кездегі Хорезм өңіріндегі ауызша түркі тілінің жағдайын көрсете алатынын айтады. [27:125-127]. Ал омонимдік, полисемиялық қосымшаларды бір-бірінен ажыратуға қарастырудың басты себебі этимологиялық тұрғыда оларды көбіне бір-бірінен айыру қиын немесе мүмкін емес, екіншіден, ол қосымшаларды қазіргі түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен тарихи салыстыра зерделеу осы іспеттес аффикстердің динамикасын бағамдауға мүмкіндік береді.

1) - *a* қосымшаның сөз жасайтын, сөз түрлендіретін жұрнақтары түрінде ғана кездеседі. -*a* жұрнағының 3 грамматикалық мағынасы бар: көсемшенің жұрнағы (ас-а-дар, айт-а-дур), етістіктен үстеу жасайтын жұрнақ (йаш-ур-а – жасырын), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (йаш-а, йашын-а – найзағайдың жаркылдауы). Бұл жұрнақтың 3 грамматикалық формасы қазіргі қазақ тілінде актив жұрнақ ретінде де, пассив жұрнақ ретінде де қызмет етеді;

2) - *ap* сөз түрлендіретін жұрнақтар түрінде қолданылады. Бұл жұрнақтың 2 грамматикалық мағынасы бар: ырықсыз етіс жұрнағы (ағ-ар, ағ-ар, йығ-ар) және келер шақ есімшенің жұрнағы (ағ-ар, бар-ар). Бұл жұрнақтар қазіргі қазақ тілінде актив жұрнақ ретінде қолданылады;

3) - *ge* жалғау және жұрнақ ретінде сөздікте 3 грамматикалық мағына береді. Олар: барыс септігінің жалғауы (белгү-ге, егінге – ныққа), тарихи тұрғыда барыс септігінің жалғауы болғанмен, есім сөздерден үстеу жасайтын жұрнақ (бір-ге) сөздікте етістік жасайтын жұрнақ ретінде, ал қазіргі қазақ тілінде пассив не өлі жұрнаққа айналған (ел-ге-ді – еледі, есір-ге-ген);

4) - *gen* жұрнағы 2 грамматикалық мағына береді: есімшенің жұрнағы (егіл-ген, есір-ген), сан есімнен зат есім жасайтын жұрнақ (йеті-ген – жеті қарақшы жұлдызы; йеті-ген – жегінің бірі: йетіген үлүшідің бір үлүш – жеті үлестің бір үлесі). -*gen* жұрнағының соңғы грамматикалық қызметі қазіргі қазақ тілінде жоқ, тарихи жұрнақ қызметінде ғана қалған;

5) - *da* қосымшасы жалаң форма ретінде 4 грамматикалық мағынада қолданылған. Олар: жатыс септігінің жалғауы (ақшам-да, йапан-да), тарихи тұрғыда жатыс септігінің жалғауы болғанмен, үстеу жасайтын жұрнақ (йол-да), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (абад-да, ан-да-онда, байқа), үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ (астыда-кі), яғни жалғау және жұрнақ қызметін атқарады. Сонымен қатар -*da* қосымшасы күрделі қосымшалар құрамында да сөздерді түрлендіру, жасау қызметтерінде жұмсалады: жатыс септігіне үстеу жасайтын жұрнақ бірігіп сын есім (йер-да-ғы), етістік жасайтын жұрнақ пен көсемше жұрнағы (ан-да + й – аңдағын, байқағын), зат есімнен үстеу жасайтын және ортақ етіс жұрнағы бірігеді (йол-да-ш);

6) - *de* қосымшасы -*da* секілді жатыс септігінің жалғауы ретінде (бешік-де, едіш-де – ыдыста), тарихи жатыс септігінің жалғауы болғанмен, үстеу жасайтын жұрнақ ретінде (ерте-де), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (белгү-де-ді – белгіледі, таңбалады) болып қолданылады. Ал -*da* қосымшасынан айырмашылығы туынды етістіктер үстеу жасайды (кел-үр-де), барыс септігінің жалғауы қызметін атқарады (йүрү-мек-де – жүрмекке

асықты). Күрделі қосымша құрамында зат есімге жатыс септігі жалғауы жалғанып, үстеу, үстеуге -кі жұрнағы жалғанып, сын есім жасау қызметі ғана бар (көл-де-кі, йүзін-де-кі);

7) - дур жіктік жалғауының III жағы (айт-а-дур, йон-а-дур), өзгелік етістің жұрнағы (аз-дур, ас-дур) грамматикалық мағыналарын береді;

8) - ды қосымшасы табыс септігінің (ақ-ды), жіктік жалғауларының (айыб-ла-ды, бут-ра-ды) және етістік жасайтын жұрнақ (ар-ды) қызметтерін атқарады;

9) - дын 2 септік жалғауының қызметін атқарады: алғашқысы ілік септігінің жалғауы -дың формасымен қатар қолданылса (адаб-дың, йай-дың), екіншісі шығыс септігінің жалғауы (бінуш-лық-дың - сезбестіктен, ағырк-лық-дың - аурулықтан, телбелік-дін - есуастықтан). -дың қосымшасы жазылу мен оқылуда -дан жалғауынан кате оқылған болар деп ойлауға бір немесе үш сөз емес, шығыс септігіндегі бірнеше сөздің -дың болын кате жазылуы мүмкін емес;

10) - ді қосымшасы жуан -ды қосымшасына карағанда грамматикалық қызметі кеңірек қолданылған. Мәселен, -ді жіктік жалғауы (ев-ле-н-ді, ен-ді - түсті), табыс септігінің жалғауы (ер-ді), сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ (берке-ді) қызметтерімен қоса, жедел өткен шақтың жұрнағы (ег-ді - иді, ег-іл-ді), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ді - есті) грамматикалық мағыналарын жасайды;

11) - ек жұрнағының етістіктен зат есім (бөл-ек), сын есімнен сын есім (ек(г)і-з-ек) жасайтын жұрнақ сипаттары бар. Түркі тілдерінің тарихи грамматикасын зерттеушілер көптеу категориясының көптік формасының - лар (-лер), - дар (-дер), тар (-тер) дегендерден басқа -т және -з формалары болғандығын дәлелдегені белгілі [46:136-139].

Егізек туынды морфемасының құрамындағы -з қосымшасы жайлы біршама ойлар өрбітуге болатын сияқты. Сөз түбірінің екі екені, оған жалғанған -з қосымшасының жұптық (двойственность) мағына беретіндігі, бұл форманың (егіз) түркі тілдерінде актив қолданылатыны түсінікті. Сирек болса да қолданылатын егізек сөзі (кісі есімінде қолданылатын Тоғызак) -ек (-ақ) жұнақтарының сын есімнен сын есім жасауы -з көптік мағынасы кемескіленіп, сын есім жасайтын жұрнаққа айналғаны, сын есім жасау мағынасы заттанғандықтан, егіз сөзіне -ек (тоғыз сөзіне -ақ) жалғанып, сын есім жасалады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде з дыбысынан сөз басталмайды және аяқталмайды. З ұяң дауыссыз дыбысы көптік жалғау қызметінен сөздер түбіріне кіріге бірігіп кеткен. Мысалы, біз, сіз, көз деген есім сөздер, жалғы-з, ек(г)і-з, тоғы-з, оты-з, алпы-с(з), жетпі-с(з), жү-з сандық мәнді және сан есім сөздер; Бұл тұжырымдарды Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджневалардың -з, -к//к//х көне сан категорияларының көрсеткіштері жайлы айтқан пікірлері дәлелдей түседі. Олар жіктеу есімдіктерінің құрамындағы көптік көрсеткіші болатынын түрікше кешеше түрдегі *бен* көпше түрде *биз*, *сен* - *сиз* екенін; кейбір зерттеушілердің жұптық мағына беретініне түрік тіліндегі *икиз* (егіз), *гөз* (көз), *гөгүз* (көкірек), *тиз* (тізе), *омуз* (нық), *мегіз* (мүйіз) деген мысалдарды дәйек етсе, *оғыз*, *қырғыз* этнонимдер құрамында кездесетінін қосымшалармен дәлелдей түседі. [47:88].

12) - ер жұрнағы сөзге келер шақ есімше жұрнағы (кел-ер), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ер) грамматикалық мағыналарын үстейді;

13) - кі жұрнағы жалаң формада 2 грамматикалық мағына жасайды: тұйық етістік жұрнағы (күр-кі-ре-кі - күркіреуі), үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ (астыда-кі, ерте-кі - ертегі), күрделі формада да 2 грамматикалық мағына береді: одағайдан етістік жасайтын жұрнақ (күр+кі+ре-кі - күннің күркіреуі), есімнен етістік жасайтын күрделі жұрнақ құрамында (бір+кі+т-кен - байланған) болады;

14) - құр жұрнағы өзгелік етіс жұрнағы (аз-қур-ды), етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ (йам-құр - жаңбыр: йам - жамылу, жабу) қызметтерін атқарады;

-ла қосымшасы тек қана жұрнақтық, яғни сөзден сөз тудыру қызметін атқарып, жалаң жұрнақ санатында: бейтарап сөзден етістік (йоқ-ла), сын есімнен етістік (ағыр-ла, йахшы-ла-ды, йалдуз-ла-ған), зат есімнен етістік (йағ+ла-ды - майлады, йашын+ла-ды -

найзағай ойнады) жасайды. Күрделі жұрнақ (-ла+ш) құрамында келіп, зат есімнен етістік жасау арқылы ортақ етіс жұрнағын қызметін атқарады.

15) - ле жалаң жұрнақ ретінде 4, күрделі жұрнақ ретінде 4, яғни 8 грамматикалық мағынаның жасалуына негіз болатын актив және мағынаға бай қосымша.

Бұл жұрнақ жалаң формада: зат есімнен етістік (ейер-ле-ді – ерттеді, йүң-ле-ді – жүндеді, қауырсынын жүлді), туынды зат есімнен етістік (бер-ім+ле-ді-лер), сан есімнен үстеу жасайтын жұрнақ тарихи тұрғыда барыс септігінің жалғауы (бір-ле), сын есімнен етістік (ерке+ле-ді) жасаса, күрделі формада: есім сөзден етістік жасайтын жұрнаққа өздік етіс жұрнағы (мен, -пен, -пектес септігі жалғауының қызметіндегі бір-ле+н), зат есімнен етістік жасайтын жұрнаққа өздік етіс жұрнағы (йүк-ле+н-міш – үймелеген, қоңұл-ле+н-ді), сан есімнен етістік жасайтын жұрнаққа тәуелдік жалғау, оған тәуелденген табыс септігінің жалғауы (ек-е-ле+сі-ні – екеуін) және зат есімнен етістік жасайтын жұрнаққа ортақ етіс жұрнағы (бег-ле+ш-ті) жалғанады;

16) - лүк жұрнағы: зат есімнен сын есім (белгү-лүк, йүң-лүк – түстес, зат есімнен зат есім (йегү-лүк – тамақ, ауқат) жасайтын қосымша;

17) Ерiндiк -лүк жұрнағының жуан, езулiк варианты - лық 5 грамматикалық мағына беруге қатысты: зат есімнен сын есім (йағ-лық, ат+лық-лар – аттылылар), етістіктен зат есім (ағры-лық, біл-ме-с-лық), зат есімнен зат есім (дост-лық, душман-лық), зат есімнен үстеу (елчi-лық, дузах+лық-лар-ның), сын есімнен зат есім (йақшы-лық) жасайтын жұрнақтар болып қызмет еткен;

18) ерiндiк - лүк жұрнағының жіңішке езулiк варианты - лiк сын есімнен зат есім (бiйiк-лiк), етістіктен зат есім (бiл-мек+лiк), зат есімнен зат есім (джебе+лiк-лер – найзашылар, ем-лiк, ес-лiк), туынды сан есім (ел-лiк – елу) жасайтын қосымша болып келеді;

19) - ма қосымшасы: етістіктен зат есім жасайтын (йар-ма – жарма дән, жем), зат есімнен етістік (йа+ма-ды), етістіктің болымсыз түрін (айт+ма-ды) жасайтын жұрнақтар;

20) - мақ: етістіктен зат есім (йар-мақ), мақсат келер шақ есімше (ағыр-ла+мақ, айт-мақ) жасайды;

21) - мек жұрнағының -мақ деген жуан ұқсасынан бір ерекшелігі етістіктен зат есім жасайтын қызметі жоқ. Бұл жұрнақ негізінен есімшенің (йүгүр+мек – жүгірген), мақсат келер шақ есімше (бер-мек, бүт-кер+мек) жұрнақтары болып келеді. -мек жұрнағының тарихи тұрғыда, орта ғасырларда көп мағыналы қосымша болып, қазіргі -ған, -ген есімше жұрнақтарының қызметін атқарғаны байқалады. Аталған жұрнаққа тікелей немесе тәуелденген септік жалғауларының жалғануы (ет-мек+нi), яғни етістіктің септелуді – диахрониялық та, синхрониялық та аспектілерде қарлұқ тілдеріне тән құбылыс;

22) түркі тілдерінде (-) мен тілдік бірлігінің тарихи қызметі әр қилы болғандықтан, күрделі категорияға жатады. Мәселен -мен тілдік бірлігі: жіктеу есімдігі, ыңғайластық жалғаулық шылау және көмектес септігінің жалғауы. Жіктеу есімдігінен басқа формалары контексте дыбыстық өзгерістерге ұшырайды (жалғаулық шылау: мен, пен, бен, көмектес септік жалғауы: -мен, -пен, -бен). Бір ғана тілдік бірліктің бойында негізгі морфема, көмекші морфема және қосымша морфема категорияларының болуы осы бір мазмұндық және формалық байланыстары мен ұқсастықтарының себеп-салдарларын айқындауға қиындық келтіреді. Мысалы, жіктеу есімдігінің жіктік жалғауға өзгеруі (мен бара-мын), көмектес септігінің Ахмет Байтұрсынұлының грамматикасында септік түрі ретінде қарастырылмауы, ал жалғаулық шылаудың алғашқы екеуімен этимологиялық, диахрониялық тұрғыларда қандай себеп-салдарлық байланысы бар деген сауалдар әлі де зерделеуді қажет етеді... Оған ескерткіштегі -мен қосымшасының жіктік жалғауының I жағы (ес-ле-ме-с+мен – мен елемеспін), тарихи шығыс септігінің жалғауы (ес-ле-ме-с+мен – мен елеместен) болуы, әсіресе көмектес септігі емес, шығыс септігінің жалғауы болғандығы тағы дәлел.

23) - *мыш*, - *миш* жұрнақтарының есептік сан есім, (алт-мыш, -йет-миш), өткен шақ есімше (ач-ыл-мыш чечек – ашылған гүл, йеш-іл+миш – шешілген) жасайтын қызметтері бар;

24) - *ны*, - *ні* жалғауларының табыс септігінің (агрық-ны, баш-ны, ауч-ні, ев-ні, берген-ні), тәуелденген есімге табыс септігінің (баһа-шы-ны, йахшы-лығы+ны) қызметтерін атқарады. Бұл жалғаулар қазіргі қазақ тілінде тәуелденген есімнің табыс септігінде ғана қолданылады. Түбір зат есімге, есімшеге -ны, -ні болып жалғану қарлұқ тілдеріне тән сипат;

25) - *ның*, - *нің* қосымшалары ілік септігі жалғауының (айақ-ның, бут-ның, ев-нің, екі-нің) қызметінде ғана қолданылады;

26) - *р* жұрнағы зат есімнен етістік (белгү-р-т-мек), сын есімнен етістік (ескі-р-ді), келер шақ есімше (йаса-р – түзету) жасайды;

27) - *рақ*: қазіргі қазақ тіліндегідей салыстырмалы шырай жұрнағы (асты-н-рақ, йаман-рақ) және тарихи өлі жұрнақ (йап-рақ, топ-рақ) болып келеді;

28) - *ре* одағайдан етістік (күк-ре-ді – күркіреді), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ;

29) - *сүн* – бұйрық рай етістік (бер-сүн), етістіктен зат есім (бүрке-сүн) жасайтын жұрнақ;

30) - *сыз* зат есімнен сын есім (йамғур-сыз, агрық-сыз), бейғарап сөзден сын есім (йоқ-сыз) жасайтын жұрнақ қызметтерін атқарады;

31) - *сы*, - *сі* негізінен дауысты дыбысқа да, дауыссыз дыбысқа да аяқталған зат есімге жалғанумен қатар, бұл жалғауға жалғанатын септік жалғаулары, мәселен, барыс септігі -на болып та, -ка болып та, -ға болып та жалғана береді (ата-сы-ға, дуа-сы-қа, дуга-сы-на, йақа-сы-ны). Ал қазіргі қалыптасқан заңдылық – ол сөз тәуелдік жалғаулы болса, оған -на, -не ретінде септеледі;

32) - *т* жалаң қосымша ретінде үш қызмет, күрделі қосымша ретінде екі қызмет атқарады. Жалаң қосымша: өзгелік етіс жұрнағы (йада+т-ты-жүдетті, ері+т-ті), жіктік жалғауының III жағының қысқарған түрі (бар-а+т), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (ел-т: ел-қол, елт – қолға алу; ел+т-ті – қолға алып апару). Күрделі қосымша: -т+қа сын есімнен етістік жасайды (йүм-ур+т+қа), -т+(т)і етістіктің рай жұрнағына жіктік жалғауының III жағы жалғанып (берк-іт+і – бекітті, берік етті), қазір өлі жұрнаққа айналған қосымша сөз жасайды;

33) - *ты*, -*ті* жіктік жалғауы (айт-ты, ек-ті), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ті) қызметтерін атқарады;

34) - *ур* келер шақ есімше жұрнағы (айт-ыл+ур), өзгелік етіс жұрнағы (ас+ур-ды) болады;

35) - *уқ* етістіктен сын есім (аш-уқ, йез-уқ, йар-уқ), етістіктен зат есім (йап-уқ – жабу, көрпе, йыт-уқ – киік жатағы), зат есімнен етістік (йол-уқ) жасайтын жұрнақтар, ал соңғы сөзжасам қазіргі тілімізде негізгі, көмекші морфемаға жіктелмейді;

36) - *үк* жалаң формада етістіктен зат есім (бөл-үк) жасаса, күрделі формада зат есім (көм-үл-дүр+үк) тудырады;

37) - *үл* жалаң күйінде ырықсыз етіс жұрнағы (бөк+үл-ді), күрделі құрамда да ырықсыз етіс жұрнағы (көм+үлдүр-үк);

38) - *үм* жұрнағының өзіндік ерекшелігі етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ (көр+үм-лүк – көрікті, көрім екен, күл+үм-сүн-ді – мырс етті, мыңғынан күлді, күл+үм-сі-ді – күлімсіреді) болу арқылы сөз негізін жасап (көр-үм, күл-үм), қайтадан сын есім (көрүм-лүк – көрікті), етістік (күлүмсүн – мырс ету, күлүм-сі – күлімсіреді) тудыруға негіз болады;

39) - *үр* жұрнағы -ыр, -ір, -ур жұрнақтарының дыбыстық варианттары болғанымен, келер шақ есімше (кел-үр, көч-үр), өзгелік етіс (біт-іт+үр-ді) жұрнақтары қызметімен ұқсас болғанмен, етістіктен зат есім жасайтын (көм-үр) қызметінде ерекшелік бар;

40) - *че* жұрнағының басты өзгешелігі – сөз түрлендіруші емес, сөз тудырушы функциясын атқаруында: үстеу жасайды (де-гін-че – дейін), зат есімнен үстеу жасайды (гаджем-че – парсыша), ортақ етіс жұрнағы компоненті және көсемше жұрнағы болады (егін-ч+е – нықтасып). – *че* жұрнағының 3 қызметінің жалпы семантикасы – заттың қалып-күйін сипаттау, яғни үстеулік мән-мағына беру екенін бағамдаймыз;

41) - *чүк* жұрнағының кейбір мағыналары қазіргі қазақ тіліндегі -шак, -шек жұрнақтарымен ұқсас болғанмен, осы фонетикалық формада қарлұқ тілдеріне тән жұрнақ. Мәселен, оның 2 мағынасы бар: сын есімнен үстеу (йар-ум+чүк – жартылай, шала), етістіктен сын есім (бул-ған+чүк – былғаныш) жасайды;

42) - *чы* және - *чі* жұрнақтары жуан-жіңішке дыбыстық нұсқалары болғанмен, жуан-чы жұрнағының қызмет аясы кең. Оған -чы жұрнағының сөздік материалында 5 мағынада қолданылуы дәлел болады. Олар: етістіктен зат есім (айт-у+чы, ал-ғу+чы), реттік сан есім (алты-н+чы), сын есімнен зат есім (йалған-чы), зат есімнен зат есім (йағ-чы – май жасаушы, йай-чы-садақшы), етістіктен сын есім (йах-чы – жақсы) жасайтын жұрнақтар. Ал жіңішке -чі жұрнағының сөздік материалында 3 мағынасы кездеседі: зат есімнен зат есім (бөз+чі, біт-ік+чі, ел-чі), етістіктен зат есім (ебедек-чі, ешік-чі, кеме-чі), етістіктен ренк жұрнағы (кеш-чі – кешіріші) жасайды;

43) - *шы* көмекші морфемасы фонетикалық комплекс ретінде, қазақ тіліндегі -сы формасы секілді тәуелдіктің III жағы (баһа+шы-ны), етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ (йах-шы) қызметтерінде пайдаланылады;

44) - *ы* қосымшасы зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (араб-ы), тәуелдіктің III жағының жалғауы (ағыз-ы, йазуқ-ы) сипатында қолданылған. Тәуелдік -ы жалғауынан кейін септік жалғауларының тікелей жалғануы (баш-ы+да, боғаз-ы+қа, бас-ы+қа, йаруқ-ы-дын) кең өріс алуы байқалады;

45) *көп қызметті* - *ық* қосымшасы негізінен есім сөздер жасайды: етістіктен зат есім (айыр-ыл+ық-ы), етістіктен сын есім (ач-ық, йыр-ық) туындайды;

46) - *ым* етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ (йар-ым – жарты, ортасы), жіктік жалғауының III жағы (йармақ-ым) қосымшалары болып келеді;

47) - *ын* қосымшасы 4 нұсқада көрініс береді: өзгелік етістік жұрнағы (ал-ын) және -ын қалған 3 нұсқада тәуелдіктің III жағына жатыс, ілік, табыс септіктерінің жалғаулары жалғанады (йан-ын+да, дост-ын+дын, йазуқ+ын-ы);

48) - *ыш* жұрнағының алғашқы мағынасы ортақ етістік жұрнағы (айр-ыл+ыш-тылар), екінші мағынасы етістіктен етістік жасайтын, түрлендіретін жұрнақ болып саналғанмен, төркіні мен тарихы ең кемінде екі іс-әрекеттің бірігуі, қосылуы, яғни ортақ іске айналуда жатыр;

49) - *і* қосымшасының 3 мағынасы зат есімнен сын есім (араб-і), зат есімнен етістік (біт+і-ді: біт – хат, біті – жазу, бітіді – жазды, жазып бітірді) жасайтын жұрнақ болса, қалған 3 форма бір ғана мағынаны – тәуелдіктің III жағына табыс, барыс, ілік септіктерінің жалғаулары жалғану арқылы (елік-і+ді – қолын; бел-і+ге; елік-і+ге; бір-і+дін) көрініс береді;

50) - *ік* қосымшасы тек қана жұрнақтық қызмет атқарады: етістіктен зат есім (бол-ік), зат есімнен зат есім (біт-ік – жазу), үстеуден етістік (кеч+ік-ді) жасайды;

51) - *іл* ырықсыз етіс (сг+іл-ген – иілген), зат есімнен етістік (күн+іл-е-ді – күндеді, қызғанды) жасайтын жұрнақ қызметін атқарады;

52) *позицияда* сөз еткен -і қосымшасынан бұл -і қосымшасының өзіндік ерекшеліктері бар. Ол өзгешелік есім сөздердің тәуелденіп барып септелуінде байқалады. Мысалы, заттанған сан есімге (бір-і-н, бір-і-н-і, бір-і-н-ге, бір-і-сі-ге) тәуелдіктің III жағына табыс, барыс септіктерінің жалғаулары тәуелдік формада (-н) жалғанады, тәуелдік формамен кабаттасып (бір-і-сі-ге), тәуелдік формалар қатарласып (бір-і-сі-ге), тәуелдік формаға табыс септігінің тәуелдік формасы мен барыс септігінің негізгі формасы қатар (бір-і-н-ге) жалғанады. Қазіргі қазақ тілінде септік жалғауының есім сөзге немесе заттанған сөзге не негізгі формасы, не тәуелдік формасы жалғанады. Септіктің негізгі

жалғауы мен тәуелдік формасы қатар жалғанбайды, ал 2 тәуелдік жалғаудың, 2 септік жалғауының қатар жалғануы логика заңдылығына да, тіл ережесіне де қайшы, жат. Оның себебі түсінікті;

53) - *in* қосымшасы күрделі қосымша құрамында қолданылған: реттік сан есім жұрнағы (беш-*in*+*чі*, ек-*in*+*чі*), тәуелдік жалғау мен барыс септігі қатар келеді (ев-*in*+*ге*);

54) - *iu* жалаң жұрнақ ретінде 3 грамматикалық мағына береді: ортақ етіс (біт+*іш*-ті-лер), етістіктен зат есім (кел-*іш* – барыс-келіс), зат есімнен зат есім (жем-*іш*) жасаса, күрделі жұрнақ құрамында етістіктен ортақ етіс, одан есімше туындайды (көн-*іш*+көн).

Түйіндей келе, *біріншіден*, омоним және көп мағыналы, яғни көп қызметті қосымшалар – ең кемінде екі грамматикалық мағына беретін көмекші морфемалар, *екіншіден*, сөздіктегі аффикстердің дені қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қазіргі қазақ тілінде, кейбір дыбыстық өзгерістермен болса да кездеседі, олардың атқаратын қызметтерінде сабақтастық бар, сонымен қатар бірі актив, бірі пассив қосымшаға айналған, үшіншіден, бұл қосымшалардың тарихи тұрғыдағы қызмет ету динамикасын бажайлауға болады, ретроспективалық өзгерістерін айқындауға мүмкіндік аламыз, *төртіншіден*, кейбір аффикстердің төркінін, этимологиясын тануға болады, *бесіншіден*, түркі тілдерінің еріндік (лабиалды) және тілдік (лингвалды) сингармонизм, қатаң – ұяң ассимиляция заңдылықтарының сақталмауы да байқалады. Оның бірнеше себебі бар: 1) түркі тілдерінің сол дәуірде араб, парсы тілдерімен интеграциялық қатынаста болып, субстраттық, суперстраттық, экстралингвистикалық факторлардың әсер етуі, 2) қарлұқ тілдері қыпшақ, оғыз тілдерінен бөлінген аралық тіл деген болжамды растайтындай, 3) түркі тілдері топтарының тілдік одағының белгісі: негізгі және көмекші аффикстерде қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдеріне тән сипаттардың қатар кездесуі, *алтыншыдан*, басты бір дерек – түркі тілдерінің қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдік бұтақтарына толық жіктелгенге дейінгі ортақ тілдік фактілердің жиынтығы болуы.

3.3.2.2. *Замахширидің сөздігі мен қазіргі қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың тарихи тектестігі*

Лингвистика тарихында тілдердің интеграциясы мен дифференциация, ішкі, сыртқы факторлар, туысуы мен туыстасуы кеңінен, түбегейлі қарастырылған мәселелер. Ресей білім-ғылымы тарихында үндіеуропа тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, орыс тілінің тарихи грамматикасынан алғаш дәрістер оқыған Ф.И.Буслаев (1818–1897) «Отандық тілді оқыту туралы» деген мақаласында (1884): «Тілдерді салыстыру тілдік заңдардың айқын да ақиқат түсінігін бере алады, тек тарихи зерттеу ғана белгілі форманы генетикалық тұрғыда неге осылай қолданатынымызды түсіндіре алады» дейді [48:25]. «Сөздер мен заттар» бағытының негізін салушы, австриялық лингвист Г.Шухардт (1842-1927) «Тілдердің тоғысуы туралы мәселеге» атты еңбегінде тілдер арасында шекара болмайды, тілдердің тоғысуы тілдердің өзгеруіне және араласуына әкеп соғады деп есептеді [49:143]. Тілдер тарихының бірігу және ыдырау тұрғысынан келгенде, сөздік жазылған дәуірде тұтас түркі тілінің диалектілерге жіктеле бастаған кезі болатын

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында тіл білімі тарихында Италияда пайда болған аралық лингвистика (неолингвизм) бағытының көрнекті өкілі И.Шмидттің «толқындық теориясы», яғни тілдерді классификациялауда тілдердің географиялық орналасуын негізге алу, ерекше рөл атқарды. Шмидт географиялық көршіліктегі екі тілде жалпы тілдік қасиеттердің, белгілердің пайда болуына әкелетінін айтып, бұл құбылыс кейін «тілдердің туыстасуы» (средства языков) деп аталып, «туыс тілдер» (родства языков) деген ұғымнан ерекшеленді. Тілдердің туыстасуы дегеніміз – екі немесе бірнеше тілдің көрші, жақын, аралас-құралас тұруынан жалпы белгілер мен қасиеттердің пайда болуы, яғни қазіргі «тілдік одақ» деген ұғымның негізі болды.

Қазіргі лингвистикада әуелде Балқан тілдік одағы (грек, албан, болгар, румын, македон тілдері) туралы пайым пайда болса, кейінгі кездерде Еуропа тілдік одағы, Еділ бойы тілдік одағы, Иран-ирак тілдік одағы (оңтүстік Кавказ тілдері, шығыс Түркия,

солтүстік Ирак, солтүстік Иран кіреді), Орта Азия (Гималай) тілдік одағы және т.б. он шақты тілдік одақ бар деген теориялар шықты.

Неолингвистиканың тілдердің араласуы, тілдік одақтар және кеністік лингвистикасы теорияларына өзіндік үлес қосқан В.Пизани бұл теорияларды салыстырмалы-тарихи тіл біліміне қолданды.

«Тіл туралы жаңа ілім» бағытын негіздеуші Н.Я.Мардың (1864-1934) «Тілдердің тоғысуы туралы теориясы» тілдер туыстығы дегеніміз – әуелде туыс емес тілдердің бірігіп-кірігуі, тоғысуы және араласуы, үндіеуропа немесе басқа семьяларда ата тіл деген болған емес, тілдердің дамуының жалпы заңы бір тілдің бір тілге бірігуі деді кезінде.

Демек жоғарыда мазмұндарын баяндаған ғылыми-теориялық ойлардың негізгі идеяларын орта ғасырлардағы туыс түркі тайпаларының тілдері бойынша да талдауға болады. Орта ғасырдағы түркі тілдері – интеграцияның, қазіргі түркі тілдері – дифференциацияның нәтижесі.

Тіл атаулының басқа тілдермен, тілдік жазба ескерткіштермен қатыстылығын қарастырудағы басты мақсат – олардың өзара қатыстылығын, байланысын анықтау. Қатыстылығын анықтаудағы міндет – олардың тектестігін, туыс-туыс еместігін айқындау. Тілдер мен тілдердің, тілдер мен ескерткіштердің және ескерткіштер мен ескерткіштердің тектік байланысын айқындау үшін негізінен сипаттама, тарихи және типологиялық әдістер қолданылып, тілдің, тілдердің (ескерткіш, ескерткіштердің) фонетикалық, лексикалық және грамматикалық бірліктері салыстырылады, салғастырылады. Ал тілдердің (ескерткіштердің) тектестігі мен туыстығын айқындауда Расмус Раск «Пронхождение исландского языка» атты еңбегінде: «Халықтардың пайда болуы мен олардың туыстық байланысын тануда тілден артық құрал жоқ. Тілдерді салыстыра зерттеуде тілдің ең сенімді саласы – грамматика, өйткені тілдердегі сөздер бір-бірімен ауысқанмен, жіктік, септік жалғауларының ауысуы мүмкін емес» [49:88] дегеніндей, тілдің ең сенімді элементі грамматикалық көрсеткіштер, нақтырақ айтқанда, көмекші морфемалар. Демек тілдегі дыбыстар мен сөздер түрлі экстралингвистикалық факторлардың әсерінен өзгере, ауыса беруі мүмкін, ал жалғаулар мен жұрнақтар туыс тілдердің өзінде де өзгермейді, ауыспайды. Сондықтан да түркі тілдерінің қазіргі жіктелуіне сай Замахшари сөздігіндегі қарлұқ, қыпшақ және оғыз бұтақтарына тән көмекші морфемаларды қазіргі қазақ тілінің морфемалық бірліктерімен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жеке-жеке талдаймыз. Бұған дейінгі тараушала атап өткеніміздей, түркі тілінің үш бұтағына қатысты белгілердің болуы сөздіктің олардың бір-бірінен толық жіктеліп болмаған дәуірінде құрастырылуына байланысты [50:284]. Бұл тұжырымдарды көмекші морфемалар дерегімен нақты дәлелдеу керек болады.

Салыстырмалы-тарихи талдау сыртқы реконструкция және типтік модификация мен тілдік универсалиялар деген әдістерді қолдану арқылы жүргізілетіні белгілі. Біз ізденісіміздің мақсатына орай сыртқы реконструкция әдісін қолданамыз. Көмекші морфемаларды дәстүрлі түрде жалғау, жұрнаққа, жалғауды көптік, септік, тәуелдік және жіктік жалғауларға, жұрнақтарды сөз тудырушы, сөз түрлендіруші деп бөліп аламыз.

Сөздікте қазіргі қазақ тіліндегі *септік жалғауларынан* ілік септігінің -дың, -ның, -нің, барыс септігінің -қа, -ке, -ға, табыс септігінен -ды, -ді, -ны, -ні, жағыс септігінің -да, -де жалғаулары кездеседі. Ал сөздіктегі шығыс септігінің -дың, мен жалғаулары қазіргі қазақ тілінде кездеспейді. Жазба ескерткіште көмектес септігінің жалғауы мүлдем жоқ. *Көптік жалғауының* -лар, -лер формалары екі салыстыру нысанында да бар. *Жіктік жалғаудың* I жағының -м, -ым, -ім, II жақтың -ың, -ін, III жақтың -ды, -ді, -ты, -ті, көпше түрдің III жағындағы -іміз бар. Тәуелдік жалғаулары III жақта да, жекеше-көпше түрлерде де сөздік пен қазақ тілінде еш өзгешелік жоқ.

Замахшари сөздігіндегі *зат есімнен зат есім жасайтын* бір ғана -кек жұрнағы сәйкес болса, *басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын* сөздіктегі 42 жұрнақтың (дыбыстық варианттарын қоса есептегенде) 16-сы (-гіш, -ек, -к, -лық, -лік, -ма, -мақ, -рақ, -

ік, -сіз, -тық, -шы+лылық, -ық, -ім, -іш, -хана) қазіргі қазақ тілінде грамматикалық қызметін атқарып тұр.

Ескерткіштегі 25 сын есім жасайтын жұрнақтың (-ғач, -дыр, -ді, -ек, -ер, -ка+ра, -қач, -лү, -лүк, -лық, -рақ, -ры, -суз, -тыр, -ті, -уқ, -ум, -чак, -чы, -шы, -ы, -ық, -ым, -і) қазіргі қазақ тілінде 11-і (-ды, -ек, -ер, -лық, -рақ, -сыз, -шы, -ы, -ық, -ым, -і) кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде кездеспейді дегендердің көбі қазіргі жұрнақтардың дыбыстық вариациялары (-лүк, -суз, -ум, -чы), ал сын есімнің салыстырмалы шырайының -рақ жұрнағы сөздікте де, қазақ тілінде де бар.

9 сан есімнің жұрнағының (-мыш, -нчі, -інчі, -лүк, -лық, -лік, -чі, -ік, -іш) екеуі ғана (-лық, лік) қазақ тілінде болғанмен, сөздіктің кезінде жазылуы мен оқылуында болған ерекшеліктер мен қателіктердің болатынын ескерсек, жазба мұраның дыбыстық өзгерістеріге қосымшаларының бәрі дерлік тілімізге жат емес.

Барлық тілдердегі секілді грамматикалық тұлғаға бай да күрделі категория – *етістік*, сондықтан да етістіктің көмекші морфемаларын басқа сөз таптарынан етістік жасайтын, есімше, көсемше, тұйық етістік, болымсыз етістік, етіс, рай және шақ жұрнақтары деп саралап талдаймыз. Мәселен, Замахшари еңбегінде басқа сөз таптарынан етістік жасайтын 26 жұрнақтың (-а+ш, -гар, -ге, -да, -де, -ды, -ді, -кі+т, -ла, -ле, -ма, -не, -пү, -пі, -р, -ра, -ре, -се, -т, -та, -уг, -ук, -і, -ік, -ір, -іт) жартысына жуығы (-да, -де, -ды, -ді, -ла, -ле, -ма, -і, -ік, -ір, -іт – барлығы 11 жұрнақ) қазақ тілінде грамматикалық мағыналар жасайды. Есімшеде (-ген, -ған, -кен, -күн, -қан, -мек – барлығы 6 жұрнақ) қазақ тілінде -күн деген жұрнақтан басқа 5 жұрнақта еш өзгеріс жоқ. Көсемшенің де 8 жұрнағының (-а, -й, -е, -ей, -п, -үп, -ып, -іп) -ей, -үп деген екі жұрнақтан басқалары біздің тілімізде әлі күнге дейін қызмет етіп келеді. Тұйық етістіктің негізі -у жұрнағының алдына -гү, -ғү, -кі, -ку, -ку болып, г, ғ, к, қ дәнекер дыбыстарының жалғануы түбір сөздің соңғы буыны мен дыбысына байланысты, бұл – негізінен қарлұқ, оғыз тілдеріне тән құбылыс. Етістіктің болымсыз түрін жасайтын -ма, -ме, -с жұрнақтарының екі нысанда да өзгешелігі жоқ. Етіс түрлеріне қарай жіктегенде, өздік етіс жұрнағы -н ғана болса, өзгелік етіс сөздікте 15 түрі (-гүз, -дур, -кер, -күр, -қуз, -қур, -н, -т, -тур, -түр, -ур, -үр, -ын, -ыт) бар да, қазақ тіліндегі нақ дыбыстық нұсқасы болмағанымен, -т жұрнағынан басқа -гүз, -дур, -дүр, -қуз, -тур, -түр болып келетін жұрнақтарының айтылу және жазылу ерекшеліктерін ескерсек, 7 жұрнақ сәйкес келуі заңды деуге негіз бар. Ырықсыз етіс (сөздікте: -ал, -ар, -ул, -ұл, -ыл, -іл; қазақ тілінде: -ыл, -іл), ортақ етіс (сөздікте: -сш, -ш, -уш, -үш, -ч, -ыш, -іш; қазақ тілінде -с) жұрнақтары қазақ тілінде жұрнақтың негізгі тұлғасына (-л, -р; ш) дәнекер дыбыстары түрленіп (-а, -у, -ү, -ы, -і; -с, -у, -ү, -ы, і) жалғанбайтын болғандықтан, саны жағынан әлдеқайда аз (етіс жұрнақтары сөздікте 29, қазақ тілінде 4-еу ғана). Рай түрлерін салыстырсақ, бұйрық рай сөздікте -гіл, -гін, сун, -сүн, -сын, -т болса, қазақшада -гін, -сын, -т, калау рай сөздікте -ғай, -з, қазақ тілінде -ғай, шартты рай жұрнағы екі нысанда да -са жұрнағымен беріледі. Шақ жұрнақтары өткен шақта -ді, -мыш, -міш, -ун, -ді, -мыш, -міш, келер шақта -ер, -з, -мақ, -мек, -р, -ур, -үр, -р, -ер, -мақ, -мек. Етістікке тән жұрнақтар бойынша түйін ой «Мукаддимат әл-әдәбта» етістіктің 99 жұрнағы болса, оның қазақ тілінде 42-сінің болуы, дыбыстық вариацияларын қосқанда бұдан да көп сәйкестіктің байқалуы – кейінгі тарихи дәуірлерде қыпшақ, қарлұқ және оғыз болып бөлінген туыс тілдердің тарихи тамырластығының, динамикалық өзгерісінің нәтижесі. Замахшари еңбегінің деректері *үстеу* жұрнақтары бай, олар: -ге, -ғы, -да, -де, -дуз, -дүз, -е+ли, -кі, -ле, -лық, -ік, -ч, -ча, -че, -чүк, ал біздің тілімізде: -ғы, -да, де, -дүз, -кі, -ле, -лық болып, жартысы ғана пайдаланылады.

Ал жалпы Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінде барлығы 244 жұрнақтың қазіргі қазақ тілінде 111 жұрнақтың болуы, көмекші грамматикалық формалардың жартысының қазақ тілінде сақталуы – олардың тарихи төркіндіктің толық дәлелі.

Түйіндей келгенде, 1) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын қосымшалардың басым көбінің ерекшелігі дыбыстық құрамында ғана, ал грамматикалық қызметтерінде

өзгешелік жоқ, 2) Замахшари еңбегі тұтас мәтіндерден тұратын туынды емес, сөздік болғандықтан, грамматикалық көмекші формалардың бәрі қамтылған деген тұжырым жасауға болмайды.

3.4. Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың синтаксистік құрылымы

Тарауға кіріспе

Профессор Н.Н.Поппе 1938 жылы құрастырған сөздігінде: «Сөздіктегі монғол сөйлемдерінің синтаксистік жағына келсек, оған, әсіресе сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне ерекше сақтықпен қарау қажет, себебі түркі сөйлемдерінің орын тәртібі де нақты сәйкес келетін сөйлем табу қиын, ол монғол тіліне де, түркі тіліне де қатысты. Мұндай сөздердің табиғи емес орын тәртібін, шындығында, түпнұсқадан монғол тіліне де, түркі тіліне де сөзбе-сөз аударылуымен түсіндіруге болады» [1:5], «... барлық түркілік фразалар араб немесе парсы тілдерінен сөзбе-сөз аударылған» [1:412-413] деп бірнеше рет ескертеді. «Сөздіктің түркі бөлімі – арабша-парсыша бөлімнің аудармасы. Сөзбе-сөз аударылған. Сондықтан түркі бөліміндегі материал түркі тілінің сол кезеңдегі синтаксисінің негізі бола алмайды» деген пікірді орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің білгірі Э.Н.Наджип те айтқан [27:127]. Дегенмен басқа түркі ескерткіштерінің синтаксисін зерттеген ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, сөздіктегі сөз тіркестері мен сөйлемдердің орын тәртібін «реттеп», оның синтаксистік құрылымы жайлы тұжырымдар жасауға талпынамыз. Тілімізде сөздердің синтаксистік еркін тіркеске ұқсас фразеологиялық тіркес, лексикалық тіркес деген құбылыстар болғандықтан, алдымен олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтап алуымыз керек.

3.4.1. Сөздердің тіркесуінің түрлері

Жеке сөздер адам санасындағы ұғымдарды белгілеуге әрдайым, үнемі жеткіліксіз болғандықтан, тілдегі сөздерді бір-бірімен тіркестіре қолдануға тура келеді. Сондықтан да тілімізде сөздерді тіркестіре қолданудың, яғни сөздердің тіркесуінің 2 түрі пайда болған. Олар: 1) еркін сөз тіркестері – синтаксистік сөз тіркестері, 2) еркін емес сөз тіркестері: тұрақты сөз тіркестері не фразеологиялық тіркестер, лексикалық тіркестер. Еркін сөз тіркестері – синтаксистік, еркін емес, тұрақты сөз тіркестері мен лексикалық тіркестер – лексикологияның зерттеу нысаны. Сөздердің тіркесуінің осы 2 түрінің бірнеше өзіндік ерекшеліктері бар. Олар:

1. Еркін сөз тіркестерінің құрамындағы сөздер өзінің бастапқы лексикалық мағынасын сақтайды (жастар тәлімгері, қырдан асу, қызық кітап), ал тұрақты тіркестердің құрамындағы сөздер тіркесе келіп бір ұғымды, бір мағынаны білдіреді, сондықтан бастапқы лексикалық мағынасын сақтай бермейді (көзді ашып-жұмғанша – жылдам, ит көрген ешкі көздену – ашулану, қой аузынан шөп алмас – жуас). Ал лексикалық тіркестер лексикалық мағынасын сақтайды, бірақ бір зат-құбылыстың атауы болады (Қазақстан Республикасы, аяқ киім, жеті қарақшы, Қазақстан темір жолы).

2. Фразеологиялық тіркес құрамындағы сөздердің орны тұрақты, оларды өзгертуге, яғни сөзді қосуға немесе сөзді алып тастауға болмайды. Өзгерткен жағдайда ол не тұрақты тіркес болмайды, не түсініксіз болады. «Тұрақты тіркес» деп аталуы да осыдан.

3. Фразеологизмдерде ұлттық сипат болады. Демек онда халықтың тарихы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдері бейнеленеді, сондықтан да оларды басқа тілге аудару қиын немесе мүмкін емес.

4. Еркін тіркестердегі сөздер дербес лексикалық мағыналарын сақтағандықтан, жеке-жеке сұрақтарға жауап береді де сөйлемде дербес сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Ал фразеологизмдерде бірнеше сөз тұтасып бір ұғым, бір құбылысты атағандықтан, бір сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады.

5. Фразеологизмдерде экспрессивтік (әсерлілік), эмоционалды (сезімділік), образдылық (бейнелік) болады. Ал еркін сөз тіркестеріне бұл қасиет әлсіз немесе бейтарап.

6. Лексикалық тіркестер бастапқы лексикалық мағынасын сақтайды, бір зат-құбылыстың атауы болғандықтан, сөйлемде бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Алғашқы белгісі бойынша синтаксистік тіркеске, екінші, үшінші белгілері бойынша фразеологиялық тіркеске ұқсайды.

Түйіндей келгенде: 1) синтаксистік тіркес дегеніміз ең кемінде екі сөздің тіркесіп, құрамындағы сөздер лексикалық мағынасын сақтағандықтан, сөйлемде әрқайсысы дербес сұраққа жауап беріп, сөйлемде жеке-жеке мүшенің қызметін атқаратын сөздердің күрделі, еркін тіркесін; 2) фразеологизмдер деп ең кемінде екі сөздің тіркесіп, құрамындағы сөздер лексикалық мағынасын сақтамағандықтан, бірігіп бір ұғым-құбылыстың бейнелі, ұлттық сипатты атауы болып, сандықтан бір сұраққа жауап беріп, сөйлемде бір мүшенің қызметін атқаратын сөздердің күрделі, тұрақты тіркесін, 3) лексикалық тіркес ең кемінде екі сөздің тіркесіп, құрамындағы сөздер лексикалық мағынасын сақтағандықтан, бірақ бір ұғым-құбылыстың атауы болғандықтан, бір сұраққа жауап беріп, сондықтан сөйлемде бір ғана мүшенің қызметін атқаратын сөздердің күрделі, тұрақты тіркесін айтамыз.

Тілдік құбылыстардың ішінде фразеологизмдермен ұқсас, тұстас құбылыстардың бірі – мақал-мәтелдер. Олардың *ұқсастықтары*:

1. Мақал-мәтел де, фразеологизмдер де тілімізде дайын күйінде болып, сөйлеу процесінде сол күйінде қолданылады.

2. Олар құрылысы мен құрамы жағынан сөз тіркестері, сөйлемдер болып келеді.

3. Екеуінде де белгілі бір құбылысқа, оқиғаға мензеу, емеурін білдіру көркемдік тәсілмен іске асады.

4. Фразеологизмдерде де, мақал-мәтелдерде де сөз орнын ауыстыруға, сөз алып тастауға, басқа сөзбен алмастыруға болмайды.

Олардың ерекшеліктері:

1. Мақал-мәтелдер құрамындағы сөздер қаншалықты ауыспалы мағынада қолданылғанмен, олар өздерінің бастапқы лексикалық мағыналарын толық жоғалтпайды. Мысалы, Батаменнен ел көгерер, жаңбырменен жер көгерер.

2. Фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің саны шектеулі. Мысалы: Қолы алдына сыймады. Төбесі көкке жетті. Көз ұшында. Мұрнына су жетпегеу.

3. Мақал ұғымды, ойды тікелей білдірсе, мәтел мензейді, тұспалдайды. Бұл тұрғыдан фразеологизмдер мәтелге ұқсайды. Математика ғылымының тілімен айтқанда, мақал – теорема, мәтел – аксиома. Ал теорема дәлелдеуді қажет етсе, аксиома – дәлелдеуді қажет етпейтін тұжырым.

4. Мақал-мәтелдер ойды білдіреді, фразеологизмдер ұғымды атайды. Мәтел: Ала тайдай бүлдірді. Ат болатын тай саяққа үйір. Фразеологизм: Саусақпен санарлық. Көңілі су сепкендей басылды [40:35-36].

Кез келген құбылыс қажеттіліктен туындайтыны секілді тілде, сөйлеуде сөздерді тіркестіре қолданудың 3 негізгі себебі бар. Бірінші себеп адам ұғым мен түсінікті және ойды жеткізу үшін сөз тіркесін (*синтаксистік сөз тіркесін*), сөйлемдерді құрастырады. Бұл *қарым-қатынас* мақсатын көздейді. Екінші себеп айналамыздағы заттар мен құбылыстарды атауға жеке сөздің мағыналық, мазмұндық сипаты жете бермейді, сондықтан да ең кемінде екі сөзден тұратын (*лексикалық тіркеспен*) таңбалауға тура келеді. Бұл *атауыштық* құндылықты басшылыққа алады. Үшінші себеп белгілі бір ойларды қысқа да нұсқа жеткізу үшін әсерлі, сезімді, бейнелі қолдану керек, ол үшін осы үш қасиетке не тұрақты сөз тіркестерін (*фразеологиялық тіркестерді*) пайдаланған абзал. Бұл сөйлеуде тілдің *көркемдік* құралдарын іске асыру деген сөз. Біз талдау нысаны етіп отырған тілдескіш сөздікте сөздердің тіркесуінің осы үш түрі де кездеседі. Сондықтан оларды синтаксистік тіркес тұрғысында ғана емес, лексикалық және фразеологиялық тіркестер аспектісінде де қарастырмақпыз.

3.4.2. Сөйлемдердегі сөздердің байланысу тәсілдері мен формалары

Қазақ тілінде «сөз тіркесі» ұғымы ХХ ғасырдың алғашқы ширегінің соңына қарай ажыратыла бастады. Оған дейін жай сөйлем құрамында немесе фразеологиялық тұтастық ретінде зерттеліп жүрген болатын. Қазақ тілінің грамматикасын зерттеген шетел ғалымдары сөз тіркестерін синтаксисінің нысаны ретінде қарастырды. И.П.Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген оқулығында жай сөйлемдерді қарастырған бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатыны туралы айтып, мысалдармен келтіреді [51:7]. Септіктерге жеке-жеке тоқталып, онда әрбір етістіктің мағыналық топтарының қайсысы қандай сөздерді меңгеретінін анықтады. Меңгеру туралы айта келіп, онда үміттену, берілу, бағыну, келісу, мақтану, күлу, шыдау, жылау, мұқтаж болу және т.б. етістіктер барыс жалғаулы сөздерді меңгеретінін дәлелдеді. Ал қабыса байланысу туралы ешбір сөз қозғалмайды. Бірақ автордың «Определение» деген бөліміндегі мынадай мысалдар: «ак тас – белый камень; жаксы кісі – хороший человек; үшінші жыл – третий год» деген де сөздердің қатар келіп, орналасатынын сөз етеді. Мұның өзі қабысу терминінің орыс тілінде де қарастырылмауымен байланысты. Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, С.Женбаев, Н.Сауранбаев, Қ.Басымов секілді ғалымдар өз еңбектерінде сөз тіркестері туралы түрлі пікірлер айтып, оларды жай сөйлем құрамынан ажырата бастайды. 1930 жылы Н.Сауранбаев, С.Аманжоловтардың «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде сөз тіркестеріне бірнеше рет тоқталған [52:95]. Бұл еңбекте авторлар сөз тіркестерін «синтаксистік қатынастар» деп атап, оларды субъекті, предикаттық, объектілік, атрибуттық және сипаттауыштық қатынас деп бірнеше түрге бөледі. Профессор М.Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в казахском языке» атты еңбегі қазақ тіліндегі сөз тіркестерін ғылыми тұрғыдан зерттеп тұжырымдады. Ғалым аталған еңбек арқылы ғылыми ортаға қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері, есімді, етісті сөз тіркестерін шылаулы меңгеру мен септікті меңгеру ұғымдарын енгізді. М.Балақаевтың аталған еңбегі сөз тіркестеріне байланысты алғашқы ғылыми ізденіс болса да бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. М.Балақаев сөз тіркестерін жалпы есімді, етістікті деп екіге бөліп, оның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін, олардың басыңқы компоненті мен бағыныңқы компонентінің қандай сөз таптарынан болатындығын, олардың тіркесу қабілеті жайлы тұжырымдар жасайды [52:92].

Мағына мен ұғымды білдіретін сөздер түсінік (сөз тіркесі) пен пайымдауды (сөйлемді) сөйлеу актісінде іске асыру үшін синтаксистік байланыс жасайды. «синтаксистік байланыс дегеніміз – қарым-қатынас актісінде сөздер арасындағы мазмұндық байланысты формальды білдіру» [53:156]. Өзінің бұл пікірін академик А.С.Аманжолов сөздердің синтаксистік байланыстарынан жасалған синтаксистік конструкцияның сөз тіркесі (сөйлем) мүшелері арасындағы құбылыстардың ішкі жағын, яғни олардың белгілі бір мағыналарының синтаксистік байланыстары және осы синтаксистік байланыстардың формальды берілу тәсілдерін, яғни сыртқы жағы деген 2 сипаты ескерілуі керек екенін ескертеді [53:156]. Академик синтаксистік байланыс мүшелерін ішкі мағыналық жағынан сөз тіркесі (сөйлем) мүшелері анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста болып, оларда грамматикалық та, мазмұндық та басымдық анықтауышта, толықтауышта, пысықтауышта екендігін орыс тілін зерттеушілердің тұжырымдары негізінде пайымдайды [53:158-160]. Сөз тіркесі (сөйлем) мүшелерінің анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста болуы – түркі, соның ішінде қазақ тіліне де тән заңдылық. Синтаксистік конструкцияның 2-сипатының сыртқы жағы, яғни синтаксистік байланыстардың формальды берілу тәсілдеріне қису, меңгеру, матасу, қабысу жататынын дәйектейді. Синтаксистік бірлік құрамы мүшелерінің түркі тілдерінде қалыптасқан синтаксистік типтердің аталған түрлері түркітануда қалыптасқан пікір [54:156]. Бұл заңдылықтардың бастапқы нышандары зерттеуші О.М.Сапашевтың зерттеуінде толық талданып, зерделенген [55]. Әрине, бұл тәсілдер қазақ лингвистикасының ғылыми және ғылыми-педагогикалық әдебиеттерінде

«сөздердің синтаксистік байланысу формалары» деп қалыптасқанына жетпіс жылдан асқаны белгілі [52:33].

Синтаксистік сөз тіркесі

Сөздердің еркін және еркін емес тіркесулерінің бәрі тілдің синтаксистік тіркесу ережелері мен заңдылықтарына бағынады. Ал синтаксистік сөз тіркесінің синтетикалық байланысу, аналитикалық байланысу деген 2 тәсілі бар. Синтетикалық байланысу тәсіліне сөздердің қосымшалар арқылы байланысуы, аналитикалық байланысу тәсіліне сөздердің қосымшаларсыз, орын тәртібі, интонация, шылаулар арқылы байланысуы жатады [52:33-34].

Сөздіктегі сөз тіркестері

Адіна месджіді – жұма мешіт, аз неме – аз зат, азад хатун – азат әйел, азық тіш – азу тіс, ай башы – ай басы, айағыны айқаға толғамақ – аяғын аяғына салу, айақ ағрықы – аяқ ауруы, айақ білезүк – аяқ білезік, айақ тамуры – аяқ тамыры, айақ тола чағыр – ыдыс толы шарап, айғыр ат – айғыр, айның қотаны – айдың қотаны, айыб қылкучы ер – айыпты еркек, ақзы ачылған гузе – аузы ашылған көзе, ақшам намаз чакы – ақшам намаз шағы, андақ ве мундақ – анда-мұнда, ант теңірге – тәңірге ант.

3.4.2.1. Синтетикалық (сабақтаса) байланысу тәсілі

Синтетикалық байланысу тәсілінің қиыса байланысқан тіркестер, матаса байланысқан тіркестер, менгере байланысқан тіркестер деген 3 формасы бар. Себебі бұл формалар қосымшалар арқылы байланысады. Синтетикалық байланысу тәсілдерін сөздік материалдары негізінде талдап көрейік.

Қиыса байланысқан тіркестер

Ағрық қылу – ауру қылу, боғузлау тебені – түйені бауыздау, ағыз ачу – ауыз ашу, тырмау йүзні – бетін тырнау, тізу мунчакны – моншақты тізу, тізлесі олтуру бірле – тізе қосып отыру, неме қалмады – нәрсе қалмау, йүгүрді ат – ат шапты, йүгүрді йүрүмек ішінде – жүгіре басып жүрді, йүгүрді су – су ақты, йүгүрді теве – түйе шапты.

Матаса байланысқан тіркестер

Айның қотаны – айдың қотаны, тырмақның ақы – тырмақтың ағы, тілнің тутулғаны – «тілді» (жансызды) ұстау, тілнің түбі – тілдің түбі, тілнің үчы – тілдің ұшы, тіріклікнің йахшылықы– тіршіліктің жақсылығы, уйның йа қойның емчекі – сныр мен қойдың емшегі, учаның бір йаны – сегізкөздің бір жағы, учаның йағырлықы – арқаның жауыры, учаның ортасы – сегізкөздің ортасы, учасының онкуртқасы сынды – арқасының омыртқасы сынды, хатунның немесі, чадурның кезек – шатырдың кесіндісі.

Меңгере байланысқан тіркестер

Ант теңірге – тәңірге ант, айағыны толғамақ – аяғын салу, айқаға толғамақ – аяғына салу, ййберу келінні – келінді жіберу, үйіге ййберу – үйіне жіберу, ічу суну – су ішу, ағыз бірле ічу – ауызбен ішу, тізу іпке – жіпке тізді, тізлесі олтурды аның бірле – онымен тізе қосып отыру, тікдіті кулағыны – құлағын тіктеу (тіктейту), тілді қавунны – қауынды тілу, өнтүч – қарызын талап ету, тіледі андын – одан талап ету.

3.4.2.2. Аналитикалық (салаласа) байланысу тәсілі

Аналитикалық байланысу тәсілінің қабыса байланысқан тіркестер, жанаса байланысқан тіркестер деген 2 формасы бар. Себебі бұл формалар қосымшаларсыз байланысады. Жанаса байланысқан тіркестер қабыса байланысқан тіркестердің бір формасы ретінде сөйлем ішінде, контекстік құбылыс болғандықтан, жеке қарастырмаймыз. Енді аналитикалық байланысу тәсілдерін сөздік материалдары негізінде талдап көрейік.

Қабыса байланысқан тіркестер

Бақлаған оғлан – карауындағы бала, ағрықсыз теве – аурусыз (сау) түйе, адина месджіді – жұма мешіт, аз неме – аз зат, азад хатун – азат әйел, азық тіш – азу тіс, ай башы – ай басы, айақ ағрықы – аяқ ауруы, айақ білезүк – аяқ білезік, айақ тамуры – аяқ тамыры, айғыр ат – айғыр, айақ тола – ыдыс толы, тола чағыр – толы ыдыс, ақшам намаз – ақшам намаз, ақшам чакы – ақшам шағы, тырмақ ағрык – тырмақ ауруы, тырмақ кірі –

тырнақтың кірі, тіз тегресі – тізетің айналасы, қатарланған кірпіш – тізген кірпіч, ешек екі қулағы – есек екі құлағы, екі қулағы – екі құлағы, өнтүч берген – берген қарыз, йасанур неме – жасанар нәрсе, бір кезек – бір кесінді.

Сөздікте диахрониялық та, синхрониялық та аспектіде түркі тілдеріндегі және қазақ тіліндегі сөздердің байланысуының барлық тәсілдері мен формаларының кездесуі, зерттеушілер дәлелдегендей [56:31-32], сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің қатаң сақталуы түркі тілдерінің агглютинативтілік сипатымен тікелей байланысты. Атап өтер ерекшелік – изафеттің барлық түрлерінің кездесуі, қазақ тіліндегі көмектес септігі жалғауының жоқтығы.

Заманшаридың аталмыш еңбегі сөздік болып құрастырылғанмен, сөздер белгілі бір қағидамен тізбеленген сөздік қана емес, ең бастысы – басқа сөздіктерден бірнеше өзгешелігі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық талдаулар жасалған, лингвистикалық туынды. Оған сөздіктің барлық нұсқаларының лұғаттық мақалаларының әліппелік принциппен тізбеленуі, дыбыстық құрамы ортақ сөздер, түбірлес сөздердің бірінен соң бірі орналастырылуы оның фонетикалық, сөздердің лексикалық-тақырыптық топтарға жіктелуі (уақытты, аспан денелерін атайтын, жерге, суға өсімдік әлеміне, үй жабдықтарына қатысты, жаратқан құдырет пен оның тенеулері, адам ағзасы атаулары деген топтарға бөлінуі) лексикалық, есімдер, етістіктер, шылаулар, септік жалғау, жіктік жалғау деген бөлімдерден тұруы және түбір морфемалардың дыбыстық құрамының санына қарай саралануы морфологиялық, сөз – сөз тіркесі – сөйлем қағидасымен тізбелеуі синтаксистік аспектілерде жүйеленуі дәлел.

Сөз тіркестеріне грамматикалық талдау жасар алдында оларды тізбелеуде ерекше тәсіл қолданылғанын ескеру қажет. Ол ерекше тәсіл қазіргі морфологияның сөзжасамдық бірліктеріне (сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық жұп, тізбек, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдықсаты) сәйкес келуі. Бұл құбылысқа аналогиялық атау берсек, *сөз тіркес жасамдық* принципті қолданған. Сөздікте сөз тіркестерінің басыңқы мүшесі, оның түбірі сөз тіркес жасамдық ұя қызметін атқарады [4-қосымша]. Бұл мұсылман өркеннеті кезеңінде жасалған сөздіктердің құрылымына сәйкес келеді. Орта ғасырлардағы сөздіктердің көбінде сөздер мен сөз тіркестері араб тілінің фонетикалық құрылымы ортақ ұяшықтар (модельдер) арқылы құрастырылған. Алдымен сөз түбірі көрсетіледі, содан соң сол сөзге жалғанған немесе тіркескен сөздер беріледі. Сөздер мен сөз тіркестері мағаналарына ғана емес, сөздің сыртқы формасына қарай реттеледі. Бір түбірден туындаған бірнеше сөз тіркесі лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топ құрайды. Бұл топтар түрлі қосымшалар мен сөздердің тіркесуінен жасалғандықтан, семантикалық, тақырыптық, грамматикалық сипаттары әр түрлі болады.

Сөздікте сөз тіркес жасам ұясы ретінде тізбеленуін ағыз, ағыр, адап, адина, аяқ сөздерінің мысалында кесте түрінде көрсетуге болады. Кестедегі ағыз (ауыз) сөзі ауыз ашу, ауызбен ішу, ауыздың езуі, ауыз иісі, ауызға құю, аузы тесік деген қысқа, менгере, матаса байланысқан, адап (әдеп) сөзі әдепсіз қалу, әдеп үйрену деген қысқа байланысқан, аяқ (аяқ) сөзі аяқ ауруы, аяқтың арғы, аяқ асты, аяқ білезік, аяқ білезігі, аяқ тамыры, аяқпен адымдау деген негізінен матаса, менгере байланысқан сөз тіркестерін жасайды.

1-кесте

ағыз	ауыз	اغيز	отверстие(сосуда), рот
ағыз ачты рузе тутқан	оразда тұтқан ауыз ашты	اغيز اچتروز هوتوقان	постившийся открыл рот
ағыз ачты рузедар	оразашы ауыз ашты	اغيز اچتروزه دار	постник открыл рот
ағыз бірле ічті суны	ауызбен су ішті	سونبیر الاجتاشاغيز	пил воду ртом
ағыз суйы	ауыз су	اغيز سويي	вода для рта

ағыз учы	ауыздың езvі	اغيز اوجى	угол рта
ағыз іді	ауыз нісі	اغيز ايدى	запах рта
ағзызы бірле төкер дару	ауызға құяр дәрі	اغزببر التوكار دارو	лекарство, которое льют в рот
ағзызы туваклық ыбрык	аузы тесік құмыра	ابريفقووار ليقاغزى	кувшин с крышкой на носике
ағырсыз	кадірсіз	اغیر سیز	неуважасмый
ағыршак	ұршык	أغیر شاق	прялка
алабдын рузісіз	әдебсіз қалған	ادب دینروز سیز	не удостоенный обычая
адап өгренді	әдеп үйренді	اوكر اندمادب	изучил благонравие
адап өгретті анка	оган әдеп үйретті	انقهاوكر انتداب	преподавал ему учтивость
адаплық	әдептік	ادبلیق	учтивый
адіна күні	жұма күні	ادینھکونی	пятница
адіна месджіді	жұма мешіт	ادینھمسجدی	пятничная мечеть
айақ	аяқ	ایاق	нога
айақ агрыкы	аяқ ауруы	ایاقاغریقى	болезнь ног
айақ аркасы	аяқтың аргы	ایاقارقاسى	тыл ноги
айақ астықа башты йерні	жерді аяқ астына басты	ایاقاستیقهباستى	попирал под ногами землю
айақ білезүк	аяқ білезік	ایاقبالزوک	ножной браслет
айақ білезүкнің йері	аяқ білезігінің орны	یرمالیاقبالزوککنینک	место ногожного браслета
айақ манды	аякпен адымдады	ایاقماندى	шагал ногами
айақ тамуры	аяқ тамыры	ایاقتامورى	ножная жила

Сөздікте кнысу, матасу, менгеру, қабысу және жанасу деген сөз тіркестерінің байланысу тәсілдерінің барлығы кездеседі.

Кнысу сөз тіркестері – сөз бен сөздің жіктік жалғауы арқылы немесе жіктелу ретімен бастауыштық және баяндауыштық катынаста үйлесе байланысқан түрі. Мысалы, бака бакылдады, касқыр ұлыды, касқырлар бір-біріне ұлыды, есек акырды, қалам сықырлады, қарға қарқылдады, қарлығаш шықылдады сөз тіркестерінде зат есім бастапқы формасында тұрып бастауыш болып, бағыныңқы етістіктер баяндауыш ретінде үйлесіп тұр. Бұл сөздер араб тілінде قلیقجار الدی (чарлады бақа), بورقجار الدی, (чарлады бөрі), ایشاقجار الدی (чарлады ешек) деп берілсе, оларды қазақ тіліне аударылған кезде басыңқы және бағыныңқы сөздердің орны ауысады. Ал مناوردوم (урдум мен) мен ұрдым, اوردوقبیزالر (урдук бізлер) біздер ұрдык, الالراوالشئی (үлештілер алар) олар бөлісті – есімдіктер мен етістіктерден тіркескен кнысуларды араб тілінен қазақ тіліне аударғанда сөздердің орындары ауысады.

Матасу сөз тіркестері ілік септігі және тәуелдік жалғаулы сөздерден құралып, сөз тіркесінің басыңқы сөзі кімнің? ненің? сұрақтарына жауап береді. Қазақ тілінде матасуды менгерудің құрамында қарастырылып келсе, М.Б.Балакесвтың еңбегінен кейін ілік септігінің жалғауларынан тұратын сөз тіркестері жеке байланыс түрі болып, матасу сөз тіркестері деп белгіленді [11,78]. Матасу сөз тіркестері жаналуы бойынша үш топқа бөлінеді [11,76]. Түркі тілдеріндегі тәуелдеу категориясын берудің тәуелдік катынасты білдіретін катынас лингвистикалық әдебиеттерде, яғни халықаралық термин бойынша түркі изафеттері деп те аталады. Изафеттің 3 түрі бар [58:260-262]. I изафетке тиін ішік, ағаш қасық деген қосымшасыз қатар тұрып тіркескен сөз тіркесі жатады. Бірақ бұл сөз тіркесінің қатар тұрып қабысу түріне жатады. II изафетті тіркесте тіркескен сөздің алғашқы сыңары түбір тұлғасында, екінші, басыңқы сыңары тәуелділік жалғаудың III

жағының жалғауында тұрады: *توتقاسىباي* (йай тутқасы) садақ тұтқасы, *أرىقى* (арық башы) арық басы, *قىليجاى* (қылыч бағы) қылыш бауы мысалдарында ілік септігінің жалғауы жасырын түрде болғандықтан, сөздер еш жалғаусыз үйлесіп, матасуды құрап тұр. Матасу сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылған кезде сөздердің реті өзгермей аударылады. Сондай-ақ араб тілінде матасу сөз тіркестерінің екінші сыңары тәуелдік жалғауымен берілсе, ілік септігін жалғауы түсіп, матасу сөз тіркестерінің үшінші түрмен жазылады, ал қазақ тіліне бірінші не үшінші түріне ауысады. Айтылған өзгерістер келесі мысалдарда көрінеді: *استارىوتوك* (өтүк астары) етіктің астары, *بيوتوك* (өтүк іні) етіктің жібі, *باشيسقال* (сақал башы) сақалдың ұшы, *اورتاسيسراى* (сарай ортасы) сарайдың ортасы. III ызафетте сөз тіркесіндегі бағыныңқы сыңарға ілік септігінің жалғауы, басынқы сөзге III жақ тәуелділік жалғауы жалғанады. Мысалы, *باغرىباي* (йай бағры) садақтың бауыры, *غوالغىباي* (йай ғұлға) садақтың құлағы, *يولوزباي* (йай йулдуз) садақтың жұлдызы, *بىغاجىباي* (йай йығачы) садақтың ағашы сөз тіркестерінде екі сыңардың да жалғаулары бар.

Менгеру – сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарына атау және ілік септігінен басқа, барыс, табыс, жатыс, шығыс, және көмектес септік жалғауларымен жалғанған сөз тіркестері. Менгеру сөз тіркесінің сыңарларының сөз табына байланысты етістікті менгеру, есімді менгеру және ортақ менгеру болып бөлінеді [53:110]. Ортақ менгеру деп басынқы сөзі етістіктенден, есім сөзден де тұратын сөз тіркестерін айтады [53:121]. Ендеше әрбір септік жалғаулары бар менгеру сөз тіркестерін қарастырайық. Барыс септігі кімге? неге? қайда? деген сұрақтарға жауап береді. Замахшари сөздігінде *بىركىبىردانىبار* (анбар берді йерге) елге астық қорын берді, *كوركوزدىباي* (көргүзді ітке) итке көрсетті, *سەلجەدى كىلدى* (сәлже кылды тенгірге) тәңірге табынды мысалдары барыс септігі жалғауларымен берілген етістікті менгеру болып табылады. *كونكتابنوعوجى* (күнге тапынғучы) күнге табынушы, *اوغلقارىبىداغى* (қарындағы оғлан) жатырдағы бала, *اچاقكيسجىتكراسياوجاقاوجاق* (оңақ тегресідекі йығач) ошақ айналасындағы ағаш мысалдары есімді менгеруге жатады. Араб тілінен аударған кезде етістікті менгерудің сөз тіркесі сыңарларының орны ауысса, есімді сөз тіркестерінің сөз реті өзгермейді. «Оған» есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен аударылғанда оның реті басынқы сыңарымен ауысады: *انقبىباي* (бақтыанқа) оған қарады, *بىكلىكانقىبىردى* (берді анқа беглік) оған бек атағын берді *بىردانقهبىرماقالارنى* (йармақларны анқа берді) оған ақша қарыз берді. Табыс септігі кімді? нені? деген сұрақтарға жауап береді. Сөздікте табыс септікті жалғаулар мен етістіктің тіркесуі – менгеру көп кездеседі. Мысалы: (аны сурды) *بىرىنسوردى* (сүрді йерні) жерді жыртты, *نيزوزمىسىقى* (сықты үзүмні) жүзімді сықты. Аударма кезінде барыс септігіндегі менгеру ескілді табыс септігіндегі менгеруде де етістікпен басынқы сөз орны ауысады. Сондай-ақ, «оны» есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылғанда басынқы сөзбен орны ауысады: *انقىلداروق* (аруқ кылды аны) оны арықтатты, *انقىلدىلسىزارىق* (арықсыз кылды аны) оны былғады, *انقتىندىنياوروق* (атты аны йавуқдың) оны жақыннан атты. Жатыс септігі кімде? неде? қайда? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, *دهىبانازدى* (азды йабанда) жапанда адасты, *قاتاقچىتىقى* (ашты такка) тауға шықты, *ايشىكقىتىلماشاحتمال* (іштімал кылды ішіге) ішінде ықыласты болды, *سوقىبىوزدى* (йүзді сука) суда жүзді. Шығыс септігіндегі сөздер кімнен? неден? қайдан? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, *اىسرکىرىلدى* (айрылды есрік) есінен айрылды, *دنىبىرىلدى* (айрылды йерідін) жерінен айрылды, *دنىبىرىلدى* (айрылды неменем едің) нәрсе нәрседен бөлінді, *ساجقاتوقىبالانادىن* (анадың біле тоққан сөз) анасынан туғаннан бар шап, *اندىنونандىн* (андын тонны) одан тонды. «Одан» есімдігі бар сөз тіркестерінде басынқы сөз бен бағыныңқы сөз араб тілінен қазақ тіліне аударғанда орын тәртіптері ауысады: *اندىنبولىدىراق* (йырақ болды андың) одан жырақ болды, *اندىنادىكىн* (кейін алды андың) одан кейін шегінді, *كەنەن* (кенен болды андың) одан бейкам болды. Көмектес септігі кіммен? немен? деген сұрақтарға жауап береді. *تونالدىقارىبىرىبىرىلدى* (қарытады тонны) тонды (қолдың) қарымен өлшеді, *كەتى* (қатылыштылар екі неме бір бірі бірле) екі нәрсе бір-бірімен бірікті,

انقييسارالديدهوسال (кысарлады аны суалда) оны сауалмен кыспаққа алды. Көбінесе «онымен» есімдігімен жазылған меңгеру сөз тіркестері кездеседі және оларды қазақ тіліне аударғанда есімдік пен етістіктің орны ауысады: بيلاينينككيناكاشتى (көнгешті аның біле) онымен кеңесті, بيرليانينككوراشتى (көрсетті аның бірле) онымен күресті, بيرليانينككولوشتى (күлүшті аның бірле) онымен күрес күлді. Меңгеру сөз тіркестері есімдіктермен берілген жағдайларда аударма кезінде сөз тіркестің сыңарларының орны ауысады. Сондай-ақ сөз тіркестерінде бірнеше септік жалғаулары бар ортақ меңгеру сөз тіркестері кеңінен қолданылған. Бұл мысалдардан меңгеру сөз тіркесі тәсілі орта ғасырларда да барыс, табыс, жатыс, шығыс, және көмектес септік жалғауларымен жасалатынын сөздіктің мәліметтері дәлелдейді.

Кабысу сөз тіркестері – сөздердің орналасу тәртібі бойынша ешбір жалғаусыз байланысатын сөздер [53:81]. Көбінесе сын есімдер, есімшелер мен көсемшелерден құралады. Сөздікте бір ғана «ақ» сын есімі арқылы қабыса байланысқан ондаған сөз тіркесі бар: اقباشاق (ақ баш ат) ақ бас ат, قوبداشليفاق (ақ башлық қой) ақ басты қой, اقبوزاق (ақ боз ат) ақбоз ат, بولوطاق (ақ болут) ақ бұлт, ايتماكيومشاق (ақ етмек) ақ нан, اقبقاش (ақ йумшақ таш) ақ жұмсақ тас. Көсемше сөздерден құралған қабысу: يارديباكيدليكيجه (кече келді йабарды) түнде келіп кетті, بوغازتوتولغان (ашукуп бармақ) асығып бармақ, اشوقوبيارماق (боғазы татулған) тамағына тұрып қалған, الرالدساتقونبيربير (бір бірі сатқун алдылар) бір-бірінен сатып алды. Есімше сөздер арқылы қабысқан сөз тіркестері: يمغوراييبريافقان (екі йамғур йаққан йер) екі рет жаңбыр аққан жер, نيميبقان (йыққан неме) түскен нәрсе, كينتيپيزكانكيدلى (кенете келді бізге) бізге кенеттен келді, جوبوتوشكلكوزكا (көзге түшкен чоп) көзге түскен шөп. Берілген мысалдарға сүйене отырып, қабыса байланысқан сөз тіркестері қазақ тіліне аударылғандағы сыңарларының орналасу реті, сөз тіркесінің байланысу түрі өзгермейтіндігі анықталды. Демек араб тіліндегі де анықтауыш-анықталушы тіркестердің орын тәртібімен сәйкес келеді деген сөз.

Жанасу сөз тіркестері сөздердің еш жалғаусыз байланысып, кейде іргелес тұрып байланысады. Жанасу сөз тіркестерінің қабысудан басты айырмашылығы сыңар сөздер бір-бірінен алшақ орналасып байланысады. Жанасатын сөздер шылау арқылы байланысады: بيرلениمهفانالذنانقالنتى (анқалтты аны фiлан неме бірле) оны бір нәрсе туралы аңдатты, سويلاشتويانينكبيرليهسونزى (сөзлешті аның бірле сөзні), онымен сөз жайлы сөйлесті, سايدينكيجتى (кечті сайдын) сайдан (бөрене) арқылы өтті, اوليكون (күн евелі, күн ауели) бір күн бұрын, ساجيشداجичيشتيبيريكا (бірге бір чыкышты санчышда) шайқаста бірге бір шықты. Жанаса байланысқан сөздердің сыңарларының бір-бірінен алшақ орналасуына байланысты оларды қазақ тіліне аударғанда синтаксистік құрылымы өзгереді [57].

3.4.4. Сөздіктегі жай сөйлемдердің сипаты

Сөздіктегі жай сөйлемдер

Көп тілді сөздіктің негізгі мақсаты қамтылған тілдерді үйрету болады. Ал тілді үйрену қарапайым сөздер, сөз тіркестері, жай сөйлемдерден басталады. Күрделі құрылым – құрмалас сөйлемдер лұғаттық мақала ретінде Замахшари сөздігінде берілмеген. Сондықтан біздің талдауымыздың нысаны жай сөйлем болады. Жай сөйлем категориясының түрлі критерийлер бойынша атаулы, жақты – жақсыз, толымды – толымсыз, жалаң – жайылма деген түрлерге бөлінегіні белгілі [52:184-190].

Абадан болды йер (Йер абадан болды) – Жер абаттандырылды. Абадан қылды ер хараб йерні (Ер хараб йерні абадан қылды) – Еркек бос жерді абаттандырды. Абаданлық болсун санка! (Санка абаданлық болсун!) – Саған игілік болсын! Абурысыз болды – Абыройсыз болды. Абушқасы үйіге йіберді келіні (Келіні абушқасы үйіге йіберді) – Күйеуі келінді үйіне жіберді. Абушқасықа бақлаған оғлан – Күйеуінің қарауындағы бала. Шагірділік қылды анга (Анга шагірділік қылды) – Оған шәкірт болды. Ағрық қылды аны туғм (Туғм аны ағрық қылды) – Тағам оны ауру қылды. Ағрықсыз боғузлады тевені (Ағрықсыз тевені боғузлады) – Аурусыз (сау) түйені бауыздады. Ағыз ачты рузедар

(Рузедар ағыз ачты) – Оразашы ауыз ашты. Ағыз бірле ічті суны (Ағыз бірле суны ічті) – Ауызбен су ішті. Тізді мунчақны іпке (Мунчақны іпке тізді) – Моншақты жіпке тізді. Тізлесі олтұрды аның бірле (Аның бірле тізлесі олтұрды) – Онымен тізе қосып отырды. Тікдіт ешек екі қулағыны (Ешек екі қулағыны тікдіт) – Есек екі құлағын тікті (тіктейтті). Тілді қавуинны (Кавуинны тілді) – Қауынды тілді. Тіледі андын өнтүч бергенні (Андын бергенні өнтүч тіледі) – Одан берген қарызын талап етті. Учасының онқуртқасы сынды – Арқасының омыртқасы сынды. Хатунның йасанур немесі қалмады – Әйелдің жасанур нәрссесі қалмады. Алар барча хатунларның қулы – Олар барша әйелдердің құлы. Алар менім дошларым турур – Олар менің достарым. Алар тапуқчылар – Олар – табақшылар. Йеңіл қылды аны севінмек дағы қайғы (Севінмек дағы қайғы аны йеңіл қылды) – Қайғы мен қуаныш оны жеңіл ойлы қылды. Маһв болды кітаб (Кітаб маһв болды) – Кітап көнерді. Махмур болды – Мас болды. Мевдж урды – Толқын ұрды. Мекр қылды – Қулық қылды. Меламет қылды – Кінәрат қылды. Мөнереді бузау (Бузау мөнереді) – Бұзау мөңіреді. Оғландар ойнады – Балалар ойнады. Текке окранды – Текке мекіренді. Малыны олджалады – Мүлкін олжалады. От чыкарды – От шығарды. Өзідін ішк көргүзді ер (Ер өзідін ішк көргүзді) – Еркек өзінен ғашықтықты көрді. Өчешті аның бірле ол немеде (Ол немеде аның бірле өчешті) – Ол нәрсе үшін онымен ұрсысты. Өчешті аның бірле філан немеге (Філан немеге аның бірле өчешті) – Осындай нәрсеге онымен ұрсысты. Сақлық берді анқа ағрықдын (Анқа ағрықдын сақлық берді) – Оны аурудан сауықтырды. Сахлады алмас елікі бір алтунны (Алмас елікі бір алтунны сахлады) – Алмас қолы бір алтынды сақтады. Сахлады аны тенгрі йаманлықдын (Тенгрі аны йаманлықдын сахлады) – Тәңірі оны жамандықтан сақтады. Сахлады өзіні ол немедін (Өзіні ол немедін сахлады) – Өзін ол нәрседен сақтады. Секкіз үлүшдін бір үлүш алды елдің (Елдің секкіз үлүшдін бір үлүш алды) – Елдің сегізден бір үлесін алды. Сөзледі аны аның қылығыга (Аны аның қылығыга сөзледі) – Ол оның қылығына сөйледі.

Жақты сөйлемдер. Рузедар ағыз ачты. Йер абадан болды. Ер хараб йерні абадан қылды. Абруісыз болды. Келінні абушқасы үйіге йіберді. Анга шагірділік қылды. Туғм аны ағрық қылды. Ағрықсыз тевені боғузлады. Рузедар ағыз ачты. Ағыз бірле суны ічті. Мунчақны іпке тізді. Аның бірле тізлесі олтұрды. Ешек екі қулағыны тікдіт. Кавуинны тілді. Андын бергенні өнтүч тіледі. Учасының онқуртқасы сынды. Хатунның йасанур немесі қалмады. Алар барча хатунларның қулы. Алар менім дошларым турур. Алар тапуқчылар. Севінмек дағы қайғы аны йеңіл қылды.

Жақсыз сөйлемдер. Санқа абаданлық болсун!

Толымды сөйлемдер. Туғм аны ағрық қылды. Ағыз бірле суны ічті. Мунчақны іпке тізді. Ешек екі қулағыны тікдіт. Хатунның йасанур немесі қалмады. Севінмек дағы қайғы аны йеңіл қылды. Ер хараб йерні абадан қылды. Анга шагірділік қылды. Туғм аны ағрық қылды. Ешек екі қулағыны тікдіт. Учасының онқуртқасы сынды. Хатунның йасанур немесі қалмады. Севінмек дағы қайғы аны йеңіл қылды.

Толымсыз сөйлемдер. Абруісыз болды. Абушқасықа баклаған оғлан. Анга шагірділік қылды. Ағрықсыз тевені боғузлады. Мунчақны іпке тізді. Аның бірле тізлесі олтұрды. Кавуинны тілді. Андын бергенні өнтүч тіледі. Олар барша әйелдердің құлы. Алар – тапуқчылар. Күйеуінің қарауындағы бала. Аны іш қоркутты. Йолны қорқунчлық қылды.

Жалаң сөйлемдер. Йер абадан болды. Алар – тапуқчылар. Қотур болды. Қошук айтамайды. Қарны куқырады. Қул болды. Йығач қурыды. Хатун қырлады. Ер лаф урды. Кітаб маһв болды. Махмур болды. Мевдж урды. Мекр қылды. Меламет қылды. Бузау мөнереді. Оғландар ойнады. Текке окранды. Малыны олджалады. Мүлкін олжалады.

Жайылма сөйлемдер. Ер хараб йерні абадан қылды. Келінні абушқасы үйіге йіберді. Ер өзідін ішк көргүзді. Ол немеде аның бірле өчешті. Філан немеге аның бірле өчешті. Анқа ағрықдын сақлық берді. Алмас елікі бір алтунны сахлады. Тенгрі аны йаманлықдын сахлады. Өзіні ол немедін сахлады. Елдің секкіз үлүшдін бір үлүш алды. Аны аның қылығыга сөзледі.

Сөздіктегі жай сөйлемдердің құрамындағы сөз тіркестерінің байланысу формалары мен тәсілдері, сөйлемдегі сөйлем мүшелерінің қатысына байланысты жіктелуі қазіргі қазақ тілімен толық сәйкес келеді.

Қорытынды

1. Хорезм мемлекетінің тарихы, этникалық құрамы, тілдік сипаты, географиялық орналасуы қазіргі қазақ халқымен тығыз байланысты екендігіне тарихи фактілер дәлел. Сондықтан ол мемлекеттің тарихы қазақ мемлекетінің тууы, қалыптасуы, дамуымен сабақтастықта зерделенуі қажет.

2. Ғұлама ғалым Мақмұт Замахшаридың өмірбаяны мен әдеби, діни және ғылыми шығармашылығы Қазақстанда да білім мен ғылым саласында, оның ішінде тарих, мәдениет, тіл мен әдебиет салаларында ғылыми айналымға түсіп, ұлтымыздың игілігіне айналуы керек.

3: М.Замахшаридың «Муқаддимат әл-әдәб» сөздігі қазақ тілінің де тарихи лексикологиясы мен грамматикасының ортақ мұрасы екендігі арнайы талданған тарауда дәлелденді, көз жеткізілді.

ҚОСЫМШАЛАР

I – қосымша. Грамматикалық форманың түрлері

1.1. Зат есімнің жалғаулары

Септік жалғаулары

<i>p/c</i>	<i>Септіктер</i>	<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
1.	Атау септігі		
2.	Ілік септігі	- дың, - дың, - дің, - ның, - нің	-дың, -ның, -нің
3.	Барыс септігі	- ға, -ға, -қа, -ке, -де, -зе	-ға, -қа, -ке
4.	Табыс септігі	- ды, -ді, -ны, -ні	-ды, -ді, -ны, -ні
5.	Жатыс септігі	- да, -де	-да, -де
6.	Шығыс септігі	- дың, -мен	-нан, -нен; -дан, -ден; -тан, -тен
7.	Көмектес септігі		-мен, -пен

Көптік жалғаулар

<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
- лар, -лер	- лар, -лер

Жіктік жалғаулар

<i>P/c</i>	<i>Жекеше түрі</i>		<i>Көпше түрі</i>	
	<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>	<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
I жақ	-м, -мен, -ым, -т,	-м, -ым	-іміз	-іміз
II жақ	-ың, -ің, -сен	-ың, -ің		
III жақ	-дур, -мек, -т, -т(ті), -ды, -ді, -ты, -ті	-ды, -ді, -ты, -ті		

Тәуелдік жалғаулар

	<i>Жекеше түрі</i>		<i>Көпше түрі</i>	
	<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>	<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
I жақ			-міз	-міз
II жақ	-ң, -ың	-ң, -ың	-нің	
III жақ	-сы, -сі, -ы, -і, -ың	-сы, -сі, -ы, -і	-сі, -ны	-сі

Болымсыз зат есім жасайтын жұрнақтар

<i>«Сөздікте»</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
-сіз, бі- (префикс)	-сіз

1.2. Зат есімнің жұрнақтары

1.2.1. Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақтар

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-ау, -гү, -лук, -кек	-кек

1.2.2. Басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын жұрнақтар

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-гүс, -гүч, -гіш, -чы, -ғур, -ғү,	-гіш, -ек, -к, -лық, -лік, -ма, -мақ,
-ек, -к, -кур, -лук, -лыг, -лык, -лік,	-рак, -ік, -сіз, -тык, -шы+лық, -ык,
-лік, -ма, -мақ, -мач, -рак, -рук, -ік, -сүн, -сіз, -т+ка, -тык, -тук, -ук, -ү,	-ім, -іш, -хана
-үк, -үл+дүр+үк, -үм, -үт, -үр, -үс,	
-чек, -чук, -чы, -чі, -шы+лық, -ык,	
-ім, -іш, -хана	

II. Сан есімнің жұрнақтары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-мыш, -нчі, -інчі, -лүк, -лык, -лік, -чі, -ік, -іш	-мыш, -нчі, -інчі, -лык, -лік, -чі

III. Сын есімнің жұрнақтары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-гач, -дыр, -ді, -ек, -ер, -ка+ра, -кач, -лү, -лүк, -лык, -рак, -ры, -суз, -сыз, -тыр, -ті, -ук, -ум, -чак, -чы, -шы, -ы, -ык, -ым, -і	-ді, -ек, -ер, -лык, -рак, -сыз, -шы, -ы, -ык, -ым, -і

Сын есімнің шырай жұрнақтары

Шырай түрлері	«Сөздікте»	Қазақ тілінде
Жай шырай		
Салыстырмалы шырай	-рак	-рак
Күшейтпелі шырай		
Асырмалы шырай		

IV. Етістік категорияларының жұрнақтары

4.1. Басқа сөз таптарынан етістік жасайтын жұрнақтар

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-а+ш, -гар, -ге, -да, -де, -ды, -ді, -кі+т, -ла, -ле, -ма, -не, -пү, -пі, -р, -ра, -ре, -се, -т, -та, -уг, -ук, -і, -ік, -ір, -іт	-да, -де, -ды, -ді, -ла, -ле, -ма, -і, -ік, -ір, -іт

4.2. Етістіктің ренктік жұрнағы

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-чі	

4.3. Көсемшенің жұрнақтары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-а, -й, -с, -ей, -п, -үп, -ып, -іп	-а, -й, -е, -п, -ып, -іп

4.4. Есімшенің журнактары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-ген, -ған, -кен, -күн, -қан, -мек	-ген, -ған, -кен, -қан, -мек

4.5. Тұйық етістіктің журнактары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-гү, -ғу, -кі, -ку, -қу, -у	-у

4.6. Етістіктің болымсыз түрі журнактары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-ма, -ме, -с	-ма, -ме, -с

4.7. Етіс журнактары

Етіс түрлері	«Сөздікте»	Қазақ тілінде
Өздік етіс	-н	-н
Өзгелік етіс	-гүз, -дур, -дүр, -кер, -күр, -қуз, -қур, -н, -т, -тур, - түр, -ур, -үр, -ын, -ыт	-гүз, -дур, -дүр, -қуз, -т, -тур, -түр
Ырықсыз етіс	-ал, -ар, -ул, -үл, -ыл, -іл	-ыл, -іл
Орғақ етіс	-еш, -ш, -уш, -үш, -ч, -ыш, -іш	-ш, -уш, -үш, -ыш, -іш

4.8. Рай журнактары

Рай түрлері	«Сөздікте»	Қазақ тілінде
Ашық рай		
Бұйрық рай	-гiл, -гiн, -сун, -сүн, -сын, -т	-гiн, -сын, -т
Қалау рай	-ғай, -з	-ғай
Шартты рай	-са	-са

4.9. Шақ журнактары

Шақ түрлері	«Сөздікте»	Қазақ тілінде
Осы шақ		
Өткен шақ	-дi, -мыш, -мiш, -үн	-дi
Келер шақ	-ер, -з, -мақ, -мек, -р, -ур, -үр	-р

У. Үстеудің журнактары

«Сөздікте»	Қазақ тілінде
-ге, -ғы, -да, -де, -дуз, -дүз, -е+ли, -кі, -ле, -лық, -ік, -ч, -ча, -че, -чук	-ғы, -да, -де, -дүз, -кі, -лық, -ча, -че, -чук

2-қосымша. Ортақ лексиканың «Сөздіктегі» грамматикалық формаларының көрсеткіші

1) әліппелік тізбесі 2) грамматикалық мағынасы бойынша тізбесі

1.	-а	Көсемшенің жұрнағы	Ас-а-дур, айт-а-дур
2.	-а	Етістіктен үстеу жасайтын жұрнақ	Йаш-ур-а (жасырын)
3.	-а	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Йаш-а, йашын+а (найзағайдың жарқылдауы)
4.	-ал	Бейтарап сөзден ырықсыз етіс жасайтын жұрнақ	Йоқ+ал-ды
5.	-ан	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Абад-ан
6.	-ар	Ырықсыз етіс жұрнағы	Ағ-ар, ат-ар, йығ-ар
7.	-ар	Келер шак есімше жұрнағы	Ач-ар, бар-ар
8.	-ау	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йыр-ау
9.	-а+ш	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ+ортақ етіс жұрнағы	Дост-а+ш-ты-лар, душман-ла+ш-ты
10.	бі-	Болымсыз есім жасайтын жұрнақ, префикс	Бі-мағна – мағынасыз
11.	-га	Барыс септігінің жалғауы	Ан-га
12.	-гар	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ан-гар (байқа)
13.	-ге	Барыс септігінің жалғауы	Белгү-ге, джер-ге (қатарға), егін-ге (ныққа)
14.	-ге	Үстеу жасайтын жұрнақ. Тарихи барыс септігінің жалғауы	Бір-ге
15.	-ге	Етістік жасайтын жұрнақ	Ел+ге-ді (следі), есір+ге-ген
16.	-ген	Сан есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йеті-ген (жеті қарақшы жұлдызы), йетіген – йетіген үлүшдін бір үлүш – жетінің бірі.
17.	-ген	Есімшенің жұрнағы	Ег-іл-ген, ес-ір-ген
18.	-гү	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Көз-гү
19.	-гүз	Өзгелік етіс жасайтын жұрнақ	Көр+гүз-ді
20.	-гүс	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Біл-гүс
21.	-гүч	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Біл-гүч, йел-пү+гүч
22.	-гү+чі	Тұйық етістік+етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бер-гү+чі, йеч-гү+чі (жегіш, комағай), йуру-гү+чі
23.	-гү+чы	Тұйық етістік+етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Көтүр-гү+чы
24.	-гіл	Бұйрық райдың жұрнағы	Көтер-гіл (көтер)
25.	-гін	Бұйрық райдың жұрнағы	Кел-гін
26.	-га	Барыс септігінің жалғауы	Абыш-га
27.	-гай	Қалау райдың жұрнағы	Бол-гай
28.	-ған	Есімшенің жұрнағы	Ар-ған, аз-ған, боғуз-ла+ған-да, буз-ул+ған
29.	-ғач	Сын есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йалан+ғач-ла-ды
30.	-ғы	Үстеу жасайтын жұрнақ	Ара-сы-да-ғы, йоқары-ғы
31.	-ғу	Тұйық етістіктің жұрнағы	Қыл-ғу-чы, ет+ғучы (етуші, жасаушы), йар+ғу-чак

			(бидай тоқпақ)
32.	-ғур	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йам-ғур
33.	-ғу+чы	Тұйық етістік+зат есім жасайтын жұрнақ	Йалбар-ғу+чы, йаса-ғу+чы (жасаушы)
34.	-ғү	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Көсе-ғү (көсеу)
35.	-да	Зат есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Йол-да
36.	-да	Жатыс септігінің жалғауы	Ақшам-да, йапан-да
37.	-да	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Абад-да, ан-да (анда, байқа)
38.	-да	Үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ	Асты+да-кі
39.	-да+ғы	Жатыс септігі үстеу жасайды+сын есім жұрнағы	Йер-да+ғы (жердегі)
40.	-да+й	Етістік жасайтын жұрнақ +көсемше жұрнағы	Ан-да-й (андағын, байқағын)
41.	-да+ш	Зат есімнен үстеу + ортақ етіс жасайтын жұрнақ	Йол-да+ш
42.	-де	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Белгү-де-ді
43.	-де	Жатыс септігінің жалғауы	Бешік-де, едіш-де (ыдыста), сс-ін+де
44.	-де	Үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ. Тарихи жатыс септігінің жалғауы	Ерте-де
45.	-де	барыс септігі жалғауы қызметін атқарады	Йүрү-мек-де (жүрмекке асықты)
46.	-де	Етістіктен үстеу жасайтын жұрнақ	Кел-үр-де
47.	-де-кі	Жатыс септігі үстеу жасайды+ сын есім жұрнағы	Йүзін-де+кі, көл-де+кі
48.	-дуз	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йал+дуз-ла-ған
49.	-дүз	Зат есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Күн-дүз
50.	-дуқ	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Бурун-дуқ
51.	-дур	өзгелік етіс жұрнағы	Аз-дур-ды, ас-а-дур
52.	-дур	Жіктік жалғауының III жағы	Айт-а-дур, ас-а-дур, йон-а-дур
53.	-дүр	өзгелік етіс жұрнағы	Біл-дүр, ен-дүр (түсір), күчлен-дүр-ді
54.	-ды	Жіктік жалғауы	Айыб-ла-ды, бут-ра+ды
55.	-ды	Табыс септігінің жалғауы	Ақ-ды
56.	-ды	Етістік жасайтын жұрнақ	Ар-ды
57.	-ды+лар	Жіктік жалғау+ көптік жалғау	Алла-ды-лар, йаса-ды-лар
58.	-дын	Ілік септігінің жалғауы	Алаб-лын, йай-дын
59.	-дын	Шығыс септігінің жалғауы	Бінуш-лық-дын – сезбестіктен, ағрықлықдын – аурулықтан, телбелікдин – есуастықтан
60.	-дың	Ілік септігінің жалғауы	Ағырық-дың
61.	-дыр	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йал+дыр-а-ды
62.			
63.	-ді	Сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Берке-ді
64.	-ді	Жіктік жалғауы	Ев-ле-н+ді, ен-ді (түсті)
65.	-ді	Жедел өткен шақ жұрнағы	Ег-ді (илі), ег-іл+ді,
66.	-ді	Табыс септігінің жалғауы	Ер-ді
67.	-ді	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Ес-ді (есті)

68.	-дін	Ілік септігінің жалғауы	Бійік-лік-дін, ев-лер-дін, ел-дін
69.	-е	Көсемше жұрнағы	Йет-е, көр-е
70.	-е+лн	Үстеу тудыратын жұрнақ	Ау-е+лн (әуелі)
71.	-ей	көсемшенің жұрнағы	Бөк-ей-ді (бүкпәйді)
72.	-ек	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бол-ек
73.	-ек	Сын есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Егі-з+ек (егіз)
74.	-ер	Келер шақ есімше жұрнағы	Күл-ер
75.	-ер	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Ес+ер
76.	-еш	Ортақ етістің жұрнағы	Көр+еш-ті
77.	-з	Болымсыз етістіктің келер шақ есімшенің жұрнағы	Еш-іт-ме+з
78.	-зе	Барыс септігінің жалғауы немесе үшін шылауы	Андақ бітіді кітабны кім-зе
79.	-й	Көсемшенің жұрнағы	Айт-ма-й-дур, ес-ле-ме-й
80.	-йан	Сан есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Бір-йан (қуырылған)
81.	-к	Сын есімнің ренктік жұрнағы	Кіші-к (кіші, кішкентай, жас, аздап)
82.	-ке	Барыс септігінің жалғауы	Бек-ке, біл-ме-с-ке, ешік-ке, елік-ке (қолға), емгек-ке (азапқа)
83.	-кек	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Ер-кек
84.	-кен	Есімшенің жұрнағы	Бүк-кен, бүр+кен-ді
85.	-кер	өзгелік етістің жұрнағы	Бүт-кер-ді (бітірді), бүт-кер-мек
86.	-күн	Есімшенің жұрнағы	Йет+күн-ше
87.	-күр	өзгелік етіс жасайтын жұрнақ	Йет+күр-ді
88.	-кі	Тұйық етістік жасайтын жұрнақ	Күр-кі-ре+кі (күркіреуі)
89.	-кі	Үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ	Асты-да-кі, ерте-кі (ертегі)
90.	-кі+ре	Одағайдан етістік жасайтын жұрнақ	Күр+кі+ре-кі (күннің күркіреуі)
91.	-кі+т	Есімнен етістік жасайтын күрделі жұрнақ: -кі – сан есімнен етістік жасаушы, -т – өзгелік етіс жұрнағы	Бір+кі+т-кен (байланған)
92.	-ку	Тұйық етістік жасайтын жұрнақ	Күт-ку-чі (күтуші)
93.	-к	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бута-к
94.	-ка	Барыс септігінің жалғауы	Абыш-ка, асты-қа, баш-ы-ка, ислам-қа
95.	-қан	Есімшенің жұрнағы	Ағры-қан, бузул-қан
96.	-қа+ра	Сын есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Аш-қа+ра – әшкере
97.	-қач	Сын есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йалан-қач
98.	-ку	Тұйық етістік жасайтын жұрнақ	Джанчі-ку (түю, ұнтақтау), добтул-ку (тұра ұмтылу)
99.	-қуз	өзгелік етіс жұрнағы	Ар-қуз-ды
100.	-қур	өзгелік етіс жұрнағы	Аз-қур-ды
101.	-қур	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йам-қур (жаңбыр: йам – жамылу, жабу)

102.	-қу+чы	Етістік + тұйық етістік + зат есім	Ат-қу-чы (ату қаруы, өсімдік сабағы), бар-ғу-чы (барушы)
103.	-ла	Бейтарап сөзден етістік жасайтын жұрнақ	Йоқ-ла
104.	-ла	Сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ағыр-ла, азар-ла, йай+ла-ды, йалдуз+ла-ған, йахшы+ла-ды
105.	-ла	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Джочын+ла-ды, йағ+ла-ды (майлады), йащын+ла-ды (пайзағай ойнады)
106.	-лар	Көптік жалғауы	Ағрық-лар
107.	-ла+ш	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ+ортақ етіс жұрнағы	Дост-ла+ш-ты, йавук-ла+ш-ты
108.	-ле	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ейер+ле-ді (ерттеді), ес-ле (ескер), йұң+ле-ді (қауырсынын жұлды, жүндеді)
109.	-ле	Туынды зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Бер-ім-ле-ді-лер, джер-ге-ле-ді
110.	-ле	Үстеу жасайтын жұрнақ. Тарихи барыс септігінің жалғауы	Бір-ле
111.	-ле	Сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ерке+ле-ді
112.	-ле+н	Есімнен етістік жасайтын жұрнақ+өздік етіс жұрнағы	Бір-ле+н (-мен, -пен мағынасында)
113.	-ле+н	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ+өздік етіс жұрнағы	Далек-ле+н-ді, йүк-ле+н-міш (үймелеген), коңұл-ле+н-ді
114.	-ле-сі-ні	Сан есімнен етістік жасайтын жұрнақ+тәуелдік жалғау+табыс септігі	Ек-е-ле-сі-ні (екеуін)
115.	-ле-ш	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ+ортақ етіс жұрнағы	Бег-ле-ш-ті
116.	-лер	Көптік жалғауы	Бер-ді-лер, ев-лер
117.	-луқ	Есім сөздерден зат есім жасайтын жұрнақ	Артуқ-луқ, бойын-луқ, йоқ-суз+луқ
118.	-лү	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йер-лү
119.	-лүк	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Белгү-лүк, йүн-лүк (түгес)
120.	-лүк	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йегү-лүк (тамақ, аukat)
121.	-лығ	Зат есім жасайтын жұрнақ	Ач-ығ-лығ
122.	-лық	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Ғалем-лық, йағ-лық, ат-лық-лар – аттылылар
123.	-лық	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ағры-лық, біл-ме-с-лық
124.	-лық	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Дост-лық, душман-лық-ыны, йар+лығ-а-ды (жарылқады)
125.	-лық	Зат есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Дузах-лық-лар-ның (тозақтағылардың), елчі-лық
126.	-лық	Сын есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йакшы-лық
127.	-лік	Сын есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Бійік-лік-лін,
128.	-лік	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Біл-мек-лік
129.	-лік	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Джебе+лік-лер

			(найзашылар), ем-лік, ес-лік
130.	-лік	Туынды сан есім жасайтын жұрнақ	Ел-лік (елу)
131.	-лік	Зат есім тудыратын жұрнақ	Агірд-лік
132.	-м	Жіктік жалғауының I жағы	Алды-м, ана-м, еслемеді-м
133.	-ма	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ұйар-ма (жарма дән, жем)
134.	-ма	Етістіктің болымсыз түрі	Айт-ма-ды
135.	-ма	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ұйа+ма-ды
136.	-мақ	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ұйар-мақ
137.	-мақ	Мақсат келер шақ есімше	Ағыр-ла-мақ, айт-мақ
138.	-мач	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ұйырт-мач (жеңнің жырығы, тілігі)
139.	-ме	Етістіктің болымсыз түрі	Біл-ме-е, ег-іл+ме-е
140.	-мек	Есімшенің жұрнағы	Ұйғур-мек (жүгірген)
141.	-мек	Мақсат келер шақ есімше	Бер-мек, бут-кер-мек
142.	-мек+ні	Мақсат келер шақ есімше+тәуелденген табыс септігі	Ет-мек+ні
143.	-мен	Тарихи шығыс септігінің жалғауы	Ес-ле-ме-с+мен (мен елеместен)
144.	-мен	Жіктік жалғауының I жағы	Ес-ле-ме-с+мен (мен елемеспін)
145.	-мыш	Есептік сан есім	Алт-мыш
146.	-мыш	Өткен шақ есімше жұрнағы	Ач-ыл-мыш чечек – ашылған гүл
147.	-міз	Тәуелдіктің I жақ көпше түрін жасайтын жұрнақ	Күн-міз (күніміз)
148.	-міш	өткен шақ есімшенің жұрнағы	Ұйеш-іл+міш (шешілген)
149.	-міш	Сан есімнен сан есім жасайтын жұрнақ	Ұйет-міш
150.	-н	Өзгелік етіс жұрнағы	Ач-ығ-ла-н-ды, ей-ле+н-ді (нленді), йас-та+н-ды
151.	-не	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ес+не-ді, ес+не-мек
152.	-н+ғу	өздік етіс+болымсыз мән жасайтын жұрнақ	Ұйда-н+ғу (әлсіз)
153.	-н-чі	Есептік сан есім жасайтын жұрнақ	Ұйет-н-чі
154.	-ны	Табыс септігінің жалғауы	Ағрық-ны, баш-ны, ерен-лер-ны
155.	-ны	Тәуелдік жалғау+табыс септігі	Баһа-шы-ны, йахшылығы-ны
156.	-ның	Ілік септігінің жалғауы	Айақ-ның, бут-ның
157.	-ні	Табыс септігінің жалғауы	Ағзі-ні, ауч-ні, берген-ні, едіш-ні, біт-ні, ев-ні, ел-чі-ні, ерін-і-ні
158.	-нің	Ілік септігінің жалғауы	Ев-нің, ейер-нің (ердің), ел-нің, екі-нің (екеуінің)
159.	-н	Тәуелдіктің II жағын жасайтын жұрнақ	Қыл-са-н
160.	-п	Көсемше жұрнағы	Ұйаша-п, йе-п
161.	-пу	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ұйел-пу
162.	-пі	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ұйел+пі-ді
163.	-р	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Белгү-р+т+мек
164.	-р	Сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ескі+р-ді
165.	-р	Келер шақ есімше жұрнағы	Ұйаса-р (түзету)

166.	-ра	Етістік жасайтын жұрнақ	Ас-ра-ды, бұт-ра-ған
167.	-рак	Салыстырмалы шырай жұрнағы	Асты-н-рак, йаман-рак
168.	-рак	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йап-рак, топ-рак
169.	-ре	Одағайдан етістік жасайтын жұрнақ	Күк+ре-ді (күркіреді)
170.	-ре+н	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ+өздік етіс жұрнағы	Ең-ре+н-ді
171.	-р+мек+і	Етістік жасайтын жұрнақ+ мақсат келер шақ есімше +жіктік жалғауының III жағы	Белгү-р+мек+і, белгү-р+т+мек
172.	-рук	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йум-рук (жұдырық)
173.	-р+ік	Зат есімнен етістік+етістіктен зат есім жасайтын жұрнақтар	Ес+р+ік
174.	-ры	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Йум-ры (жұмыр)
175.	-с	Болымсыз етістік+есімшенің келер шақ болымсыздық түрінің жұрнағы	Біл-ме-с, ег-іл-ме+с
176.	-са	Шартты райдың жұрнағы	Бол-са
177.	-се	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Көк-се, көңүл+се-ді (көңілі түсті, көңілденді)
178.	-сен	Жіктік жалғауының II жағы	Айтур-сен
179.	-суз	Бейтарап сөзден сын есім жасайтын жұрнақ	Йоқ-суз
180.	-сун	Бұйрық рай жұрнағы	Бер-сун, бол-ма-сун
181.	-сүн	Бұйрық рай жұрнағы	Бер-сүн
182.	-сүн	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бүрке-сүн
183.	-сы	Тәуелдіктің III жағы	Ағу-сы, дару-сы
184.	-сыз	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Ағрықсыз, йамғур-сыз
185.	-сыз	Бейтарап сөзден сын есім жасайтын жұрнақ	Йоқ-сыз
186.	-сы+ға	Тәуелдік жалғау+барыс септігі	Ата-сы+ға
187.	-сы+қа	Тәуелдік жалғау+барыс септігі	Бар-сы+қа, дуа-сы+қа
188.	-сы+на	Тәуелдіктің III жағы+барыс септігінің жалғауы	Дуға-сы+на
189.	-сын	Бұйрық рай жұрнағы	Бол-сын
190.	-сы+ны	Тәуелдіктің III жағы+табыс септігінің жалғауы	Йақа-сы+ны
191.	-сіз	Болымсыз зат есім жасайтын жұрнақ	Берекег-сіз, білік-сіз, ер-сіз
192.	-сі	Тәуелдіктің III жағы	Еңсе-сі (аттың жағы)
193.	-сі	Тәуелдіктің III жағы+ілік септігінің жалғауы	Екі-сі (екеуінің)
194.	-сі-нің	Тәуелдіктің III жағы+ілік септігінің жалғауы	Екі-сі-нің (екеуінің)
195.	-т	Өзгелік етіс жұрнағы	Аруқ-ла-т-ты, йада-т-ты (жүдетті), бұт-ра+т-ты, ері+т-кен, ері-т + (т) + і (ерітті)
196.	-т	Жіктік жалғауының III жағының қысқарған түрі	Бар-а-т
197.	-т	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ел+т-ті: ел (қол), елт (қолға алу), елтті, еріт (қолға алып апару, әкету)
198.	-т+қа	Сын есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йум-ур+т+қа

199.	-та	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Йас+та-н-ды
200.	-ты	Жіктік жалғауы	Ағ-ар-ты, ар-ыт-ты
201.	-тық	Зат есім жасайтын жұрнақ	Йас-тық
202.	-ты+лар	Жіктік жалғау +көптік жалғау	Айрыл-ыш-ты-лар, йара-ш+ты+лар
203.	-тыр	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Йал+тыр-а-ды, йал+тыр-а-ған
204.	-ті	Жіктік жалғауы	Айт-ті, ек-ті, еш-ті
205.	-ті	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Ес-ті (есті)
206.	-тук	Зат есім жасайтын жұрнақ	Йас-тук
207.	-тур	өзгелік етіс жұрнағы	Ақ-тур-ды, йап-ыш+тур-ды
208.	-т+(т)і	Рай жұрнағы+жіктік жалғауының III жағы	Берк-іт-і (бекітті, берік етті)
209.	-түр	өзгелік етіс жұрнағы	Еш-іт+түр-ді, кел-түр
210.	-у	Тұйық етістіктің жұрнағы	Ал-у, ешіт-у, йар+у-ды (жарқырады)
211.	-уғ	Зат есімнің етістік жасайтын жұрнақ	Йол-уғ
212.	-ур	Келер шақ есімше	Айт-ыл-ур, бол-ур
213.	-ур	өзгелік етіс жұрнағы	Ас-ур-ды
214.	-ук	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Аш-ук, йаз-ук, йар-ук
215.	-ук	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йап-ук (жабу, көрпе), йат+ук (киік жатағына барды)
216.	-ук	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Йол-ук
217.	-ул	Ырықсыз етістің жұрнағы	Буз-ул-ды, буз-ул-қан
218.	-ум	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Йар+ум-чук (жартылай, шала)
219.	-ун-ды	өткен шақ есімше+жіктік жалғау	Йап-ыш+ун-ды (жабысты)
220.	-уш	Ортақ етістің жұрнағы	Ар-тур-уш-ты-лар, бол-уш-ты
221.	-ү	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Йүр-ү (жүріс)
222.	-үк	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бөл-үк
223.	-үл	ырықсыз етіс жасайтын жұрнақ	Бөк-үл-ді
224.	- үл+дүр+үк	Зат есім жасайтын күрделі жұрнақ	Көм-үл+дүр+үк
225.	-үм	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Көр+үм-лүк (көрікті, көрім екен)
226.	-үм+сүн	Етістіктен зат есім+зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Күл-үм+сүн-ді (мырс етті, мияғынан күлді)
227.	-үм+сі	Етістіктен зат есім+зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Күл-үм+сі-ді (күлімсіреді)
228.	-үп	Көсемшенің жұрнағы	Йүр-үп, кеч-үр+үп
229.	-үт	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Біт+үт-үр-ді
230.	-үр	өзгелік етістің жұрнағы	Біт-үт+үр-ді
231.	-үр	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Көм-үр
232.	-үр	Етістіктің келер шағының жұрнағы	Кел-түр+үр, кел-үр, көч-үр
233.	-үс	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Көк-үс (кеуде)
234.	-үш	Ортақ етіс жұрнағы	Йүр+үш-ті, көр+үш-ті
235.	-ч	Үстеу жасайтын жұрнақ	Дегін-ч (дейін)

236.	-ча	Зат есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Ғарап-ча
237.	-чақ	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Бұлған-чақ
238.	-че	Үстеу жасайтын жұрнақ	Дегін-че (дейін)
239.	-че	Зат есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Ғаджем-че (парсыша)
240.	-че	Ортақ етіс+көсемше жұрнағы	Егін-ч+е (нықтасын)
241.	-чек	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ем-чек
242.	-чук	Сын есімнен үстеу жасайтын жұрнақ	Йар-ум+чук (жартылай, шала)
243.	-чук	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Бұлған-чук (былғаныш)
244.	-чы	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Айт-у-чы, ал-ту-чы
245.	-чы	Реттік сан есімнің жұрнағы	Алтын-чы
246.	-чы	Сын есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йалған-чы
247.	-чы	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Йағ-чы (май жасаушы), йай-чы (садақшы)
248.	-чы	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Йах-чы (жақсы)
249.	-чі	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Боз+чі-нің, біт-ік+чі, ел-чі
250.	-чі	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Ебелек-чі, ешiк-чі, кеме-чі
251.	-чі	Етістіктің ренк жұрнағы	Кеш-чі (кешірші)
252.	-ш	Ортақ етістің жұрнағы. Көбіне етістік жасайтын -ла, -ле,- да, -де жұрнақтарынан кейін жалғанады	Алда-ш-ты-лар,бег-ле-ш-ті-лер
253.	-шы	Тәуелдіктің III жағы	Баһа-шы-ны
254.	-шы	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Йах-шы
255.	-ы	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Араб-ы
256.	-ы	Тәуелдіктің III жағы	Ағыз-ы, лад-ы, йазуқ-ы
257.	-ы+да	Тәуелдік жалғау+жатыс септігі	Баш-ы+да, боға-ы+да
258.	-ы-дын	Тәуелдік жалғау+ілік септігі	Йаруқ-ы+дын
259.	-ы+қа	Тәуелдік жалғау+барыс септігі	Боғаз-ы+қа, ғараб-ы+қа, бас-ы-қа
260.	-ық	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Айыр-ыл-ық-ы
261.	-ық	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Ач-ық, йыр-ық
262.	-ыл	Ырықсыз етістің жұрнағы	Айт-ыл-ур, айыр-ыл-ық-ы, йай-ыл-ды
263.	-ым	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	Йар-ым (жарты, ортасы)
264.	-ым	Жіктік жалғауының I жағы	Йармақ-ым
265.	-ын	Өзгелік етістің жұрнағы	Ал-ын
266.	-ын+да	Тәуелдік жалғаудың III жағы+жатыс септігі	Йан-ын+да
267.	-ын+дын	Тәуелдіктің III жағы+ілік септігінің жалғауы	Дост-ын-дын
268.	-ын+ты	Тәуелдіктің III жағы+табыс септігінің жалғауы	Душман-лық-ы+ны, йазуқ-ы+ны
269.	-ың	Жіктік жалғауының II жағы	Алар-ың-ны
270.	-ып	Көсемшенің жұрнағы	Ағ-ып
271.	-ыт	өзгелік етіс жұрнағы	Ар-ыт-(т)ы
272.	-ыш	Ортақ етістің жұрнағы	Айрыл-ыш-ты-лар
273.	-ыш	Етістіктен етістік жасайтын жұрнақ	Йап+ыш-қан, йап+ыш-мақ
274.	-і	Зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ	Араб-і
275.	-і	Тәуелдіктің III жағы	Бір-і, едіш-і (ыдысы), ер-і
276.	-і	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Біт-і-ді (біт – хат, біті –

			жазу, бітіді – жазды, жазып бітірді)
277.	-і-ді	Тәуелдіктің III жағы+табыс септігінің жалғауы	Елік-і-ді (қолын)
278.	-і+ге	Тәуелдіктің III жағы+барыс септігі	Бел-і+ге, ев-і+ге, ер-і+ге, бір-і+ге, елік-і+ге, емгер-і+ге
279.	-і+дін	Тәуелдіктің III жағы+ілік септігінің жалғауы	Бір-і+дін
280.	-ік	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Бөл-ік
281.	-ік	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Біт-ік
282.	-ік	Үстеуден етістік жасайтын жұрнақ	Кеч-ік-ді
283.	-іл	Ырықсыз етіс жұрнағы	Ег+іл-ген (іілген), ег+іл-ді
284.	-іл-е	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Күн-іл+е-ді (күндеді, қызғанды)
285.	-ім	Етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ	Бер-ім-ле-ді-лер
286.	-і+мек	Етістіктің осы шағы	Біт-і+мек
287.	-і+н	Тәуелдіктің III жағы+табыс септігінің жалғауы	Бір-і+н
288.	-і+н+і	Тәуелдіктің III жағы+табыс септігінің жалғауы	Бір бір-і+н+і, ев-і+н+і, еліг-і+н+і, ел-і+н+і
289.	-і+сі+ге	Тәуелдіктің III жағы+тәуелдіктің III жағы+барыс септігінің жалғауы	Бір бір-ісі+ге
290.	-ін+ге	Тәуелдік жалғау+барыс септігі	Ев-ін-ге
291.	-ін+чі	Реттік сан есім жасайтын жұрнақ	Беш-ін+чі, ек-ін+чі
292.	-ін	Жіктік жалғауының II жағы	Ес-ін
293.	-іп	Көсемшенің жұрнағы	Кел-іп
294.	-іміз	Жіктік жалғауының I жақ көпше түрін жасайтын жұрнақ	Күн-іміз
295.	-ір	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ес+ір-ген, ес+ір-ні
296.	-іт	Зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ	Ес+іт-кен
297.	-іш	Ортақ етістің жұрнағы	Біт+іш-ті-лер
298.	-іш	Зат есімнен зат есім жасайтын жұрнақ	Жем-іш
299.	-іш	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	Кел-іш (барыс-келіс)
300.	-іш+кен	Ортақ етіс+есімше	Көн-іш+кен
301.	-хана	Зат есім жасайтын жұрнақ	Аб-хана

4-қосымша. Қазіргі қазақ тіліне ортақ сөздердің сөзжасамдық сөздігі

А

Реттік саны	Түркіше
1	2
1.	аб-ақ (аппак)
2.	абадан, абаданлық
3.	абруісыз
4.	ағарты
5.	ағрық, ағрықы, ағрыкның, ағрыққа, ағрықан, ағрықыдын, ағрықдын, ағрықларның, ағрықлық, ағрыкны, ағрықсыз, ағрықлықны, ағрықлықдын, ағрылық, ағрыды

6.	ағыз, ағызы, ағызыда, ағызыма, ағыздық, ағызға, ағызға, ағызыға, ағызындын, ағызыны(ң), ақзы, ағзы, ағзыма, ағзыны, ағзыдын, ағзыда, ағзын
7.	ағыр, ағырлады, ағырлық, ағырсыз, ағыршақ, ағырламақ
8.	адап, адаплық
9.	адымны
10.	аз
11.	азаб
12.	азал
13.	азар, азарлады
14.	азған, аздурды, азды, азқурды
15.	азук, азуқсыз, азуқы, азык, азықлық, азуғын
16.	азыз
17.	ай, айда, айдын, айқа, айлық, айның, айы
18.	айағы, айағыны, айағының, айағыма, айақ, айақның, айақны, айақлық, айақы, айақыдын, айақының, айақдын, айақыға, айақыны
19.	айанын
20.	айғыр, айғырны
21.	айран
22.	айры, айрымы, айрды, айрылды, айрылдылар, айрылған, айрылық, айрылыштылар, айырылықы, айрулуштылар, айрыштылар, айырды, айырған, айырмалы
23.	айтадур, айтқан, айтқучылар, айтқучын, айтмады, айтмайдур, айтмақ, айтты, айтты, айтқучы, айтті, айтурсен, айтылур, айтыштылар
24.	айыб, айыблады, айыб
25.	айық
26.	ақ, ақны, ақы, ақарды, ақды, ақты
27.	ақлық
28.	ақсады, ақсақ
29.	ақтурды
30.	ақшам, ақшамлық, ақшамла
31.	ақыллық
32.	ақырыға
33.	ала
34.	алар (олар), аларға, аларның, алардын, аларқа, аларны, алардың, аларыңны
35.	алды, алдылар, алдым, алмады, алу, алыш, алышды, алғучы, алғучыны, алқучы, алың
36.	алдаған, алдалды, алдалдылар, алдағучы, алдаштылар
37.	алма
38.	алмас
39.	ал(ы)п, алплық
40.	алты, алтанчы, алтұнчы, алтынчы
41.	алтмыш
42.	алтун, алтунны
43.	алчаклық
44.	алы (алды), алықа
45.	ам, амның, амы
46.	аман
47.	аманат
48.	амин
49.	ана, анадың, анасыдын, анасы, ананын, анам

50.	ан, анга (оған), анда, андақ, андың, анды, андың, анка, анны, анның, аны, аның, анігі, анің, анн
51.	ангар (байқа), андай, ансыз (байқаусыз, түсініксіз)
52.	андағарі (ант беру), андлық
53.	анқлады (анықтады), анқлатты
54.	ант, антқа, антлық, антлашты, антдын, антықа, антыда, анты
55.	анук, ануклық
56.	анча (онша), анчак
57.	ара, арада, арасы, арасының, арасыдағы, арасын, арасында, арасының, арасыны, арасыда
58.	араба (арба)
59.	арабы, арабі
60.	арал, аралық
61.	арам
62.	арбады
63.	арған (шаршаған)
64.	арды (талды), аркузды (шаршатты)
65.	арқа, арқасы
66.	арқан, арқағы
67.	арпа, арпаны
68.	арслан
69.	артты, артурды, артуруштылар
70.	артук, артуқлашты, артуқлук, артуқлық, артуқын
71.	аруғ, арук, аруклады, аруклатты, арықларда
72.	арча
73.	арчы, арчылады
74.	ары (тазарғу, арылу), арыды, арығқан, арытты, арыты, арытым, арытқучы
75.	ары (ара)
76.	арық (таза, арылу), арықсыз
77.	ас, асадур, асды, асмақ, асыл, асылған, асылмақ
78.	асар
79.	асбабны
80.	асрады
81.	астары
82.	асты, астыға, астыдакі, астықа, астын, астынрақ, астындағы, астіна
83.	асурды
84.	асық, асықны
85.	ат (есім), атлық (есімі бар), аты, атынан, атты, атыны, атны
86.	ат, атқа, атлар, атларының, атның, атні, аты, атыны, атны, атлық, атлықлар (аттылылар)
87.	ат (ату), атар, атқан, атты, атмақда, атқучы (ату қаруы), атыштылар, атымчы (мерген)
88.	ата, атасы, атасыз, атасының, атасыға, атасыдың, атанны
89.	аталды
90.	
91.	атақ, атағын
92.	атыз
93.	ау, ауға, аулар, ауны, ауқа
94.	ауели
95.	аулады, ауладылар, ауламады

96.	ауртлады, ауртламак
97.	аучы (аңшы)
98.	ахыр, ахрыла, ахрыка, ахры, ахырыка, ахур
99.	ахта, ахталады, ахталаған
100.	ахтарды
101.	ахшам
102.	аһмак
103.	1) ач, ачды, ачты ачар, ачлык, ачлыкдын, ачук, ачығ, ачығы , ачығдын, ачығлаған, ачығландурды, ачығланды, ачығлығ, ачығлык, ачығыны, ачык, ачыкны, ачықлады, ачықлақан, ачықландурды, ачықланды, ачықлык, ачылаған, ачылды, ачылмаған, ачылмыш.2) ашқан, ашык
104.	аш, ашны, ашды, ашдын, ашка, ашты
105.	ашкара, ашкара (эшкере, анык, айкын, хабарлар)
106.	ашлык, ашлыкдын, ашлыкны, ашук, ашуккан, ашуккын, ашукмак, ашуктурды, ашукты, ашукуп
107.	ашналык
108.	ашы, ашыллык

Б

109.	бағ, бағлар, бағны, бағда, бағлап, бағы, бағыны, бағыч
110.	бағлағандын, бағлады, бағладылар, бағламак, бағланды, бағлағучы, бағлақучы
111.	бағры, бағыр, бағырлап
112.	баджа (бажа)
113.	базар, базарка, базары, базарған (саудагер)
114.	бай, байды, байлык
115.	байқус, байқуш
116.	баки, бакинин
117.	бақ: 1. бақ, бақты, бақды, баққа, баққучы, бақыштылар; 2. бақ – орағыш: бойн бағы – мойын орағыш
118.	бақа, бакасы
119.	бақы - бақы қалды: мәңгі бақи қалды (мәңгі-бақи)
120.	бақыр (мыс)
121.	бал, балны
122.	баласы, баласыка, балашы
123.	балдыр
124.	балту, балтусы
125.	балчык, балчыкны, балчыкка, балчықлык
126.	балығ, балык, балыкчы
127.	бар, барадурлар, барат, барғучы, барды, бардылар, барқан, барур
128.	барыш, барыштылар
129.	бармағы, бармағыка, бармак, бармақы, бармақынын, бармақдын, бармақлар, бармақларны, бармақларның, бармақлары, бармақларыны
130.	барс, барсчы
131.	барны (бәрін), барча, барчадын
132.	басан (басқан)
133.	бат, батар, батқан, батмаққа, баты, батурды, батырды
134.	батыл, батылны
135.	бахт, бахтлык, бахтсыз
136.	бахышлады, бахышлақан, бахышламак, бахышламақда, бахышлар

137.	баһа, баһасы, баһадын, баһалады, баһалық, баһаны, баһасыз, баһасыны, баһашыны
138.	баһадур, баһадурлукка
139.	баш, башым, башдын, башлық, башты, башы, башықа, башыға, башыда, башыны, башың, башыдың, башны, башның
140.	башмақ, башмақчы
141.	бег, бегке, беглік, бегі, беглешті (соттасты), беглештілер
142.	бедел
143.	без, безгек
144.	безе, безеді, безелген, безеді безенген
145.	безекде, безекі
146.	
147.	бейіт
148.	бек, бекке, бекні
149.	бел, белі, беліге, белін, беллік
150.	бела (бәле), белаға, белалар
151.	белгү, белгүдін, белгүге, белгүделі, белгүсі, белгүсіз, белгүрмекі (белгі беру), белгүртмек (жариялау)
152.	берген, бергенні, берді, берділер, бермек, берсун, берсүн, берүчі, беріштілер, бері, берініз, берімледілер (паралады), бергү, бергүчі, бергүчіні
153.	беркет, берекетсіз
154.	берк, берклік, берке (берік), беркельғы, беркеді, беркетті, беркетур (бекітер), беркіді (бекіді), беркігі (бекігіті)
155.	бейішт
156.	бечін
157.	беш, бешінчі
158.	бешік, бешікде, бешық
159.	байрам, байрамы
160.	белгүлук, белгүлері
161.	боғаз, боғазы, боғазықа, боғазыда
162.	боғуз, боғузлағанда, боғузлады, боғузлақан, боғузламақ, боғузлаштылар
163.	боз (боғуз)
164.	бозлады
165.	бойак (бояу), бойақы, бойақлық, бойаған, бойады, бойамақ (бояк – Оңтүстік Қазақстан диалектісі: бояк қалам – түрлі түсті қалам)
166.	бойн, бойнлук, бойнтуруғ, бойун, бойунлук, бойны, бойныға, бойныға, бойнын, бойы, бойын, бойынлук, бойынлык
167.	бок, боқы
168.	боқаулады
169.	бол, болған, болмақ, болса, болғай, болдылар, болмаған, болды, болмасуи, болсун, болсын, болур
170.	болджал
171.	болушты
172.	болук
173.	борбайыны
174.	борч, борчлук, борчны, боруч
175.	босақа
176.	бога, ботаны, богалады
177.	бош, бошады, бошатты, бошады
178.	боін, боіныны

179.	бөгрі
180.	бөдүк (биік)
181.	боз, бозчінің
182.	бөкейді (бүкірейді), бөкүлді
183.	бөкесі
184.	бөлдүрге
185.	бөлді
186.	бөлек
187.	бөлік, бөлүк
188.	бөркі, бөрүк
189.	бөрі, бөрілер
190.	бөтекесіні
191.	бу
192.	буғаз
193.	бугдай, бугдайны, бугдайға, бугдайда
194.	бугра
195.	бугу, бугундын, бугуны, бугуны, бугынын
196.	будағ
197.	бузаву, бузау, бузауы
198.	бузды, бузулды, бузулкан, бузулмак, бузкан, бузук, бузуклык, бузуқларыны
199.	буйрукыға, буйрукыны, буйурды, буйурған, буйурук, буйурукыны
200.	букау
201.	булад
202.	булак, булақлар
203.	буламак
204.	булғады, булғағучы, булғақучы
205.	булғанды, булғанған, булғанқан, булғандурды, булғанчак, булғанчук
206.	булғашты, булғашқан
207.	булут, булутлар, булутдын, булутны, булутланды
208.	буныға
209.	бурны (мұрны), бурныдын, бурныға, бурныны, буруныға, бурун (мұрын), бурундук, бурунлады, буруныдын, бурундук
210.	бурункы (бұрынғы)
211.	бурут (мұрт)
212.	бурушты
213.	бұрч, бурчдук
214.	бурчак
215.	бут, бутның, бутыға, бутының
216.	бута, буталды, буталын, бутағы, бутағлары, бутак
217.	бутраған, бутралды, бутралдылар, бутратты
218.	бү (бұз)
219.	бүбіш (бүбіш – құс аты: потатуйка. Адам атында сақталған)
220.	бүккен, бүкті, бүкті
221.	бүрге
222.	бүркенді, бүркесүн, бүрүнчек (бүркеніш: бет перде, тор), бүрүтті (бүркеді)
223.	бүркүт
224.	бүрлүгеч (шәңгіш – калина)
225.	бүткерді (бітірді), бүткермек, бүтті, бүткен
226.	бүтүн
227.	бықын

228.	біз, бізге, бізлерға, бізлерні, бізлер, бізім (біз)
229.	бізгек (безгек)
230.	бійіген, бійілі (бііктеді, үлкейді), бійік, бійікклікдін
231.	білгүсі ,білгүчі, білді, білдім, білдүрді, білмеклік, бізмес, білмеске, білсем, білмеслығыдын, білү, білүр
232.	біле, білен (– мен, – пен көмектес септігі жалғаулары орнына қолданылған шылау сөз)
233.	білезүк, білезүкнің
234.	білек
235.	білік, білікні, білікдін, біліклік, біліксіз (ақылсыз)
236.	бімағна (мағынасыз)
237.	біна (негіз) (пінә, фінә – Оңтүстік Қазақстан диалектісі. Иттен пінә болған – пайда болған)
238.	бір, бірлен, бірге, бірле, бірі, бірін, біріге, бірідін, біріні, бірісі, бірісіге, бірінан (куырылған), бірікткен (байланған), бір үлүш (бір үлесі, бөлігі).
239.	бісмиллаһ
240.	біт (бит), бітлік, бітні
241.	бітіді, бітік, бітікнің, бітікні, бітікчі, біткен, бітүгүрді, бітімек, бітіштілер

В

242.	вағда, вағдада, вағданы, вағде
243.	вағз
244.	вақт, вақты, вақтдын, вақтсыз
245.	вақыт (уақыт)
246.	варак
247.	васійет (өсет)
248.	везір

Г

249.	гезде (бір кезде, бір мезегте)
250.	гүл
251.	гүр (көр), гүрге, гүрістан (зираттар қорымы)

Ғ

252.	ғазан, ғазанка, ғазанны
253.	ғазіз, ғазізлік
254.	ғайбат, ғайбатдын
255.	ғайыбсыз
256.	ғалған (қалған)
257.	ғалем, ғалемі, ғалемледі, ғалемлық
258.	ғам, ғамсыз
259.	ғанқрады (есек аңырады)
260.	ғапка (қапка)
261.	ғараб, ғарабыка, ғарапча
262.	ғарка (қарға)
263.	ғарлуғач
264.	ғаріб (кедей), ғарібларның

265.	ғатық (қатты)
266.	ғашық, ғашықлықы
267.	ғозе (мақтаның қозасы), ғүзе (қозе, коза)
268.	ғол (қол, әскер)
269.	ғұлағы
270.	ғұланы (қоланы)
271.	ғунан
272.	ғылым
273.	ғыракка
274.	ғібрет
275.	ғілімдін, ғілімлерні

-Д

276.	дава
277.	дағва (дау)
278.	дағұлға (дулыға)
279.	дағы (тағы)
280.	ад (дат), дадыны
281.	дайым, дайім
282.	дамақ (тамақ)
283.	дане, данені, данесі
284.	данішмандын, данішменд
285.	дар, дарға
286.	дару, даруға, даруларны, дарулық, даруны, дарунын, дарусы
287.	дарынлық
288.	даусы
289.	дебретті (тербетті)
290.	девет (сия сауыт), деветдін, деветке, деветні, девіт
291.	девлет
292.	дегінч, дегінче (дейін)
293.	делі
294.	дестар, дестарға, дестарны
295.	джайран (жалпы киік атаулы)
296.	джан, джанлық, джансыз, джаны, джаным, джанын
297.	джанчіку (жаншу, ұнтақтау)
298.	джарлық
299.	джебе, джебелік, джебеліклер
300.	джеза (жаза)
301.	джиһаннын
302.	джумардлық (жомарттық)
303.	джүгері (рауғаш)
304.	джүрүке, джүрүкен (жүрек)
305.	джылау (ылау)
306.	джыныб (жыны, боғы)
307.	донкуз
308.	дост, достлашты, досташтылар, достланышты, достлашмақ, достлук, достлукы, достлукдын, достлукны, достлық, достлықдын, досты, достым, достындын, дошларым
309.	денен

310.	дуа, дуасыка
311.	дуға, дуғасына
312.	дузахлықларнын
313.	дуруп (тұрар, тұрады)
314.	душман, душманны, душманыға, душманыдын, душманка, душманлыккыны, душманга, душмандын, душманым, дүшман, дүшманны, дүшманлык, дүшманлыгы, дүшманыға, дүшманька, дүшманлашты, дүшманлаштылар, дүшмане
315.	дүнианын
316.	дүшенбе
317.	дін, дінде, діндин діні

Е

318.	ев, евдин, евленди, евлер, евлердин, евни, евин, евіге, еві евині, евінге
319.	егді (иді)
320.	егер
321.	егілген (нілген), егілді, егілмесіч
322.	егін (нык), егінге, егінче
323.	едіш (ыдыс), едіші, едіше, едішке, едішні
324.	ейер (ер – атғың ері), ейерледі, ейернін
325.	ейледі (иледі), ейленді
326.	екеді (егеді)
327.	екек (егеу), екекледі
328.	екті
329.	екі, екіде (екінші рет), екілесі (екеулеп), екілссіні (екеуін де), екінчі, екінің (екеуінің), екісі (екеуінің), екісінің (екеуінің), екізек (егіз)
330.	екін (егін), екінші, екіншін
331.	екінді (екінді намаз)
332.	ел, елге, елні, елнің, елдин
333.	елгеді (ұнды еледі)
334.	еллік (елу)
335.	елтті (ертті, ертіп бару, апарды), еліт (әкет)
336.	елчі, елчіні, елчілык, елчілыкны, еліні (елді)
337.	елік (қол), елікдін, елікке, еліклік, елікні, елігі, елігіні, елікі, елікіге, елікіді, елікіні
338.	емгек (азап), емгекке, емгекіні, емгегіге
339.	емді (енді)
340.	емлік
341.	емчек, емчекі, емчекдін, емчеклік, емчекні, емчегі
342.	енгек (азап)
343.	енді (түсті), ендүрді (түсірді)
344.	ең
345.	еңек (нек), еңсесі (аттың жағы)
346.	еңенді (қиналды)
347.	енлік (беттің ұшы)
348.	еңренді (ыңыранды)
349.	ер (еркек), ерге, ерді, ердин, ерлер, еркек, ернің, ерні, ерсіз, ерлік (еркек), ерліксіз (әтек)
350.	ерен, еренлер, еренлерге, еренлердін, еренлерны

351.	еркеледі
352.	еркеч
353.	ерклік (күшті)
354.	ерлік (еркектік қабілет), ерліксіз (әтек, белсіздік)
355.	ерте, ертеде, ертелін
356.	ертекі
357.	ерук (өрік)
358.	ері (күйеуі), еріге
359.	ерін, еріні, ерініні, ерінлік
360.	еріді, еріткен, еріті (ерітті)
361.	есді, ессіз, есті, есі, есінде, есер, есрік, есірген, есірні
362.	есті (жел есті)
363.	ескі, ескірді
364.	еслемедім (ескермедім), еслемей, еслемесмен (мен елеместен)
365.	еслік (есі кірді)
366.	еснеді, еснемек (есінеу)
367.	есірген, есіргеді
368.	ет, етке, етлік, етні, еті
369.	етді, етұчы, етмек, етмекні, етті, еттілер, етілген, етішділер, етіштілер, еткен
370.	етек, етекі, етекіні, етеклік
371.	етүкні
372.	еш (жіп, арқан ширағу, есу), ешді, ешті, ешінін
373.	еші (ішнің еші болды – істе серік болды. Қазіргі қазақ тілінде – кішілерге ес болды)
374.	ешек, ешекні
375.	ешігі, ешік, ешікдін, ешікке, ешіклерні, ешіклік, ешікні, ешікнің, ешікчі
376.	ешіткен, ешітмеді, ешітмез, ешітмек, ешітмес, ешіттүрді, ешітті, ешіттім, ешіту

-3

377.	зағфаран (запыран - шафан), зағфаранны, зегфран
378.	загіф
379.	залім
380.	замане
381.	зейтун
382.	зекат, зекатчі, зекаті
383.	зелзеле
384.	зенбілі (зембіл)
385.	зындан, зіндан, зінданка
386.	зйған, зйғанлықны
387.	зйғарат, зйғарет
388.	зіна (зинақор)
389.	зіре (зире - тмин)

И

390.	исламка
391.	ит

392.	йабан (жапан), йабанда, йабанны
393.	йабаш (жуас)
394.	йавуқ (жақын), йавуқдын, йавуқлашты, йавуқлашқан, йавуқлук
395.	йағ, йағдурлы, йағды, йағқан, йағлады, йағлық, йағны, йағнын, йағчы, йағы, йағыны
396.	йағыр (жауыр), йағырлықы
397.	йағарға (жаууға)
398.	йағачдын (ағаштың)
399.	йад (жад)
400.	йадаған (жарамау), йадады (көтере алмады – қазіргі қазақ тілінде: жүдеді-жадады), йаданғу (әлсіз), йадатты (жүдетті): жүдеп-жадап. Жада – «жарау» сөзінің антонимі.
401.	йаз (көктем), йазлық, йазықа
402.	йазы (жазық дала), йазуқ, йазуқы, йазуқлар, йазуққа, йазуқлып, йазуқны, йазуқы, йазуқлук, йазуқлукдың, йазуқлукны, йазуқыдын, йазуқыны
403.	йай (жыл мезгілі - жаз), йайлық (йайлық ев – жаздық үй)
404.	йай (садақ), йайға, йайнын, йайны, йайчы, йайы
405.	йайақ (жаяу)
406.	йайған, йайды, йайлады (мекседеді), йайратты (қирағты), йайылды (тарады), йайылған
407.	йақа, йақаға, йақалады, йақасы, йақасыны
408.	йақды, йаққан, йақты
409.	йақшылық, йақшылықны
410.	йақын
411.	йалады
412.	йаланқач, йаланғачлады
413.	йалан
414.	йалбарғучы, йалбарды
415.	йалғуз, йалғузлук, йалғыз, йалқузлук
416.	йалған, йалғанқа, йалғанчылар, йалғанны
417.	йалдузлаған (йалдузлаған йүген – күміс жалатылған жүген), йалдузлады (йалдузлады құрға – белдікке алтын жалатты)
418.	йалдырады, йалтырады, йалтырақан
419.	йалы
420.	йам-йашыл (жап-жасыл)
421.	йамады
422.	йаман, йаманқа, йаманлады, йаманлығыны, йаманлығыдын, йаманлық, йаманлықны, йаманлықдын, йаманрак
423.	йамғур, йамғуры, йамғурлар, йамғурлук, йамғурны, йамғурсыз, йамқур
424.	йанар (қайтар жер), йанған, йандурған, йандурды (қайырды), йандурмақ (қайырмақшы), йанды (қайтты, жанды), йанқан (жанған)
425.	йан (жаны, жағы, жамбас)
426.	йана (тағы)
427.	йанбашы (жамбас тамыр) (біріккен сөз: жан + бас)
428.	йанғы (жаңа), йанқы, йанқла, йанқы, йаңы
429.	йаны, йаныда, йанықа, йанында
430.	йапрағы, йапрақ, йапрақны, йапрақларны, йапрақы, йапрақыны
431.	йапты, йайыған, йапылған, йапылмақ, йапылды, йапук (жабу з.с.)

432.	йапұғы (жапырылған), йапағу (жапырылды), йапуқы (көрпесі)
433.	йапынқан, йапышмақ, йапыштурды, йапышты, йапышунды, йапышур
434.	йар (жар), йарды (жарды, бөлді), йарғучак (дирмен)
435.	йар (жар, дос), йарынын (досынын)
436.	йара (жара, жарақат), йараны, йарасы, йаралық, йаралықны, йарадын, йарака
437.	йарак, йараклық, йараксыз
438.	йаранларыдын
439.	йаратты, йаратылған (жасау)
440.	йараша, йарашмаған, йарашмады, йарашмақ, йарашмас, йараштурды, йарашты, йараштылар
441.	йарлығады (жарылкады), йарлықады
442.	йарлығамак (кешірім сұрау, тілеу)
443.	йарма
444.	йармақ, йармақлар, йармақларны, йармақларқа йармақым
445.	йаруды (жарқырады), йарутты
446.	йаруғы, йарук, йаруқы, йаруклуғы, йаруқыдын, йаруклук, йаруклық, йаруксыз
447.	йары (көмек, жарылқау)
448.	йарылған, йарылды
449.	йарым, йарымлатты, йарымчук
450.	йарышты, йарыштылар, йарышур
451.	йасаған (жасаған, сәнделген, әшекейленген), йасағучы (жасаушы), йасады (жасады, жасақтады, қылды), йасадылар, йасақан (жасаулы дастарқан), йасал (әскери сап), йасамаған, йасанды (сәндену, дайындалу), йасанур (әшекей), йасар (түзету)
452.	йастанды
453.	йастук, йастукдын, йастуғы, йастық
454.	йат, йатқан, йатқурды, йатмақ, йатты, йатур, йатыш
455.	йатуқықа (жатағына: киік жатағына барды)
456.	йаушан (нессоп, зверебой)
457.	йахчы, йахсылыққа, йахшылық, йахшы, йахшылады, йахшылығың, йахшылығыны, йахшылығыдын, йахшылық, йахшылықы, йахшылыққа, йахшылықны, йахшырақ
458.	йаш (жас мөлшері), йашар, йашарды, йашарқа, йашарқан
459.	йаш (жасыл, жалпақ, жазық, жаңа), йашарды (найзағай жарқылдады), йашы, йашыға
460.	йаш (көз жасы), йашарды (көзі жасаурады)
461.	йаша, йашады, йашап
462.	йашған, йашдын, йашқа, йашлық, йашны, йашнын
463.	йашура (жасырын), йашурған, йашурды, йашурқан, йашурмақ
464.	йашыл, йашыллық
465.	йашын, йашыны, йашынды, йашынады йашынаған
466.	йеггүчі (қомағай), йеген (жеген), йегүчі (қомағай), йедүрді (жегізді), йеді (жеді), йегүлүк (тамақ, ауқат), йегүлүкні
467.	йекен (жекен – өсімдік атауы)
468.	йекшенбе
469.	йел, йелді, йелдін, йеліні, йелі
470.	йелкен
471.	йелпүгүч, йелпіді
472.	йелім
473.	йем

474.	йеміш, йеміші, йемішнін, йемішні, йемішлік, йемішлерні
475.	йен, йенге, йенді
476.	йенгіл, йеніл, йеніллік, йеніллік
477.	йесп, йешті
478.	йер, йерге, йердагы, йерде, йердеш, йердін, йерлерде, йерлері, йерлү, йернін, йері, йерідін, йерінде
479.	йете, йет(т)і, йетер, йеткен, йеткүнче, йеткүрді, йетті, йетілген, йетілді, йетілмеген, йетілүр
480.	йеті, йетіген, йетміш, йетінчі
481.	йетімні
482.	йетіштілер
483.	йешті (шешті), йешілған (жайылған), йешілді (жайылды, шешілді), йешілмиш (шешілген)
484.	йок, йокалды, йокалакам, йоксуз, йоксузлук, йоксыз
485.	йокары, йокарыгы
486.	йол, йолда, йолдын, йоллары, йолны, йолның, йолы, йолыны, йолыда
487.	йолдашы, йолдашлар, йолдашлык
488.	йолуг, йолукдым
489.	йонадур, йонар, йонды, йонмак
490.	йонгучы, йонгучының
491.	йорды (жорыды)
492.	йорунчка (жоңышка)
493.	йотелді
494.	йү (жу), йуарда, йуган (жуған), йуды, йугучы, йудумады (жудырмады)
495.	йүасақучы (жасаушы)
496.	йүгурт (ірімшік – творог) (Ұйыған күрт – біріккен сөз)
497.	йүғрат (ұйыды), йүғратлук (ұйыған)
498.	йүғурды (нледі), йүғурді
499.	йүз (жүз – сан, есім)
500.	йүлгун (жылғыл)
501.	йүлдуз, йүлдузлар йүлдуз
502.	йүмалатты
503.	йүмды
504.	йүмкак (шумак жіп)
505.	йүмрук, йүмруклады
506.	йүмры (жұмыр)
507.	йүмуртка, йүмуртканы, йүмуртканын, йүмурткасы, йүмурткалады, йүмурткалакучы
508.	йүмшады, йүмшатты
509.	йүмшак, йүмшақы, йүмшаклык, йүмсак
510.	йүпка (жұқа)
511.	йүр (жуар)
512.	йүрт, йүртда, йүртка
513.	йүтты
514.	йүша (жоса - киноварь)
515.	йүген, йүгенні, йүгенледі
516.	йүгүрді, йүгүрмек, йүгүрті, йүгүрук
517.	йүз (бет), йүзді, йүзге, йүзде, йүзлік, йүзлүк, йүзлук, йүзні, йүзүні, йүзі, йүзіде, йүзіген, йүзіге, йүзіндекі, йүзіні, йүзінін
518.	йүз (сан есім)

519.	йүз (кескіш зат кыры. Пышактын, балтанын жүзі)
520.	йүзүк
521.	йүк, йүкке, йүкледі, йүкленmiş, йүклүк, йүкі, йүкіні, йүкінін, йүкүнгөн
522.	йүлүді (жұлды, кырды)
523.	йүлүн
524.	йүмдүк (үйілген), йүмдүкі, йүмдүкіні
525.	йүң (жүн, жіп), йүңі, йүңіні, йүңледі (кауырсындады), йүңлүк (түсі ұқсас, түсті), йүңіні
526.	йүпүгі (қораз айдары)
527.	йүрек, йүреклік, йүректенді, йүрексіз, йүрекі, йүрекіні
528.	йүрүр (жүрер), йүрү (жүру, жүріс), йүрүгүчі, йүрүді, йүрүмек, йүрмекде (жүргенде), йүрүмекде (жүрмекке асықты, жүгірумен кинады), йүрүп, йүрүр, йүрүтті, йүрүшті, йүрүштілер, йүріді, йүрімек, йүрітті, йүрігүчі
529.	йығадур, йығар, йығды, йығқан
530.	йығач, йығачқа, йығачны, йығачның, йығачда, йығачлық, йығачларны, йығачдын, йығачы, йығачыны, йығашынын
531.	йығлады, йығламақ, йығлатты, йығлашты
532.	йығусы (кнім жуғышы – прачка), йығ – жу
533.	йығылды, йығылдылар, йығылур, йығырылды
534.	йықды, йыққан, йықты, йықылған, йықылды, йықылқан
535.	йыл, йылда, йыллар, йыллық, йылның
536.	йылан
537.	йылтырады
538.	йылыды
539.	йымшак (жүмсақ)
540.	йыңырчак (ыңыршак)
541.	йыпар
542.	йырак, йыракдын, йыраклық
543.	йырау, йырлағучы, йырлады, йырдын, йыркалада
546.	йыртқан, йыртмач, йырткучы, йыртты, йыртуқ, йыртылған, йыртылды
547.	йырук, йырық
548.	йіберді, йіберділер, йібердім, йіберүр
549.	йігренді
550.	йігірмі
551.	йігітлік, йігітліктің
552.	йік (жік)
553.	йілге (жыл+ға)
554.	йіңке
555.	йіне (іне пішіндес тікен)
556.	йіпні
557.	йітті (жытты, жоғалды)
558.	йіттігі (егетті)

К

559.	кавак
560.	қағаллар (қағаз), қағадның, қағаз, қағазчы
561.	қағба, қағбака
562.	каджіра (қажыра гүлі - сафлор)
563.	каклі (аттың кекілі)

564.	каламны
565.	карваны (жеруен), карвані
566.	кафір, кафірлар, кафірні
567.	кебін (жасау)
568.	кевшеді (күйседі)
569.	кевіш
570.	кезген, кезділер
571.	кезек
572.	кезлік
573.	кейбүр
574.	кейді (киді), кейдүрді (кидірді)
575.	кейік (кнік)
576.	кейін, кейіні, кейінкі, кейінче, кейінде, кейініге
577.	кеклік
578.	кекре (кекіре шөп)
579.	кекірді
580.	кекіртек (кеңірдек)
581.	келген, келгүчі, келгүчілер, келгін, келді, келділер, келмеділер, келмес, келтүр, келтүрген, келтүрді, келтүрмек, келтүрүр, келтірген, келсүр, келсүрді, келсүрде, келсүрі, келіп, келіш
582.	келе, келеге, келека, келелер, келені, келенін
583.	келес, келесі, келеске, келесні
584.	келін, келіні, келінні
585.	кеме, кемеге, кемечі, кемечілернің
586.	кемүкні, кемүрген, кемүрді
587.	кемха (камқа)
588.	кемі (қайық)
589.	кендір
590.	кенен
591.	кенете (кенеттен)
592.	кент, кенті, кентлік, кентлер
593.	кең, кеңлік
594.	кенес (таң – таң болу) кенешті, кеңештілер (кенесу, ақылдасу) кенс (Кеңс қалды екі іш арасында – Екі істің арасында дал болды)
595.	кеп
596.	керек
597.	керкін (кетпен – қирқа)
598.	керү
599.	керілді, керілмек
600.	керіс (ұрыс-керіс)
601.	кесді, кесер, кескен, кесгі, кесүк, кесілді
602.	кесе, кесені
603.	кесек, кесекі
604.	кеселді (кесілді, тоқтады), кеселмек (кесілмек), кеслік (пышақ – қазіргі қазақ тілінде кездік)
605.	кетмен
606.	кетерді, кетерділер, кетті, кетүрді
607.	кетүк, кетүкшүк, кетілді, кетүкі, кетүкіні
608.	кефен (кебін)

609.	кефішкер (кебісші, кебіс тігуші)
610.	кеч: 1) кеч (өту), кечді, кечкен, кечмек (кешіп өту), кечті, кечүрді (өткізді), кечүрмек, кечүрүп; 2) кеч (кеш – ерте емес)
611.	кече, кечеге, кечеде, кечекі, кечені, кеченін, кечесі
612.	кечiккiлi (уакытынан калып қою), кечiктүрдi, кечiктi
613.	кеш (қорамса), кештi, кешчi (шағын қорамса)
614.	кейiн, кеiн
615.	көверчкен (көгершін), көверчкен, көверчкенi, көверчкенiлiк
616.	көбе (текемет. Қазiргi қазақ тiлiнде – көбесiн соғу)
617.	көбелек
618.	көз, көзге, көздiн, көзлерiмiз, көзлүк, көзлiк, көзiнiң, көзсiз, көзi, көзiге, көзiдiң, көзiнде, көзiнi, көзiнiн
619.	көзгү (айна), көзгүнi, көзгүнiн
620.	көзе (көсе)
621.	көк, көкдiң, көкердi, көкерттi, көклернi, көкнi, көкнiң
622.	көкесi (үйдiң төбесi, көкке қараған жоғарғы жағы)
623.	көкнар
624.	көксеген, көкседi
625.	көксiде (көкiрегiне), көкүс (кеуде), көкүсi, көкүсiде
626.	көлдекi
627.	көлеге (көленке)
628.	көм, көмдi
629.	көмүлдүрүк (өмiлдiрiк)
630.	көмүр
631.	көн, көндi, көнiшкен
632.	көн, көнчi (көншi – кожевенник)
633.	көнүл, көнүллүк
634.	көншемек (көнү: көнiлi көншiмсiй отыр)
635.	көнлек, көңлеке, көңлекке
636.	көнлi, көнлiге, көнлiде, көнлiнде, көнлiнi, көнлiче, көнлiде, көнлiседi, көнлiсiндi, көнлiге, көнгүлде (көнiлде), көнүл, көнүллендi, көнүллүк, көнүлнiң, көнүлседi (көнiлi түстi), көнүлсiз, көнүлсiзлер, көнүлi, көнүлiнi, көнүлiдiң
637.	көп (көп, мол)
638.	көпкен (кепкен)
639.	көпрекi (көбiрегi, көбi)
640.	көпрук
641.	көптi (көпсiту, көтерiлдi, күпiндi)
642.	көпүкi, көпүкiнi, көпүклендi
643.	көрге (з.с. көр)
644.	көр, көрген, көргүздi, көргүздiер, көргүчi, көрдi, көрдiлер, көрдiм, көре (көрiп), көрмекке, көрмек, көрмес, көрештi, көрештiлер, көрүмлүк, көрүмчi, көрүнген, көрүндi, көрүнiштiлер, көрүштi
645.	көркүлүк, көрксiз, көрүк, көрүкендi, көрүкүлүк
646.	I. көсегү (көсеу); II. көсү (көсу)
647.	көт, көтiнiң
648.	көтерген, көтергiл, көтердiлер, көтермек, көтермес, көтүрген, көтүргүчы, көтүрдi, көдүрдi (көтердi)
649.	көч, көчтi, көчүрдi
650.	көчс, көшеге
651.	көшк (мұнара), көшкнi

652.	кулум (кул, кұлым)
653.	куш (кұс)
654.	күвенді (күпінді, мақтанды), күвендім, күвене, күвеніп, күвенішті
655.	күз
656.	күйген, күйдүрді, күйді
657.	күйе
658.	күйеу
659.	күкреді (күркіреді)
660.	күл (жанған от ұнтағы), күлде
661.	күлдүрді, күлдүрүр, күлді, күлер
662.	күлаһ (күләпара, кулақшын)
663.	күлүк (күлік ағ)
664.	күлүмсүнді (мырс етті, мығынан күлді), күлүмсіді (күлімсiредi), күлүшті
665.	күмек (көмек)
666.	күмүш, күмүшні, күміч, күміш
667.	күн, күнге, күнгі, күнде, күндекі, күндүз, күндүзүн, күнлер, күнлерні, күнміз, күннi, күннiн, күні, күніміз, күнінiн
668.	күнджіл (күнжіт)
669.	күнес (ыстык)
670.	күнеш (күнес – күн түскен жак), күнеште, күнешлік, күнешде
671.	күніледі (кызганды, қазіргі: күндеді)
672.	күн, күндін
673.	күп (кыш құмыра: күп болып істі)
674.	күрегі, күрек, күрекі
675.	күркірекі (көк күркірекі – күннiн күркіреуі)
676.	күрун (күре тамыр – шейная артерия)
677.	күткучі (күтуші: уй күткучі - сырышы)
678.	күфр (күпірлік)
679.	күч, күчеген, күчледі, күчлендүрді, күчленді, күчлүк, күчсыз, күчі, күчiм
680.	күчүк
681.	күйді (күйінді)
682.	кылды, кылсан
683.	кіз (кііз), кізчі (кіізші)
684.	кйдүрді, кйді, кйер
685.	кйік, кйік
686.	кілім (кілем), кілімге
687.	кіліт
688.	кім, кімзе (кімге)
689.	кіндік, кіндікі, кіндікіні
690.	кіне (кек), кінелік (кекшіл)
691.	кір, кірген, кіргүзді, кіргүчі, кірдүрді, кірді, кірділер, кірер, кірмек, кірін, кірін
	кір, кірі, кірлік (кір, лас)кірүр
692.	кірлүк
693.	кірпі
694.	кірпіч, кірпіччі
695.	кірурді, кірүрді
696.	кісінін
697.	кітаб, кітабі, кітабка, кітабда, кітабларны, кітабын, кітабынц
698.	кічік (кіші, жас, кішкентай, аздап); қазіргі: «Ұлық болсаң, кішік бол» деген мәтел құрамында сақталған

699.	кішен, кішені, кішенді, кішенледі
700.	кішміш (мейіз)
701.	кішнеді
702.	кіші, кішіге, кішідін, кішілер, кішілерні, кішілерге, кішіні, кішінің

Қ

703.	қабадылар
704.	қабак (асқабак)
705.	қабарған (ісінген), қабарды, қавурды
706.	қабұғы, қабұқы, қабұқыны
707.	қабул (қабыл), қавлыға (қабылдау)
708.	қабурғаның
709.	қабы
710.	қавуғы (қуығы), қавуқ (қуық)
711.	қавун, қавуны, қавунны, қавунлук
712.	қавурчаклық
713.	қағазні
714.	қаған (қалған), қалған, қалды
715.	қалаға, қалаған, қаладу, қалады
716.	қалдырсыз
717.	қазан, қазанқа, қазанны, қазғанды
718.	қазды, қазқанды
719.	қазуғы, қазуқ, қазуқы, қазуққа
720.	қазы, қазыға, қазықа
721.	қазына
722.	қайан (қиян, алыс)
723.	қайаш, қайашлық (туыс: қаймана, қайын)
724.	қайғу, қайғуны, қайғуда, қайғусыны, қайғудын, қайғусыз, қайғулық, қайғурды, қайғушыны, қайғы, қайқу, қайқулық, қайқудын
725.	қаймағы
726.	қайнады, қайнатты
727.	қайнардын
728.	қайсы
729.	қайтар
730.	қайчы
731.	қайыған (буаз болған. Қазір қаяуды түйе інгенінің буаз болуына қатысты ғана қолданады)
732.	қайық
733.	қайын
734.	қайыш
735.	қак (I. қакталған ет; II. қак су), қакты, қаклады (етті қактады)
736.	қакыштылар (қағысты – қас қағысты)
737.	қалам, қаламлық
738.	қалем
739.	қалйа (қор-қор, қалян)
740.	қалқан, қалқанлық, қалқансыз
741.	қалтақ (азған, бұзылған әйел)
742.	қалын, қалынлады, қалынланды, қалынлады, қалынлаштылар, қалынлық (кітап қалындығы)

743.	калышы (катын калашы – әйел көрші)
744.	камады, камақан, камақ
745.	камурска, камурсканын
746.	камчы, қамчылады
747.	камыш
748.	қан, қаны, қаннын, қаныны, қанға, қанда, қанды
749.	қанағат
750.	қанаты, қанатның
751.	қандурды, қандурдым
752.	қанка
753.	қанлықны (қанға бөккенді)
754.	қап, қапы, қапны, қапы, қапладылар, қапчұғы
755.	қапағы, қапақ (кабак)
756.	қапады (камады)
757.	қаптан (қабылан)
758.	қаптан (кіім)
759.	қапұғы
760.	қарағы
761.	қар, қарқа
762.	қара, қараның, қарасы
763.	қарады, қарар, қарарсыз
764.	қарамұқ (қарамық)
765.	қарандасдың (ағайыннан)
766.	қаранқусы, қаранқуда, қаранқу, қаранқулук
767.	қараул
768.	қардашлық, қардашыдын
769.	қарлуғач
770.	қармады, қармақ
771.	қарт, қартлық, қартны
772.	қарчығай, қарчығайның
773.	қары (кәрі), қарыды, қарықан
774.	қарын, қарынлық, қарындағы, қарындын, қарынның, қарыны, қарыныны
775.	қарытады, қарытты
776.	қарыш, қарышқан, қарышлады, қарышты, қарышча
777.	қасд (қастық)
778.	қасқа
779.	қассаб (қасап)
780.	қасыда (қасында)
781.	қасыдыні (қасиданы), қасіде (қасида), қасідені (қасиданы)
782.	қасыды (қасыды)
783.	қат, қатты
784.	қаттық (қатты, қын, ауыр)
785.	қаты (қатысты)
786.	қатығлық (қаталдық), қатық (қатты, қатал), қатықлықы, қатықлық (қаттылық), қатықлықны, қатік
787.	қатылды (қос, қосылды), қатылышды, қатылышқан, қатылыштурды (араластыру, айқастыру), қатылышты, қатылыштылар,
788.	қатымда (қасымда), қатымызда (қасымызда), қатында (қасында)
789.	қатыш, қатышқан, қағышды (араласты), қатыштурған, қатыштурды (араластыру, айқастыру), қатыштурмақ, қатыштурур (қатыстыру, біріктіру)

790.	қаурды (қуырды)
791.	қафтан (кафтан)
792.	қачан (қашан)
793.	қачар, қачды, қачқан, қачқанны, қачты, қачтылар, қачұрды, қачыр
794.	қаш, қашның, қашсыз, қашты, қашы, қашыды, қашықуч, қашың, қашлық
795.	қашук
796.	қашында
797.	қашы (қайыс)
798.	қобарды, қобарылды, қобарған, қобару
799.	қозы
800.	қой, қойар, қойған, қоймады, қойұлған, қойұлды, қойдылар, қойдым, қойқанны
801.	қой, қойларда, қойлар, қойларға, қойны, қойның, қойу, қойук, қойы, қойчы, қойлары, қойларны
802.	қол, қолы, қолыға, қолды,
803.	қола
804.	қолан, қоланның, қоланкса
805.	қолач (қол+аш – құлаш: екі қолды екі жаққа ашу), қолачы
806.	қолуштылар (бір-бірін қолдады)
807.	қолтук
808.	қом, қомлады, қомның
809.	қомурска
810.	қонак, қонды
811.	қонқрау (қоңырау), қонқрауны
812.	қонқуз
813.	қопардылар, қопарттылар
814.	қопды (тұрды), қопқай, қопқаны, қопты
815.	қопузлар (қобызлар)
816.	қор
817.	қорағы (қаруы)
818.	қорғандын
819.	қорғаршун (қорғасын), қорқашун
820.	қорқутты, қорқты, қорққан, қорқмақ, қорқуғ, қорқутты, қорқутур, қорқумак
821.	қорқан: I. з.е. қорған; II. ет. қорыққан
822.	қорқунч, қорқунчлар, қорқунчлук, қорқунчы, қорқунчдын
823.	қоруды (қорыды, қорғалды)
824.	қотан: I. Айдың қотаны – айдың жарық шеңбері; II. Қой үшін йығандын йасар қотан – ағаштан қой үшін жасалған қоршау; қотаны
825.	қотур, қотурны, қотурқан (қотыр болған)
826.	қоч (қой)
827.	қочқарлар
828.	қош (қосу, біріктіру), қошды, қошмақ, қоштылар, қошуп, қошлады (қосақтау)
829.	қошны (көрші)
830.	қошлаштылар (қош көрді, мақұлдау)
831.	көз (көз)
832.	көрклүк
833.	қудуға (ыдыс, құмыра)
834.	қудук, қудукка, қудукны, қудукдын, қудуғны
835.	қузғун
836.	қуйруғ, қуйруғы, қуйруғны, қуйруғлұғ, қуйруғлығ, қуйруғыны, қуйруқ, қуйруқы, қуйруқлук, қуйруқыны

837.	қуйун
838.	қуйушқун
839.	қуқулады (көгершін құркылдады)
840.	қуқырады (қарны шұрқырады)
841.	құл, құлдук, құлны, құлұмыз, қулы
842.	қулағы, қулағыға, қулағыны, қулақ, қулақығы, қулаққа, қулақның, қулақы, қулақлық, қулақықа, қулақыны, қулағлашты
843.	қулады
844.	қудан, қуданның
845.	қулач
846.	қулун, қулунды
847.	қум, қумны
848.	қумалақы, қумлақ
849.	қумар
850.	қумқан (құман)
851.	қунақ (тары)
852.	қундуз
853.	қуран, қураны, қуранны
854.	қурбаң, қурбаны, қурбанлық
855.	қурны (белдік)
856.	қурсак
857.	қурт, қурты
858.	қуруғ (құрғак), қурук (кепкен)
859.	қуруды, қурут, қурутты, қурыды
860.	қурулады
861.	қусты, қусдырды, қусқан
862.	қутқарды
863.	қутулған, қутулды
864.	қутурған
865.	қуфллады (құлыптады), қуфлчы (құлыпшы)
866.	қучуштылар, қушды
867.	қуш, қушы, қушлар
868.	қушағыны
869.	қүйдүрүр
870.	қыбла
871.	қыз, қызның
872.	қызамұқ
873.	қызарды
874.	қызылығыны, қызылық, қызылықны
875.	қызыл, қызыллық
876.	қызытты (қызырды)
877.	қыйамат
878.	қыйын
879.	қыл (қылшық), қылы, қылды
880.	қылған (істеген), қылғаныға, қылғанча, қылғучы, қылдурды, қылдурдым, қылдым, қылқан, қылқучы, қылмаған, қылмағын, қылмақ, қылсаң, қылды, қылдылар, қыладур, қылғай, қылур, қылурмен, қылурға, қылурда, қылурны
881.	қылқылдады
882.	қылығыға, қылығыда, қылық, қылықлық
883.	қылыч, қылычлады, қылычлашты, қылычлаштылар, қылычлық, қылычны,

	кылычның, кылычсіз, кылычлар, кылышты, кылыштылар, кылышті, кылышы (кылышы)
884.	кымырлакан (кыбырлаган)
885.	кыңга (кару кабы), кыңдын, кыны, кыныка, кыныдын
886.	кыңкракы (кыңыр)
887.	кып (кып-кызыл)
888.	кыр
889.	кырағы, кырағлары
890.	кырау
891.	кыргуй, кыргучы
892.	кырк, кыркты, кырктылар, кырккан, кырығы, кырыкы
893.	кырлады
894.	кысарлады (кыспака алды), кысқан, кысты, кысышты, кыскуч, кыскучы
895.	кыска, кыскады
896.	кысрак, кысракны, кысыр
897.	кыссаны
898.	кычкырды, кычкырмак
899.	кыш (кыс), кышның
900.	кышкылдады
901.	кышлады (кыстады), кышлык (кыстык, кыскы)
902.	кййн

Л

903.	лағнет
904.	лазым
905.	лайык
906.	лакаб
907.	лаф (лап)
908.	лачын
909.	леглек (лэйлек)
910.	лутф (ілтипат)

М

911.	магнасыз
912.	майа (мэйек, ашыткы), майасыз, майазы
913.	майданда
914.	маймун
915.	мактады (мактау)
916.	мал, малны, малдын, малка, маллары, малнын, малсыз, малы
917.	мамук, мамуклук, мамуғын, мамукны
918.	манглай (мандай), манклай, манклайы
919.	манды (малды, батырды)
920.	манка
921.	маңды (адым: маңып келе жатыр)
922.	маңлай, маңлайның
923.	марал
924.	марджан
925.	масхара, масхаралык

926.	ме(ң)і (мен)
927.	медел (медет, көмек)
928.	меджлісіні
929.	мезел (мысал)
930.	мезелық (дәмді), мезелік (дәмді), мезесі (дәмі), мезесіз (дәмсіз, кермек, берекесіз; мазасын кетірді)
931.	мейл (пейіл)
932.	мейіге (мига)
933.	мей, мендін, мені
934.	мен, менлік, мені
935.	мензелі, мензетті, мензештілер
936.	мерсум (мерзім)
937.	мнйі (ми)
938.	мончакы
939.	морін (мөрін)
940.	монреді
941.	мөшүк (мысык)
942.	муғ (отқа табыну)
943.	мұғайен (мағлұм қылды)
944.	муз, музлык
945.	музафыр (саяхатшы; қазіргі қазақ тілінде мүсәпір, байқұс)
946.	муқл (муқл йығач – резина ағаш)
947.	муқым (тұрғын, мұқым болды – орналасты; қазіргі қазақ тілінде мұқым жұрт – көпшілік, барлық халық)
948.	мұндақ (ондай; қазіргі қазақ тілінде: андақ-мұндақ – әр нәрсені айту)
949.	мұндын (онымен)
950.	мұнчак, мұнчақа, мұнчакны
951.	мұң, мұңсыз
952.	мұнрады
953.	мұса
954.	мұсафірлар (жолаушылар)
955.	мұсулман, мұсулманлык
956.	мүлк
957.	мүңүз, мүңүзлук, мүңүзі, мүңүзсіз
958.	мүһім (маңызды)
959.	мүче (мүше)
960.	мүшкүл (кыһн)
961.	мүшүк (мысык)
962.	мыйығларыны (мұртын), мыйығыны (қазіргі қазақ тілінде: мыығынан күлу; кейде «мұртынан күлу» деп те қолданылады)
963.	мында (мұнда, осында)
964.	мысвак (мәсуек), місвак
965.	мййі (мы)
966.	мінген, мінгешкен, мінгештурды, мінгешті, мінгішті, міндүрді, мінді, мінер
967.	міп
968.	мірас
969.	міһманлады (мейман болды)
970.	міһрібанлык (мейірбандық)

Н

971.	нағачу (нағашы)
972.	наз
973.	накес (оңбаған)
974.	рақд (нақты)
975.	нақышлық
976.	намаз, намазны, намазлық, намазға, намазда, намазка, намазыңи
977.	насбуі (насыбай)
978.	науруз
979.	наһак
980.	не, нен
981.	неджіс (нәжіс: кір, былғаныш)
982.	неме, немесіз, немеге, немеде, немедін, немес, немелер, немелерни, немелернің, немелі, немесі, нен
983.	нерх (нарық). нерхні, нерһ
984.	нече
985.	нечук, нүчүк
986.	ниет, нийетіңи
987.	нишанлық
988.	нохта, нохлалады, нүкта
989.	нохүд (ноқат: кой бұршақ)
990.	нүкте
991.	нық (нағыз), нік
992.	ніғмет (азық-түлік, ас-ауқат), ніғметқа, ніғметни
993.	нийет, нийетлерни

О

994.	оғлак (лак), оғлағы
995.	оғлан (бала), оғландар, оғландын, оғланлар, оғланлық, оғланны, оғланның, оғланлары, оғланларыға
996.	оғлы (ұлы), оғлыдын, оғлықа, оғул (ұл), оғулсыз, оғыл
997.	оғурлады (ұрлады), оғурлуқ (ұрлық)
998.	ойғақ (ояу), ойғанай (ояның), ойғанды (оянды), ойғатты (оятты)
999.	оймақ
1000.	ойнады ойнадылар ойнап ойнаштылар ойун ойунчы
1001.	оқ, оққа, оқлау, оқны, оқның, оқчы (жебеші)
1002.	оқранды
1003.	оқсатты (ұқсатты)
1004.	оқуған, оқуды, оқумақ, оқумақда, оқур, оқуштылар, оқы
1005.	оқшаған (ұқсаған), оқшады, оқшар, оқшатты, оқшаттылар, оқшап
1006.	ол
1007.	олдады (алдады)
1008.	олджа, олждадың, олджалады, олджаны, олджасыз
1009.	олтурды (отырды), олтурдылар, олтуркүчы, олтурур, олтурушты, олтурды
1010.	омча (омал: қылмыскерді байлап қоятын ағаш қазық. Қарғыста: Отырсаң, омал, қара жерге кадал)
1011.	он, онанчы, онқа (онға), онунчы
1012.	онқай (оңай), онқайлық (оңайлатты)

1013.	онқурткасы (омыртқасы)
1014.	он. онлары (он жаққа)
1015.	орак
1016.	орарға, орган, орды
1017.	орасы (ұра -сы)
1018.	орнады, орнатты
1019.	орны, орныға, орныда, орныдын
1020.	орта, ортада, орталады, ортасыда, ортасы, ортасында, орташы
1021.	ортағлашты, ортағлаштылар, ортағлық, ортақ
1022.	орун, орундук, оруны, оруныдын, орында, орындын, орыны
1023.	осал, осалсыз
1024.	осурды
1025.	от, отға, отқа, отлар, отны. отсыз, оты. отлуг, отлук, отлық,
1026.	отак
1027.	отачы, отачыдын
1028.	отлағ (шоп, жайылым), отлағалы, отлады, отладылар, отлатты, отлақ, отлақда, отлаққа
1029.	отүз
1030.	отун, отундук, отын
1031.	отурған
1031.	очақ

Ө

1032.	өгей
1033.	өгенді, өгенділер өгенмек өгретті
1034.	өз, өзге, өзлері, өзлік, өзүні, өзгедін, өзгені, өзі, өзіге, өзідін, өзіні, өзінін, өзіндін
1035.	өк, өксүді (азайды, кеміді), өкесүк (жеткіліксіз), өкесүктуты, өкесүткен, өкесүтмек, өкесүтті (азайтты, кемітті), өксігі
1036.	өкүз
1037.	өл, өлген, өлгенге, өлгендін, өлді, өлмек, өлмекке, өлдүргендін, өлдүргүчі, өлдүрлі, өлдүрмек, өлтүргүчі, өлтүрлі, өртүр (өлтір) өлүк, өлүкні, өлүкнін, өлүкке, өлікке, өлүм, өлүмнін, өлүмдін, өлім, өлүт (оба)
1038.	өлен (шалғын)
1039.	өлчеді, өлчек, өлчекледі
1040.	өңлүк (өңді: бидай өңді)
1041.	өпке, өпкелей, өпкелемек, өпкелендүрді,
1042.	өпмек, өпті
1043.	өрдек (үйрек), өрдекі
1044.	өрді
1045.	өркечі
1046.	өрмүкчі
1047.	өрүлміш (өрілген)
1048.	өсүрді
1049.	өсүрүк (есірік, мас), өсүрүкдін
1050.	өте, өтеді, өтер, өткен, өткенлер, өткерсе, өткермек, өтмақ, өтмек, өтмес, өтті, өткүн, өтуштілер
1051.	өткүчі (өтуші, жүруші: жолдан өтуші, жүруші), өткүчілер
1052.	өтүк (етік), өтүкчі, өтүкні
1053.	өтүнді

1054.	оч, очді, очлык, өчні, өчті, өчіні, өчүрді, өшті
1055.	өчөсіні (ашу), өчөшкен (үрсыскан), өчөштi (үрсысты)
1056.	өчкү (өшкі), өчкүгө, өчкүнің, өчкүсі
1057.	өчлік (өш, кас), өчлык (өш, кас), өчүм (өш-ім, кег-ім)

II

1058.	пайгамбар, пайгамбарга, пайгамбарлык, пайгамбарнын
1059.	парасы (балчык парасы –балшык кесегі. Әңгіменің бір парасы)
1060.	парса (парасат), парсалык (парасаттылык)
1061.	парсіні (парсы)
1062.	парча
1063.	пахсачы (бакшашы)
1064.	пенчшенбе (бейсенбі)
1065.	перде, пердельк пердені пердесіні
1066.	перілер, перішан
1067.	пешке (кызыл пешке – құнды акша)
1068.	пулат (болат)
1069.	пүшүрүр, пысурды, пышурган, пішүрген
1070.	пычак, пычакны, пычакчы, пычағы, пішік, пішүрүр
1071.	
1072.	піскен, пішді, пішкен, пішті
1073.	пітле (пілте)

P

1074.	раз (құпия), разлык (сырлас, сенімді, оң көз), разны, разыны, разлашты (сырласты, сыр ашысты), разлаштылар, разі (разы, риза)
1075.	рай (пікір)
1076.	раст, растлык (рас, растык, шындық, әділдік)
1077.	рахмат (мейірім), рахматдын (йырақлық қылды тенгірі кафірни рахматдын – тәңірі кәпірді мейірімнен алыс қылды)
1078.	раһат
1079.	раһмат, раһматлык, раһматдын раһмет
1080.	раһім
1081.	реңлік (түсті – бір түсті)
1082.	рүстем
1083.	ривайет

C

1084.	сабады
1085.	сабун
1086.	сабыр, сабырны, сабыры, сабырсыз
1087.	саваб
1088.	савук (суык), савутты (суытты), савутур (суытар)
1089.	савурды
1090.	сағар (сауын), сағды
1091.	сағрау (санырау), сағру
1092.	сағлык (денсаулык)

1093.	сағат
1094.	сағры (сауыр, былғарының бір түрі), сағрысыны (сауырынан), сағу (ыдыс)
1095.	сағызған (сауыскан)
1096.	сағылды (сауықты)
1097.	сағын (андағын), сағынды (ойлау, іштей ойлау), сағындурды (еске салды), сағынмай (ойламай), сағынған (ойлаған), сақынмақ (ойламақ)
1098.	сағынмағыны (қоңіл күйі)
1099.	сағыт (сауыт)
1100.	садақа
1101.	сай, сайды, сайдын
1102.	сайтап
1103.	сак, сақлады, сақланды, сақлық, сақшық
1104.	сақал, сақалсыз, сақалы сақаллық
1105.	сақкыз (сағыз), сақызны
1106.	сақлағучы, сақлақучы, сақлақын, сақласун
1107.	сақмақпың (сауымның; бие сауымның)
1108.	сақыр (саңырау)
1109.	сал, салды, салған, салғушылар, салдылар, салкучы, салмақ, салур, салчы, салышты, салыштылар, салышты
1110.	салбар (салбурын - жыртқыш құс)
1111.	салават
1112.	салық
1113.	саман, саманлық сан, саны, санды, санка (санға қосты)
1114.	санады, санақ, санарға, санарда, санардын, санашты, санны (санды, есепті), саны
1115.	санғлады (саңғытты)
1116.	сандуқ, сандуқы
1117.	санка (саған)
1118.	санчадур, санчты, санчыш, санчышда, санчышды, санчышды(и), санчышка, санчыштылар, саныча
1119.	сап (күректің, кетпеннің сабы), сапы, сапының
1120.	сарай, сарайы, сарайға, сарайда, сарайлар, сарайка, сарайны, сарайның
1121.	сарғылдақ (сарғалдақ)
1122.	саргча
1123.	сары, сарығ, сарығы, сарық, сарылар
1124.	сарымсақ
1125.	сасыды, сасық
1126.	сатар, сатқун (сатып алды), сатғучы (сатушы), саткучы, сатқан, сатқун, сатқучы, сатқучы, сатмақ (сатпақ), сатты
1127.	сатық (сауда: сауда-саттық), сатықда, сатықны
1128.	сауғат (сәлем-сауқат)
1129.	саук (суық), саутты (суытты)
1130.	саурды (суырды)
1131.	саф (таза)
1132.	сафар, сафарка, сафардан
1133.	сафер (сапар айы – мұсылман жылының екінші айы)
1134.	сахлағучы (күзетші), сахлады, сахлай, сахлақучы, сахлақучылар
1135.	сахтйан (сафьян), сахтйандын
1136.	сач, сачларыны, сачлық, сачлік, сачны, сачты, сачы

1137.	сачағланды, сачағы, сачак, сачақлық, сачақты PS ! Шаш, шаш+ак түбірлес. Мотив?
1138.	сачраканы (төгілді), сачырады (шашырады, атып кетті), сачырар (шашырар)
1139.	сашыды (сасыды)
1140.	себеб, севаб
1141.	себір (себер)
1142.	севгүчі (сүюші), севді (сүйді), север (сүйген), севмек (сүймек), севүнүштілер (сүйісті), севінген (сүйінген), севіндүрді (қуантты), севінді (сүйінді, қуанды, сүйсінді), севінмек (қуаныш), севінмекдін (қуаныштан), севінч (қуаныш), севінчдін (сағыныштан), севінчлік (қуанышты)
1143.	седжде (табынды)
1144.	сезген (күмәнді), сезді (сезді, күмәнданды), сезділер, сезік (күмән: сезік етті - байкастады), сезіксіз (күмәнсыз, шүбәсыз), сезікке
1145.	секкіз, секкізінчі, сексен
1146.	секрі, секріді, секрімек, секрір, секірді, секіріштілер
1147.	I. селам (сәлем); II. селем (кепіл, міндет)
1148.	семірді, семіртті, семірітті
1149.	сен, сені, сенін
1150.	сепді, сепер, сепкіл
1151.	сешенбе (сейсенбі)
1152.	соған, сол
1153.	соғучы, соқар, соқуды (соқуды йармақларны – ақшаларды соқты)
1154.	сойған, сойғучы, сойды, сойқучы, сойқучының, сойлды, сойылды
1155.	сонқлары (сол жақ)
1156.	I. сонқра (сон, кейін, кейіннен), сонқы (сонғы), сонра (кейін; қазіргі қазақ тілінде кейінірек), сонрай (артқа). II. Сонқунчак (өкше)
1157.	сорба, сорбаны
1158.	сорды
1159.	сочыған (шошыған, үріккен), сочыды
1160.	сөз, сөзге, сөзлегүчы, сөзлегүчі, сөзлегін, сөзледі, сөзледілер, сөзледім, сөзлемек, сөзлер, сөзлешті, сөзлештілер, сөзлук, сөзлік, сөзні, сөзі, сөзіні, сөзде, сөйлешті
1161.	сөккүчі, сөкті (сөкті, ұрысты), сөкүнч, сөкүштілер
1162.	сөнді
1163.	стадлық (ұсталық)
1164.	су, суға, суда, судын, сука, суны, сунны (суды), сунның (судын), сусыз, сучы, суйы (суы), суйыны (суын), сулуг (сулы), сулук (сулы), суғалды (су бітті, суалды), сусаған, сусалды, сусакан, сусамак, сусатты
1165.	суағуч (суағаш – сылақшының құралы), суалды (маймен сылады), сувады (сылады), сувамак
1166.	суалда (сауалмен)
1167.	сұғты, сук, сукны, сукты
1168.	сүйук
1169.	сулак (суат)
1170.	султан, сұлтандин
1171.	сунды (ұсынды, бағынды), сункан, сунмаған, сунмады
1172.	сүннет (зан, ереже)
1173.	сур (сүнеттендіру)
1174.	сұрған (сұраған), сурды (сұралды), сурулды (сұралды), сүруштылар (сұрасты)
1175.	сурат, суратыға, суратыны

1176.	сурені
1177.	суркучы (пышак сүргіші, жүзі)
1178.	сурук (сырык)
1179.	сурх (сұр)
1180.	сусар, сусарны
1181.	сутке
1182.	сүбезі (сүбе-сі)
1183.	сүзгүч, сүзді, сүзме, сүзүк
1184.	сүйекдін, сүйекі, сүйүк, сүйүклер, сүйүкні, сүйүкнін, сүйүкі, сүнгекі, сүнекі
1185.	сүңгі, сүңгү, сүңгүні, сүңгүсіз, сүңгүнін, сүңгүлік, сүңгүні, сүңү, сүңүге, сүңүк, сүңүні
1186.	сүңнет (сүңдет)
1187.	сүпүргү, сүпүркен, сүпүрүндү
1188.	I. сүрген (куған), сүрді (куды), сүрүлді (куылды); II. сүргенлердін (айрылғандардан); III. сүрме (ағаш түрі – сурьмовое дерево)
1189.	сүрет
1190.	сүртті, сүртүлген, сүртүлді
1191.	сүсер (сүзер), сүсмек, сүсгі
1192.	сүт, сүтлук, сүтлік, сүтні, сүтнін, сүтте, сүтін
1193.	сыған (сынған, бұзылған)
1194.	сығды, сығурды, сығындурды, сығынды, сыккан, сыкты
1195.	сыгрык (сығырык)
1196.	сығунур (сыйыну), сығынурмен
1197.	сызған, сызғурды
1198.	сылады (сипады)
1199.	сынадур, сынады, сынакан, сынамаған, сынамак (сынау, тексеру), сынар
1200.	сынған, сынғары, сындурды, сынды (сынды, жарды, ойды), сынқары, сынқучы, сынук (сынык, жарык, ойык)
1201.	сынар
1202.	сыр, сырны
1203.	сыртыдағы
1204.	сыфат
1205.	сычкан, сычканны
1206.	сіврү (сүйір)
1207.	сіз
1208.	сійдүк, сійдүкдін, сійдүкі, сійді, сійер, сіймек
1209.	сікі (еркектін жыныс мүшесі), сікді, сікерде, сіккүчі, сікмак, сікті, сікірті
1210.	сіл: I. сел; II. өкпе (шек-сілесі қатты)
1211.	сілкі, сілкті, сілкінчек (салпыншак), сіліккен
1212.	сімаб (сынап)
1213.	сінген, сіңгілмеген, сінді, сіңмеген, сіңмеді, сіңүрген, сіңүргүчі, сіңүрді, сіңүрүр
1214.	сіңлі, сіңіл
1215.	сінір, сінірі
1216.	сіпүрледі (сыпырды)
1217.	сірек (сирек)
1218.	сірке: I. насеком: сіркеге сіркелік сіркені; II. уксус
1219.	сірче (шыны), сірчені

1220.	таба, табала, табақы, табасы
1221.	табан
1222.	табыблық (тәуіптік)
1223.	табіғатлық (сипатты)
1224.	тавуғ, тавуқ, тағуқ
1225.	тағ, тағи, тағни, тағна, тағты, тағы
1226.	тағайы диалект. Нағашы аға
1227.	тағала (Алла)
1228.	тағам, тағамны
1229.	тағат, тағатда, тағатны, тағатдын
1230.	тағда (тауда)
1231.	тағзір (тақсыр), тақсыр
1232.	тадж (тәж)
1233.	таз: I. таз (таз жара); II. таза (таза, жас), тазе (жас); III. тазы (ит)
1234.	тай
1235.	тайак, тайакка
1236.	тайанды (таянды, сүйенді; ауысп. үміттенді), тайанчым (таянышым), тайанур (жастанды)
1237.	тайылғач (тайған, тайғанақтағана), тайылды (тайды), тайылмақ (тайғанақтау), тайылмақыны (тайғанақтамауды)
1238.	та күн (кеше)
1239.	тақ: I. тақ (тау), тақдын (таудан), таққа (тауға); II. тақты (мұрындық тақты), тақні, III. тақларны (жүзім сабақтары)
1240.	тақаны (тағаны), тақағы
1242.	тақым (тізе сүйегі) (Қазіргі қазақ тілінде: бұт, борбай)
1243.	тал, талы
1244.	талаған, талады, таладылар (талау, тонау), талашты (таласты)
1245.	талақ: I. талақ – ішкі ағза; II. ажырасу
1246.	таланы (даланы)
1247.	талқан, талқаншы
1248.	там: I. қабырға: тамы, тамдын, тамқа, тамлық (қабырғалы), тамның, тамлар, тамдағы, тамны; II. ақты: там, тамды, тамған, тамкучы (тамушы), тамыздурды, тамызды
1249.	тамағ, тамақ
1250.	тамам
1251.	тамға (таңба), тамғасы, тамғалаған, тамғаны
1252.	тамық, тамуқдағыларның
1253.	тамур, тамурларыны, тамуры, тамурға, тамурны, тамыры
1254.	танабы (шатырдың бау-шулары)
1255.	танқрады
1256.	танлады, танлақан, танлағаны, таңла
1257.	тануқ (күә), тануқлар, тануқлук
1258.	танур (куыру; тандыр, тандыр нан), танурлады (куырды)
1259.	таныды, танымады, танықан
1260.	таң: I. күн шыға; II. таң қалу: таңлады (таң қалды), таңлық (таңданарлық, керемет), III. таңда: таңла
1261.	тапуқ: I. тауық, қызмет; II. тапуқчылар (табақшылар)
1262.	тапчан (так)

1263.	тапшурды (тапсырды)
1264.	тапыклык (таупыктык, кызмет ету), тапынгучы (табынушы)
1265.	тар (тар, кысык), тарлык (тарлык)
1266.	тарады, таррар
1267.	таразу, таразуны, таразунын, таразусы
1268.	тарак
1269.	тартар, тартарны (таргушы), тартгучы (тасушы), тарткалы, тартмак, тартгы (тартгы, суырды, тіреді), таргылды, тартур (тартар), таргышты (таргысты, бәсекелесті), таргыштылар, таргы, таргылкан
1270.	тарығ (тары)
1271.	таріх (тарих)
1272.	татаку (таргпа: төс таргпа, айыл таргпа)
1273.	тагты: I. дәмін көрді; татлык (дәмін көру, ауыз тию); II. йер тагты – мекендеді
1274.	тахта (тақта), тахтасы, таһтаны, таһтасы
1275.	таш, ташға, ташы, ташғын, ташқы, ташны, ташлык, ташының
1276.	ташланған (тастанды), ташланмыш (тасталған)
1277.	I. тебен (томен); II. тебегү (тебінгі)
1278.	тебрелді, тебрелілер (козғады, козғалды), тебренгүчы (козғалушы), тебренді (тебретілді), тебретді (козғады), тебретті (козғады)
1279.	тевбе (тәубе)
1280.	теве, тевеге, тебезіні, тежелер, тежелерні, тебені, тебенің, тевесі, теvecи, теvezі
1281.	теверекі (күннің теверекі – күннің шеңбері; дөңгелегі, төңірегі)
1282.	тевреку (айнала)
1283.	тевфік (таупык)
1284.	тегді (тиді), тегмес (тұрмас)
1285.	тегенесі
1286.	тегре, тегресі, тегресінде, тегресіде, тегресіге, тегресідекі, тегрі (төңірек, айнала, шеңбер)
1287.	тегүргүчі (тірелген, қадалған), тегүрді (тіреді), тегүрлі (әкелді), тегүрмек (тию, әкелу), тегүрсүн (берсін). Тегеуріні күшті, тегеурінді
1288.	тегінче (дейін)
1289.	тегір, тегірчек (арбаның дөңгелегі; дүниенің тегершігі)
1290.	тегірмен, тегірменні, тегірменге
1291.	теді (делі)
1292.	тезек, тезеклік, тезекні
1293.	тек (тыныш), текке
1294.	теке
1295.	текеббур, текеббурлық
1296.	телбе (делбе, делебе: делебесі козды), телбелікдін
1297.	теммуз (тамыз)
1298.	темпеткү
1299.	темур, темүрі, темүрні, темүріға
1300.	тенгри, тенгрі, тенгрідін, тенгріге, тенгрінін, тенгріні, тенгріға, теңри, теңрі, теңріге, теңрідін
1301.	теңі (тіні, денесі)
1302.	тең, теңгі (тең), теңгідін, теңлік, теңүштүрды, теңешті, теңештірді, теңлешті, теңлештілер, теңішмелі, теңі (теңі, денгейлесі)
1303.	теңгіз, теңіз, теңізні
1304.	теңріг (тәңірі)
1305.	тепе (тобе), тепесіні

1306.	тепреди (козгады), тепреткүчині (козғалғанды), тепші (ыдыс), тепінділер (тұра ұмтылды; тебінді)
1307.	тер (ақы, жал, терге (жал-ға)
1308.	терген (терілген), терді (терді)
1309.	терледі (терледі), терлемес (терлемейтін), терлер (терлейтін), терлік (терлік), терні (терді), тері (тер), терілік (терілі), теріге, теріні, терінің, терісі, терісіні терісіге
1310.	терен
1311.	терзе, терзелер, терзелерінің
1312.	теріек
1313.	тергіб
1314.	тескері
1315.	тесүкі (тесік)
1316.	тефсір, тефсірледі
1317.	тешді, теше, тешер, тешті, тешүгі, тешүк, тешүкі, тешүкінің, тешілді
1318.	тоға (туа), тоғар (күн тоғар – күншығыс, күн туар жақ), тоғдақ (тоқылдақ), тоғды (туды, шықты), тоғры (тура), тоғурды (туды), тоғурмақ (туар), тоғурмас (тумайтын, тоқтасқан, тумалан), тоғурур, тоғурурда (туғанда), тоққан (туған)
1319.	ток (аш емес)
1320.	тоққуз, тоққузунчы, тоқуз, тоқузунчы
1321.	тоқсан, тоқсанка
1322.	тоқтады, токтар
1323.	тоқуған, тоқуды, тоқукан (тоқыған), тоқулымыш (тоқылған), тоқукучы
1324.	тоқум
1325.	тоқунушты (тоқайласты)
1326.	тола, толады, толан (толған), толдурды, толдурдым, толды, толтурды, толы
1327.	толғағы (толғақ)
1328.	толғады (бойн толғады – мойнын бұрды), толғамақ (аяғын аяғына салу), толғатты (аяғын аяғына салу), толқады (бұрап алды), толқаш (иректелген, майысқан)
1329.	тон, тонка, тондың, тоны, тонқы, тонға, тонды, тонларға, тонлардың, тонны, тонның, тончы, тоныға, тоныны, тоныда
1330.	тонқды (тоңды)
1331.	тонқуз (доңыз)
1332.	топрақ, топрағы, топракны, топракка, топраклық, топракта
1333.	топчы (түйме)
1334.	
1335.	торай
1336.	торбак
1337.	торғай
1338.	торук (торы)
1339.	төбен (төменгі)
1340.	төгүн (түйін)
1341.	төзек (төсек)
1342.	төзмек (төзбек, төзім)
1343.	төкді, төкті, төкер, төкүлген, төкүлгүчі, төкүлді, төкүнді, төкдек (төгіп сөйледі)
1344.	токел (түгел)
1345.	төкенген, төкенді, төкетты, төкетті, төкеті (түгесілді, таусылды)
1346.	төлеген (төлеген, төленген)
1347.	төлөк (төлем), төлекіге, төлүккі (төлемді)

1348.	төңтерді (төңкерді), төңтерілген, төңтерілді
1349.	төпе (төбе)
1350.	төре, төрі
1351.	төрг, төргенчі, төрінчі
1352.	төшеді төшек, төшекні, төшекдін, төшлук
1353.	төші (төсі)
1354.	туаклык (туяктык)
1355.	тувак (тымак), туваклық
1356.	туған, туғар, туғурды (туды), туғурур
1357.	туғм (тағам), туғмда, туғмны
1358.	туз, тузсыз
1359.	тузағы, тузак, тузакка
1360.	тузлак (сортан), тузлук, тузлук (тузды)
1361.	түйінакның, түйінақы (туяк)
1362.	тұл (жесір), тулан (5 жасар жануар)
1363.	тұлум: I. тері, тері қап; II. ескі шанаш; тулумда, тулумны, тулумның, тулумы
1364.	тумак (тұмау)
1365.	туман, тумансыз
1366.	тумар
1367.	тумшук
1368.	тур, тура, турар, турған, турғузды, турғузған, турды, турді, туркан, туркузды, турлақлады, турмады, турмак, турмаклік, турты, турлар, турур, турушды
1369.	турна (тырна)
1370.	турумтай (жамбас)
1371.	тут, тута, тутар, тутған, тутғучы, тутды, тутқан, тутмак, тутты, туттылар, тутук, тутулған, тутулғаны, тутулды, тутунған, тутурған, тутурды, тутуштурғучы, туты, тутыңыз
1372.	тутан
1373.	туташ, туташты
1374.	тутка, туткасыча, тутқак, тутқасы
1375.	тутқын, тутқун
1376.	тутмач (нанның түрі)
1377.	түтія (түтія таш – тотия тас (готиян): каминная тутия – род цинка)
1378.	тушак (тұсау, тұсамыс), тушаклады
1379.	түб, түбі, түбідекі, түбідін, түбіні
1380.	түгді (түйді), түгүн (түйін), түгүнні, түгүне, түккен (түйген)
1381.	түгел
1382.	түз (түзу), түзелді, түзетті, түзлук, түзүклук
1383.	түк: I. түк, жүш: түксіз, түкі, түкіні; II. әтек, импотент
1384.	түкеті (түгел, тұтас)
1385.	түкүрук, түкүрукні
1386.	түлкү
1387.	түн, түнде, түннің
1388.	түңлук
1389.	түңүлген, түңүлді, түңүлдүрді, түңүлтті
1390.	
1391.	түрді
1392.	түрлук (түрлі)
1393.	түтук
1394.	түтүн, түтүнледі

1395.	түш, түшні, түшер, түше, түшді, түшке, түшті, түшүрді, түшкен, түштілер, түшүп
1396.	тыйды, тыйылды, тыйдылар
1397.	тылак (тілшік: улуғ тылак – үлкен тілшік), тылак
1398.	тынар (өлгенде коштасу), тынарда, тынған (тыңайған, демалған), тындурды (демалды), тындуркай, тынды (бітті), тынқучы, тынмак
1399.	тырмады, тырмак, тырмакның
1400.	тырнағы, тырнақы, тырнақ, тырнақларны, тырнакны
1401.	тіз, тізі, тізіні, тізген, тізді, тізлесі
1402.	тізіге (тізе), тізіға, тізілді
1403.	тік, тікді, тікді, тікленген, тікті, тікілді, тіккүчы, тіккүчі
1404.	тікен, тікенлік, тікенні, тікенлікке
1405.	тіл (етістік), тілді, тілі (зат есім), тіллік, тілі, тілнін, тіліні, тіліді
1406.	тіледі, тілеген
1407.	тінды (тынықты, демалды)
1408.	тіргүзді (тірілтті). Абайда «тіргізу» – «тірілту, қалпына келтіру» мағыналарында (Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 734 б. – Б. 646). Бір күйгізіп, сүйгізіп, Ескі өмірді <i>тіргізер</i> . Өмір тонын кигізіп, Жокты бар қып жүргізер.
1409.	тіргүк (тіреу)
1410.	тірегі, тірек
1411.	тірзек (шынтақ), тірзекі
1412.	тірік, тірікіде, тіріклік, тірікліктің, тірікелікі, тірікелікте, тірікелікіні
1413.	тірілмек, тірілді, тірілікі, тіріт
1414.	тірреді (дірілледі, тітіркенді), тітремак, тітремек, тітретті
1415.	тігті (түтті)
1416.	тіш, тішледі, тіші, тішіні, тішлеріні, тішлерні, тішлері, тішлік, тішісі

у

1417.	уалады (уқалады, сүрткіледі)
1418.	уатты (жагты)
1419.	уашунды (жасырыну), уашура, уашурды, уашынуур, уашынуур
1420.	увалады (сүртті, иледі), ұсақтады: масақты бастырды)
1421.	узаған, узады, узалды, узатты
1422.	узун, узундукча, узунуыча
1423.	уятлык, уятсыз
1424.	уйкудын, уйкусы, уйкылык
1425.	уйуған, уйуды, уйукан, уйутты, уйыды, уйыкан, уйушур (уыды)
1426.	уйуқлады, уйухлады, уйухлақан, уйхусыдын, уйхусыз
1427.	ула (ұласу, жалғасу), уланды (бірікті), улаш (ұлас, бірік, жалғас, тұғас), улаша (тұғас, ұласпа, үзіліссіз), улашлык (байланыс), улашты (ұласты, бірікті), улаштылар, улаштырды, улашу (үзіліссіз, үнемі)
1428.	улғайды, улғатты
1429.	улуғ, улуғлык, улуғлады, улуғсынды, улуғлуғы, улуғы, улуқ
1430.	улуды
1431.	улусны (ұлыс-ты)
1432.	умунды (үміттенді: «ұмсынды») деген сөз түбірлес секілді), умунч (үміт)
1433.	ун, унны, уны
1434.	унамады

1435.	унуткучы, унуттурды, унутты
1436.	урар, ургалы, ургучы, урдук, урдум, урдун, урдуңыз, урды, урдылар, урмакдын, урунур, уруш, урушка, урушыны, урушта, урушда, урушдын, уруштурды, урушты, уруштылар, уруштырады, урушыдын, уруп
1437.	урушты (үрөсөтө)
1438.	уругы, урук, уруклук, урукны, урукларука
1439.	устал (үста, шебер)
1440.	
1441.	уча (арка: «таудың ұшасы» деген), учаның, учасы, учасыны, учасының, учашы учағы учаң учасыка, учасыға
1442.	учмак, учмакда, учмакны, учты, учурды
1443.	учы
1444.	ушағы (үсак), ушак, ушақы
1445.	ушалды (үсатылды, майдаланды), ушатты, ушаты
1446.	ушты (ұшты)

Ү

1447.	үгүт
1448.	үздү, үзді (жүзді)
1449.	үзөңгү
1450.	үзүк, үзүлгөн, үзүлді
1451.	үзүм, үзүмнн, үзүмнн
1452.	үйдеки, үйіге
1453.	үлгөр (үркөр)
1454.	үлгүрлжі, үлгүрлжілік
1455.	үлөшдн, үлөшділер үлөштүрдн үлөштн, үлөштнлер
1456.	үлүш, үлүшн, үлүшнн, үлүшдн, үлүшлук, үлүшсыз, үлүшдын
1457.	үмтснзлік
1458.	үн, үнледн, үнн, үнлук, үнлүк, үнчүнн, үнчн, үннн
1459.	үңүрн (үңгнр)
1460.	үстүге, үстүн, үстүндекн, үстн, үстнге, үстнде
1461.	үч, үчдн, үчн, үчн, үчнчн
1462.	үчүн
1463.	үштн, үштүге

Ф

1464.	файдасыз
1465.	фал (бал: бал ашу), фалы
1466.	фарығ (парық)
1467.	фасық (пасық)
1468.	фахнр (мактан)
1469.	фереджн (пәрәнжн)
1470.	фернште, фернштесн
1471.	фулад (болат)
1472.	фырсатны (оңтайлы сәт – пұрсат бердн)
1473.	фнкр (ой, нкнр), фнкрнн, фнкрнге, фнкрдн, фнкр

X

1474.	хабар, хабары, хабарны, хабарлар, хабер, хаберлер, хаберни, хаберсиз
1475.	хазинага
1476.	хайал
1477.	хайанат (қиянат, сағқындық)
1478.	хайыр
1479.	хақға (хақ, құдай, тәңір)
1480.	хақыны (ақы)
1481.	халкны
1482.	халташы (қалта-сы)
1483.	халифалық, халифе
1484.	хам (шикі)
1485.	хамыр, хамырыны
1486.	хан, ханлық
1487.	ханджар (қанжар)
1488.	харман (қырман)
1489.	харпуз (қарбыз)
1490.	хас (пағыз, таңдаулы)
1491.	хат, хатда, хатлық, хатты
1492.	хата (кате), хатақа
1493.	хатун, хатунлар, хатунка, хатунларға, хатунға, хатунларны, хатунны, хатунның, хатуны, хатунсыз, хатын
1494.	хелал (адал, таза)
1495.	ходүкі (қодық), хөд(ү)к
1496.	хор, хорлады
1497.	хорос (қораз), хороснын
1498.	хочкар
1499.	хошнуд (қуаныш: көңілінің қошы болмай отыр), хошнудлық (қуанышты), хушнуд, хушнудлық
1500.	хурма, хурманы, хурманын
1501.	хурулдады, хурхырады
1502.	хутба (намаз түрі) , хутбаны
1503.	хүтнесіз (сүндетеіз)
1504.	хыйанат, хыйанатқа, хыйанатлық

Һ

1505.	һадж (қажы), һаджылар (қажылар), һаджамат, һаджаматчы (қажылыққа барған адам), һаджыларның, һаджджыны, һаджыларны, һаджі
1506.	һаджетні, һаджетіні (қажеттіні)
1507.	һадісны (хадисті)
1508.	һазыр (әзір)
1509.	һайван (хайуан)
1510.	һақ (баға), һакні, һаккы, һаккыда, һакны
1511.	һакім (би)
1512.	һекім (дәрігер)
1513.	һалва (халуа), һелваның
1514.	һалқасы (шығыршық)
1515.	һарам (тыйым), һарамны
1516.	һарған (арыған, шаршаған, қажыған), һарды, һарқан, һарқузды

1517.	һаремдін (һаремнің)
1518.	һауз (қауыз), һаузка
1519.	һафта (апта)
1520.	һайран (кайран болды)
1521.	һер (әр)
1522.	һерекет (әрекет)
1523.	һонусы (жон-ы), һоны, һоні
1524.	һурді (үрді: ит үрлі)
1525.	һүкүм, һүкүмдін
1526.	һүкүм, һүкүмде, һүкүмні
1527.	һүнер, һүнері
1528.	һүрді (үру – жел айдау), һүрген
1529.	һүркті (үрікті)
1530.	һүрметлік, һүрметсіз
1531.	һыдматка (қызмет)
1532.	һыйанат (қиянат)
1533.	Һиндустан (Үндістан)
1534.	Һисаб (есеп-қисап)
1535.	Һіч (еш)

Ч

1536.	чабдар (шабдар)
1537.	чағ (шақ, кез), чағты, чағыда, чағыдын, чак, чакда, чакны, чақты, чақы, чакылған, чакылды
1538.	чадур (шатыр), чадурның, чадыр (шалма, сәлде)
1539.	чайан
1540.	чайнаған, чайнады
1541.	чакмак, чакмакны, чакмакдын
1542.	чакыштурды
1543.	чал (бурыл)
1544.	чала (шала)
1545.	чалғучы
1546.	чалма (шалма)
1547.	чапқаида (аттың жылдам қозғалысы). Чап:І, аттың жылдам қозғалысы; II. <i>етістік</i> , шабу, кесу
1548.	чаптақ (шапалақ), чаплаклаштылар
1549.	чапты (кесті, шапты)
1550.	чар (таразы ыдысы)
1551.	чарғы, чархы (қудықтың аузы, дөнгелегі)
1552.	чарлағучы (айқайлаушы), чарлады (айқайлады, шарылдады, шақырды, бақылдады, ұлыды, ақырды, каркылдады, шықылдады, саңқылдады, кісінеді, құркылдады, қаңқылдады, қышқырды, мняулады, шырылдады, сыбдырады, құр-күрлады, шықылдады, күңіренді, абалады), чарладылар (айқайласты), чарлақан (сықырлаған), чарламақ (айқайламақ), чарлашды (айқайласты), чарлаштылар (айқайласты), чарлайдур (айқайлады)
1553.	чаршембе (сәрсенбі)
1554.	чәкірдекі (жүзімнің, құрманың дәні: <i>иекілдеуік</i> . Орт. Қазақстан диалектісі)
1555.	челбек (шелпек)
1556.	ченеді (өлшеді)

1557.	чеүртке (шегіртке)
1558.	чечерде (шаһарда)
1559.	чечек (гүл), чечегі, чечекленді, чечеклік, чечекі
1560.	чеченлік
1561.	чок (шоқ)
1562.	чокур, чоқуры (шегір, шұбар)
1563.	чокмақ (шақпақ)
1564.	чолак
1565.	чолде (жазық-қа)
1566.	чомуч (шөміш)
1567.	чоп, чөп (шөп)
1568.	чочақ: I. шошақ; II. тасақ; чочағы
1569.	чөкді, чөкерді, чөкерүр
1570.	чөл, чөлге
1571.	чуғурка (шұңқырға), чуқурчақы (желкенің шұңқыры)
1572.	чулбур
1573.	чулғады (орау), чулғанды (оранды – шұлғау)
1574.	чумалуп (шокайып отыру)
1575.	чухлады (шұқылады)
1576.	чүрүген (шіріген), чүріді
1577.	чүшкүргенге (түшкіргенге), чүшкүрді, чүшкірді
1578.	чығай (кедей)
1579.	чығарды, чығты, чығды, чықарған, чықарды, чықарып, чықды, чыққан, чықмаққа, чықмақны, чықтылар, чықты, чықышты
1580.	чығыр
1581.	чыдады (қабілеті жеткенше, мүмкіндігінше, шыдағанша), чыдамал (қабілетті), чыдағаныча
1582.	чықчадым (шұқылады)
1583.	чықыны (шығыны)
1584.	чытбық (былшық)
1585.	чын, чынлық
1586.	чыпчук (шымшық), чырчук (шымшық)
1587.	чыпчурға (шыбыртқы)
1588.	чырағ, чырағлық, чырағны, чырағы
1589.	чырай, чырайы, чырайыны, чырайны, чырайлық
1590.	чытты (қабағын шытты, жүзі түнерді, бетін тыжырды), чытуғы (қабағын шыту), чытуқ (жүзі сынық; ашулы), чыты (шыт: чырайы чыты – түсі бұзылды, чырайыны чыты жүзін түнертті)
1591.	чычкақ (тышқак), чышты
1592.	чычлак (шынтақ)
1593.	чібін, чібіні
1594.	чігде (шне)
1595.	чігіт (шиті – мақта дәні)
1596.	чіғарды
1597.	чілек (шілік - ойын)
1598.	чілім (шайыр - смола), шілімі (үзүм шіресі - жүзімнің шырыны)
1599.	чінеді (өлшеді), чінемек (өлшемек)
1600.	чіні (шыны)

1601.	шайтан
1602.	шакірді (шәкіргі)
1603.	шақылдылады, шарқылдатты (сыртылады: шақылдылады бармақтары – саусақтары сыртылады)
1604.	шамға
1605.	шапаклады
1606.	шарт: I.шарт; II.келісімшарт
1607.	шарылдады (су шарылдады)
1608.	шату (саты), шатуның, шатуға
1609.	шек (шәк, күмән, шүбә)
1610.	шенбе (сенбі)
1611.	шефағат, шефкат (мейірім)
1612.	шеһер (кала), шеһерде, шеһерлерде, шеһерні
1613.	шеһит (шеһит болды)
1614.	шорбаны (сорпаға)
1615.	шүкүр, шүкүрсізлік
1616.	шүлүк (сүлік)
1617.	шышды (істі), шышуғы (ісігі), шышук, шышукы, шышургунча (ісінгенше мес кылып ұрды)
1618.	шікер (кант), шікерлық, шікерсізлік
1619.	шішкен (кепкен), шішледі (қуырды, отқа қақтады), шішлеме (қәуап)

Ы

1620.	ылтырады (жаркылдады)
1621.	ынаңды (нланды), ынаңмақ
1622.	ыпар (жұпар)
1623.	ырджайды (ыржиды)
1624.	ырк (жырақ, алыс), ырықыны
1625.	ысығ (ыстық), ысығы, ысыды, ысығында (ыстығында), ысық, ысық, ысықлық, ысықлықыны, ысытмақ (ысу, қызуы көтерілу), ысытқан, ысытты, ысытур (ысытар)
1626.	ысырға (сырға)
1627.	ышанған (нланған), ышанды, ышанмақ
1628.	ыштан (ыштан: іш тон – іш киім)

І

1629.	ібадет (ғибадат, нба)
1630.	ігне (нне), ігнечі, ігнеге
1631.	ігрендірді (жирендірді), ігренді (жиренді, жиіркенді)
1632.	іе (не), іелері, ійілері, ійелеген, ійеледі
1633.	із, іззет, іззетні
1634.	ійісі (ие)
1635.	іладж (ем)
1636.	ілгері, ілгерігі, ілгерілық
1637.	ілгүк (ілгек), ілмекі (ілгері)
1638.	ілімін (ілімді), ілімде (ғылымға)
1639.	ілік (жұлын)

1640.	ілікті (ұмтылды)
1641.	іман
1642.	імла (емле)
1643.	інген, інгеннің
1644.	індегүші (шақырды), індеді (шақырды), індемей, індештілер
1645.	інчке, інчкелік, інчкерді
1646.	інчу (інжу), інчүлук, інчүлерні, інчүні, інчы
1647.	іні
1648.	іренді (ыңыранды)
1649.	іп (жіп, арқан, үзік жіп), іплік, іпні, іпсіз, іпші, іпке, іпі
1650.	ірің, іріңі
1651.	іскек (іскек - шипчики)
1652.	іт, ітке, ітні, ітті, ітші
1653.	ітелгү
1654.	іхтііар (ерік)
1655.	іһтімал (ықылас), іһтімам
1656.	іч : I. іш, қарын; II. іші; Ічді, ічер ічті, ічтілер, ішсіз, ішсізлік іштілер, ічкінде (ішкенде)
1657.	ічегү: I. ішы ішек; II. ішек; ічегүсі, ічегүнің
1658.	ічкүші (ішкіш), ічкүшілер ічкүчы
1659.	ічкі, ічні, ічі, ічіге, ічим, ічінде, ічині, ічіштілер
1660.	іш (іс), ішде, ішге, ішдін, ішке, ішлеген, ішлегүші, ішлегүчы, ішледі, ішлетті, ішлештілер, ішлері, ішлер, ішлерді, ішлік, ішні, ішнін, ішсіз, ішсізлік, ішіге, іші, ішіні
1661.	ішарет (ишарат, емеурін)

Қазіргі қазақ тілінде сақталған сөздердің морфемалық (буындық) құрамы

Барлығы 1545 сөз (Болау керек 1661 сөз)????

5 – қосымша

<i>А) Бір буынды сөздер</i>	
1.	аз (көп емес) (үст.)
2.	аз (арықта) (үст.)
3.	ай (з.е.)
4.	айт (ет.)
5.	ак (сын е.)
6.	ал (ол) (есімд.)
7.	ам (з.е.)
8.	анд (ант) (з.е.)
9.	ант (ант) (з.е.)
10.	ар: 1. арған – шаршаған; 2. арды – талды (етіст.)
11.	арт (арту) (етіст.)
12.	ас (з.е.)
13.	ат (жылқы) (з.е.)
14.	ат (есім) (з.е.)
15.	ат (ату) (етіст.)
16.	ау (з.е.)
17.	ач(етіст.)
18.	аш: ас – 1) (з.е.); аш – 2) (сын е.)
19.	бағ: 1) (з.е.), 2) етіст.

20.	бай: 1) (з.е.) , 2) (сын е.)
21.	бак (багу, байкау) (етіст.)
22.	бал(з.е.)
23.	бар (модаль сөз)
24.	бар (бару) (етіст.)
25.	бас(етіст.)
26.	бағ(етіст.)
27.	баш(з.е.)
28.	бег (з.е.)
29.	без(з.е.)
30.	бек(з.е.)
31.	бел(з.е.)
32.	бер(етіст.)
33.	беш(сан е.)
34.	боз (сын е.)
35.	бок(з.е.)
36.	бол(етіст.)
37.	бош(етіст.)
38.	бөз(з.е.)
39.	бөк(етіст.)
40.	бөд(етіст.)
41.	бү(есімд.)
42.	бүз(етіст.)
43.	бүр (жан) (етіст.)
44.	бүт(з.е.)
45.	бү (бұл) (есімд.)
46.	бүк(етіст.)
47.	бүр(етіст.)
48.	бүт(етіст.)
49.	біз(есімд.)
50.	біл(етіст.)
51.	бір(сан е.)
52.	біт (бит) (з.е.)
53.	біт (аяқта) (етіст.)
54.	гез (кез, мезет) (з.е.)
55.	гүл (раушан гүл) (з.е.)
56.	гүр (көр) (з.е.)
57.	ғам (қам, уайым) (з.е.)
58.	ғап (қап) (з.е.)
59.	ғол (қол, әскер) (з.е.)
60.	дар (дар ағашы) (з.е.)
61.	дар (дар ағашы) (з.е.)
62.	де(етіст.)
63.	дес (дос) (з.е.)
64.	джан(з.е.)
65.	дост(з.е.)
66.	дур (тұру) (етіст.)
67.	дін(з.е.)
68.	ев (үй) (з.е.)

69.	ег (иді) (етіст.)
70.	ег (ию) (етіст.)
71.	ек(етіст.)
72.	ел (елеу) (етіст.)
73.	елг (еру, ерту, апаруды, әкету) (етіст.)
74.	ел(з.е.)
75.	ен (түсу) (етіст.)
76.	ен (шылау)
77.	ер: 1. еркек; 2. ер (күйеу) (з.е.)
78.	ерк (күш) (з.е.)
79.	ес (адамның зердесі) (з.е.)
80.	ес (жел есті) (етіст.)
81.	ет (ткань) (з.е.)
82.	ет (істе) (етіст.)
83.	еш (жіп, арқан ширату, есу) (етіст.)
84.	еш (серік болу) (з.е.)
85.	еш (іс) (з.е.)
86.	нт (з.е.)
87.	йағ (қоймалжың затты жаю, жазу) (етіст.)
88.	йағ (жауу) (етіст.)
89.	йад (жал) (з.е.)
90.	йаз (көктем) (з.е.)
91.	йай (садақ) (з.е.)
92.	йай (мал жаю, мекендеу) (етіст.)
93.	йай (жаз мезгілі) (з.е.)
94.	йак (тұтандыру, оталдыру) (етіст.)
95.	йал (жал) (з.е.)
96.	йан: 1) жаны, жағы; 2) жамбас (з.е.)
97.	йап (бүркеу) (етіст.)
98.	йар (жару, бөлу) (етіст.)
99.	йар (жар, дос) (з.е.)
100.	йар (екі бөлу) (етіст.)
101.	йат (көлбеу калып. етіст.)
102.	йаш (жас мөлшері) (з.е.)
103.	йаш: 1) жаңа (сын е.); 2) жасыл(сын е.); 3) жалпак, жазық (сын е.); 4) жаркыл) (з.е.)
104.	йаш (көз жасы) (з.е.)
105.	йел(з.е.)
106.	йем(з.е.)
107.	йең(з.е.)
108.	йе (же) (етіст.)
109.	йер (з.е.)
110.	йет (жету) (етіст.)
111.	йеш (шешу) (етіст.)
112.	йок (модаль сөз)
113.	йол(з.е.)
114.	йон(етіст.)
115.	йу (жу) (етіст.)
116.	йуз (сан е. жүз)
117.	йум (етіст.)

118.	йур (жуар) (етіст.)
119.	йүрг(з.е.)
120.	йут (етіст.)
121.	йүз (бет) (з.е.)
122.	йүз (сан е.)
123.	йүз (кескіш зат қыры) (з.е.)
124.	йүк(з.е.)
125.	йүл (жүлу, қыру) (етіст.)
126.	йү (үю) (етіст.)
127.	йүн: 1) жүн, 2) жіп) (з.е.)
128.	йүр (жүру) (етіст.)
129.	йығ (жығу) (етіст.)
130.	йығ (жуу) (етіст.)
131.	йығ, йык (жык) (етіст.)
132.	йыл(з.е.)
133.	йырт(етіст.)
134.	йік (жік) (з.е.)
135.	йіп (жіп) (з.е.)
136.	йіт (жытты, жоғалды) (етіст.)
137.	кез(етіст.)
138.	кей (ки) (етіст.)
139.	кел(етіст.)
140.	кен(з.е.)
141.	кең (сын е.)
142.	кеңс (сын е.) (Кеңс қалды екі іш арасында – Екі істің арасында дал болды)
143.	кеп (з.е.) (ботаның тұлыбы – чучело верблюженка. Қазір «Салак адамның кебін киіп калып жүрме!» деген сөйлемдегі мағынасында сақталған)
144.	кер(етіст.)
145.	кес(етіст.)
146.	кет(етіст.)
147.	кеш (кеш – ерте емес) (үст.)
148.	кеш (кешіп өту) (етіст.)
149.	кеш (з.е.) (қорамса; кешчі – шағын қорамса)
150.	көз(з.е.)
151.	көк: 1) көк түс (сын е.); 2) аспан (з.е.)
152.	көл(з.е.)
153.	көм(етіст.)
154.	көн (келісу) (етіст.)
155.	көн (былғары) (з.е.)
156.	көп (үст.)
157.	көр: 1) з.е.; 2) етіст.
158.	көс (етіст.)
159.	көт(з.е.)
160.	көч(етіст.)
161.	күл (күл) (з.е.)
162.	күш (күс) (з.е.)
163.	күв (ісу) (етіст.)
164.	күз(з.е.)

165.	күй(етіст.)
166.	күл (жанған от ұнтағы) (з.е.)
167.	күл (күлу) (етіст.)
168.	күн(з.е.)
169.	күн(з.е.)
170.	күп (қыш құмыра) (з.е.)
171.	күч(з.е.)
172.	кү (ашу, күйіну) (етіст.)
173.	күфр (күпірлік) (з.е.)
174.	кыл (істеу) (етіст.)
175.	кіз (кніз) (з.е.)
176.	кій (кню) (етіст.)
177.	кім (есімд.)
178.	кір (з.е.)
179.	кір (етіст.) кір (сын е.)
180.	каз (етіст.)
181.	кайт(етіст.)
182.	қақ 1) (I. қақталған ет; II. қақ су) (сын е.); 2) қақты, қақлады (етгі қақтады) (етіст.)
183.	как (соғу, ұру; кас қағу) (етіст.)
184.	қал (етіст.)
185.	қан (з.е.)
186.	қан (қану, қанағаттану) (етіст.)
187.	қап (қабу. Ит қапты) (етіст.)
188.	қап (з.е.)
189.	қар(з.е.)
190.	қарт(з.е.)
191.	қасд (қастық) (з.е.)
192.	қат (қатты) (сын е.)
193.	қат (қосу, араластыру) (етіст.)
194.	қаур (қуыр) (етіст.)
195.	қач (етіст.)
196.	қаш (көздің жоғары жағындағы түк) (з.е.)
197.	қой (етіст.)
198.	қой (з.е.)
199.	қол(з.е.)
200.	қом (з.е.)
201.	қор: 1) қор болды (қылды) (сын е.); 2) қор тұтты – кем көрді, кемсітті , жек көрді (з.е.)
202.	қоч (қош+ақан, қой) (з.е.)
203.	қош (етіст.)
204.	
205.	қош (мақұлдау) (етіст.)
206.	көз (көз) (з.е.)
207.	құл (жалшы) (з.е.)
208.	қум(з.е.)
209.	құр (белдік) (з.е.)
210.	құрт (жәндік) (з.е.)
211.	құс (жүрегі айну) (етіст.)

212.	куч (күшактау) (етіст.)
213.	қуш (қанатты жануарлар) (з.е.)
214.	күй (қыздыру) (етіст.)
215.	қыз (әйел бала) (з.е.)
216.	қыз (қызу) (етіст.)
217.	қыл (істеу) (етіст.)
218.	қын (қару қабы) (з.е.)
219.	қып (қып-қызыл) (сын е.)
220.	қыр: 1) мұрынның қыры (з.е.); 2) көздің қиығы (з.е.); 3) қыру (етіст.); 4) ағты қасу (етіст.)
221.	қыс (қысу) (етіст.)
222.	қыш (қыс) (з.е.)
223.	лаф (лаф ұрды ер – еркек мылжыды, лапылазды) (елікт.)
224.	лутф (ілтипат) (з.е.)
225.	мал (з.е.)
226.	ман (малу, батыру) (етіст.)
227.	ман (адым, кадам) (з.е.)
228.	мей, ми, мій (ми) (з.е.)
229.	мен (есімд.)
230.	мең (қал) (з.е.)
231.	мор (мор) (з.е.)
232.	муғ (отқа табыну) (з.е.)
233.	муз (мүз) (з.е.)
234.	мун (ол) (есімд.)
235.	мун (з.е.)
236.	мүлк(з.е.)
237.	мій (ми) (з.е.)
238.	мін (етіст.)
239.	мін (мың) (сан е.)
240.	наз(з.е.)
241.	нақд (нақты) (үст.)
242.	не(есімд.)
243.	нерх (нарык) (з.е.)
244.	нык, нік (нағыз) (сын е.)
245.	ок(з.е.)
246.	ол (есімд.)
247.	оп (сан е.)
248.	оп(үстеу)
249.	ор(етіст.)
250.	от(з.е.)
251.	өз(есімд.)
252.	ок, өкәді (етіст.)
253.	өл(етіст.)
254.	өп (сүю) (етіст.)
255.	өр (өру) (етіст.)
256.	өс(етіст.)
257.	өт(етіст.)
258.	өч(етіст.)
259.	пешке (қызыл пешке – құнды ақша) (з.е.)

260.	піс, пүш, пыс (пісу) (етіст.)
261.	раз (күпия) (з.е.)
262.	рай (пікір) (з.е.)
263.	раст (рас) (з.е.)
264.	рең(з.е.)
265.	сөз(з.е.)
266.	су(з.е.)
267.	сай(з.е.)
268.	сақ (сын е.)
269.	сал(етіст.)
270.	сан: 1) есеп (з.е.); 2) көп (сан түрі бар) (з.е.)
271.	сан (сен) (есімд.)
272.	сап (күректің, кетпеннің сабы) (з.е.)
273.	сарт (ұлыс атауы) (з.е.)
274.	сат(етіст.)
275.	сах (сақ болу) (сын е.)
276.	сач (шап) (з.е.)
277.	саф (таза) (сын е.)
278.	сев (сүй) (етіст.)
279.	сез(етіст.)
280.	сен(есімд.)
281.	сеп (себу) (етіст.)
282.	сөй(етіст.)
283.	сок (соғу) (етіст.)
284.	сол(есімд.)
285.	сон (соң, кейін) (шылау)
286.	сор(етіст.)
287.	сөз(з.е.)
288.	сөк (ұрсу) (етіст.)
289.	сөн(етіст.)
290.	су(з.е.)
291.	сүк(етіст.)
292.	сун (ұсын, бағын) (етіст.)
293.	сурх (сүр) (сын е.)
294.	сур (сүңдеткендіру) (етіст.)
295.	сур (пышақ сүргіші, жүзі) (з.е.)
296.	сүт(з.е.)
297.	сүз(етістік)
298.	сүр (куу) (етіст.)
299.	сүрт(етіст.)
300.	сүс (сүзу) (етіст.)
301.	сүт (з.е.)
302.	сын (сыну) (етіст.)
303.	сык (сығу) (етіст.)
304.	сыз (сызу) (етіст.)
305.	сыр (күпия) (з.е.)
306.	сіз (есімд.)
307.	сі (сно) (етіст.)
308.	сік (еректің жыныс мүшесі) (з.е.)
309.	сіл: 1) сел(з.е.); 2) өкпе (шек-сілесі қатты) (з.е.)

310.	сілк (етіст.)
311.	сін (сіңу) (етіст.)
312.	тағ (тау) (з.е.)
313.	тадж (тәж) (з.е.)
314.	таз: 1) таз (таз жара) (з.е.); 2) таза (таза, адал; жас), тазе (жас) (сын е.); 3) тазы (ит) тай (сын е.)
315.	тай (тайғану) (етіст.)
316.	тал(з.е.)
317.	там: 1) кабырға (з.е.); 2) ағу (етіст.)
318.	тан (танырқау) (етіст.)
319.	тан: 1) күннің шығуы (з.е.); 2) таңғы уақыт (үст.)
320.	тар (тар, қысық) (сын е.)
321.	тарғ(етіст.)
322.	тат: I.дәмін көру (етіст.); II.мекендеу(йер татты) (етіст.)
323.	таш (тас) (з.е.)
324.	тег (ти) (етіст.)
325.	те (де) (етіст.)
326.	тек (тыныш) (одағай) (Тәйі! Тек оғыр!)
327.	тені (тіні, денесі) (з.е.)
328.	тен (тепе-тең) (сын е.)
329.	тер (ақы, жал) (з.е.)
330.	гер (біргіндеп жинау) (етіст.)
331.	тер (су, ылғал шығу) (з.е.)
332.	теш (тес) (етіст.)
333.	тоқ (аш емес) (сын е.)
334.	тол (ернеуіне келу) (етіст.)
335.	тон (кнім) (з.е.)
336.	тон (мұздау) (етіст.)
337.	төз (шыда) (етіст.)
338.	төк(етіст.)
339.	төр(з.е.)
340.	төрт (сан е.)
341.	төш (төс) (з.е.)
342.	туак (туяқ) (з.е.)
343.	тү(етіст.)
344.	түғм (тағам) (з.е.)
345.	түз(з.е.)
346.	тул (жесір) (сын е.)
347.	түр (етістік)
348.	түт (ұста, пайдалан) (етіст.)
349.	түт (түй) (етіст.)
350.	түз (түзу) (сын е.)
351.	түй(етіст.)
352.	түк: 1) жүн(з.е.); 2) әгек (сын е.)
353.	түн (з.е.)
354.	түр(з.е.)
355.	түш (түс) (з.е.)
356.	тый(етіст.)
357.	тын(етіст.)
358.	тіз(етіст.)

359.	тік(етіст.)
360.	тіл (з.е.)
361.	тіл (етіст.)
362.	тін (тынығу, демалу) (етіст.)
363.	тіт (түту) (етіст.)
364.	тіш (тіс) (з.е.)
365.	уат (жату) (етіст.)
366.	уят (з.е.)
367.	ун(з.е.)
368.	ур (ұру) (етіст.)
369.	үч (етіст.)
370.	үш, үш (үшу) (етіст.)
371.	үг (үгу) (етіст.)
372.	үз (жүзу) (етіст.)
373.	үй(з.е.)
374.	үн(з.е.)
375.	үч (ұшы, шеті) (з.е.)
376.	фал (бал: бал ашу) (з.е.)
377.	фікр (ой, пікір) (з.е.)
378.	хак (хак, құдай, тәңір) (з.е.)
379.	халк(з.е.)
380.	хам (шикі) (сын е.)
381.	хан(з.е.)
382.	хас (нағыз, таңдаулы) (сын е.)
383.	хат(з.е.)
384.	хор (кор, жәбір) (з.е.)
385.	хош (қуаныш: көңілінің қошы болмай отыр) (з.е.)
386.	хур (кор – қорылдады) (елікт.)
387.	һадж (кажы) (з.е.)
388.	һак (баға) (з.е.)
389.	һар (ару, шаршау, кажу) (етіст.)
390.	һауз (қауыз) (з.е.)
391.	һүкм(з.е.)
392.	һүркті (үрікті) (етіст.)
393.	һер (әр) (шылау)
394.	һон (жон, арка) (з.е.)
395.	һур: 1)уру: иттің үруі; 2) жел айдау (етіст.)
396.	һіч (еш) (шылау)
397.	чағ (шак, кез) (з.е.)
398.	чал (бурыл) (сын е.)
399.	чап (аттың жылдам қозғалысы) (етіст.)
400.	чап (кес) (етіст.)
401.	чар (ғаразы ыдысы) (з.е.)
402.	чөк (шоқ) (з.е.)
403.	чол (жазык) (сын е.)
404.	чөп (шоп) (з.е.)
405.	чөк (тізерлеу) (етіст.)
406.	чөл(з.е.)
407.	чык, чік (шығу) (етіст.)
408.	чын (шын, акикат) (з.е.)

409.	чът (кабағын шытты, жүзі түнерді, бетін тыжырды) (етіст.)
410.	шам(з.е.)
411.	шарг(з.е.)
412.	шек (шәк, күмән, шүбә) (з.е.)
413.	шыш (іс) (з.е.)
414.	ырк (жырак, алыс) (үст.)
415.	іе (не) (з.е.)
416.	ілм (ілім) (з.е.)
417.	із (іззет) (з.е.)
418.	ій (не) (з.е.)
419.	ін(з.е.)
420.	ін (ынырану) (етіст.)
421.	іп (жіп, арқан, үзік жіп) (з.е.)
422.	іт (ит) (з.е.)
423.	іч : 1) іш, қарын; 2) іші, сырты емес (з.е.)
424.	іч (ішу) (етіст.)
425.	іш (іс) (з.е.)
	<i>Ә) 2 буынды сөздер</i>
1.	абак (аппак) (сын е.)
2.	абру(з.е.)
3.	ағар(етіст.)
4.	ағыз (ауыз) (з.е.)
5.	агрык (ауру) (з.е.)
6.	ағыр (ауыр) (сын е.)
7.	адап(з.е.)
8.	адым(з.е.)
9.	азаб(з.е.)
10.	азад(з.е.)
11.	азар (княнаг) (з.е.)
12.	азуқ(з.е.)
13.	азыз (әзіз, қадірлі) (сын е.)
14.	айағ (з.е.)
15.	айа (алақан) (з.е.)
16.	айғыр(з.е.)
17.	айран(з.е.)
18.	айыр(ажырат) (етіст.)
19.	айыб(з.е.)
20.	айық (аю) (з.е.)
21.	аклық (акшыл) (сын е.)
22.	акса (етіст.)
23.	актур(етіст.)
24.	акшам (үст.)
25.	ақыл(з.е.)
26.	ала (сын е.)
27.	алда (етіст.)
28.	алма(з.е.)
29.	алмас (з.е.)
30.	ал(ы)п (батыр) (з.е.)
31.	алты (сан е.)
32.	алтмыш(сан е.)

33.	алтун(з.е.)
34.	алчак(үст.)
35.	алы (алды) (үст.)
36.	аман (сын е.)
37.	амин (одағай)
38.	ана (шеше) (з.е.)
39.	анга (оган) (есімд.)
40.	ангар (байка) (етіст.)
41.	анкла (анықта) (етіст.)
42.	анук(сын е.)
43.	анча (онша) (шылау)
44.	ара (көм.ес.)
45.	арал(з.е.)
46.	арам(сын е.)
47.	арба(з.е.)
48.	арка(з.е.)
49.	аркан(з.е.)
50.	арпа(з.е.)
51.	артук(сын е.)
52.	аруғ(сын е.)
53.	арча(з.е.)
54.	арчы(етіст.)
55.	ары (тазарту, арылу) (етіст.)
56.	ары (ара – насеком) (з.е.)
57.	арық (таза, арылу) (сын е.)
58.	асар(з.е.)
59.	асбаб(з.е.)
60.	астар(з.е.)
61.	асты(көм.ес.)
62.	асур(етіст.)
63.	асық(з.е.)
64.	ата (әкенің әкесі) (з.е.)
65.	ата (етіст.)
66.	атак(з.е.)
67.	атыз(з.е.)
68.	аула(етіст.)
69.	ауыр(сын е.)
70.	аучы (аңшы) (з.е.)
71.	ахыр (үст.)
72.	ахта (пішпе) (сын е.)
73.	ахтар (шашу, төгу) (етіст.)
74.	ахшам(үст.)
75.	аһмақ(сын е.)
76.	ачуқ(сын е.)
77.	ачығ(сын е.)
78.	ашлық (астық) (з.е.)
79.	ашна(з.е.)
80.	багла (байка) (етіст.)
81.	бағыр(з.е.)
82.	балжа (бажа) (з.е.)

83.	базар(з.е.)
84.	байқус(з.е.)
85.	байрам(з.е.)
86.	бакі(з.е.)
87.	бақа(з.е.)
88.	бақы (мәңгі-бақи) (сын е.)
89.	бақыр (з.е.)
90.	бала(з.е.)
91.	балдыр(з.е.)
92.	балту(з.е.)
93.	балчық(з.е.)
94.	балығ(з.е.)
95.	бармақ(з.е.)
96.	батыл(сын е.)
97.	барыс(з.е.)
98.	бары (бәрі) (есімд.)
99.	бахыт (з.е.)
100.	баһа(з.е.)
101.	башмақ(з.е.)
102.	бедел(з.е.)
103.	безе(егістік)
104.	безек (көрік) (з.е.)
105.	бейіт(з.е.)
106.	бела(з.е.)
107.	белгү(з.е.)
108.	бергү (берешек) (сын е.)
109.	берік(сын е.)
110.	бейіш(з.е.)
111.	бечін(з.е.)
112.	бешік(з.е.)
113.	боғаз (буаз) (сын е.)
114.	боғуз: 1) тамақ (з.е.); 2) боз (сын е.)
115.	бозла(егіст.)
116.	бойақ(з.е.)
117.	бойын(з.е.)
118.	боқау (бұғау) (з.е.)
119.	болджал(з.е.)
120.	болуш(егіст.)
121.	болүк(з.е.)
122.	борбай(з.е.)
123.	борыч(з.е.)
124.	бота(з.е.)
125.	бөгірі(бүкір) (сын е.)
126.	бөдук (бік) (сын е.)
127.	бөкей (бүкір) (сын е.)
128.	боксе(з.е.)
129.	бөлек (үст.)
130.	бөлүк(з.е.)
131.	борүк(з.е.)
132.	борі(з.е.)

133.	буғаз(з.е.)
134.	буғдай(з.е.)
135.	бугра(з.е.)
136.	буғу (буғы) (з.е.)
137.	будағ (бұтак) (з.е.)
138.	бузау(з.е.)
139.	бүйрук (бұйрык) (з.е.)
140.	буғау(з.е.)
141.	булад (болат) (з.е.)
142.	булак(з.е.)
143.	булга: 1) ласта, араластыр(етіст.) ; 2) қол бұлғау (етіст.)
144.	булут(з.е.)
145.	бурун (мұрын) (з.е.)
146.	бурун (бұрын) (үст.)
147.	бурут (мұрт) (з.е.)
148.	буруш (бырысу, қырғыстану) (етіст.)
149.	бурчак(з.е.)
150.	бута(з.е.)
151.	бутра (бытыра, жайыл) (етіст.)
152.	бүбіш (бүбіш – құс ағы: погатуйка. Адам атында сақталған) (з.е.)
153.	бүрге (насеком) (з.е.)
154.	бүрке (жамыл) (етіст.)
155.	бүркүт(з.е.)
156.	бүтүн(сын е.)
157.	бықын (з.е.)
158.	бізгек (безгек) (з.е.)
159.	бійі (биік) (сын е.)
160.	біле (білен: – мен, – пен) (шылау)
161.	білек(з.е.)
162.	білік(з.е.)
163.	біна (негіз) (з.е.)
164.	вағда (уәде) (з.е.)
165.	вағыз (уағыз) (з.е.)
166.	вақыт (уақыт) (з.е.)
167.	вақыт (бақыт) (з.е.)
168.	варақ (парақ) (з.е.)
169.	везір (уәзір) (з.е.)
170.	ғазан(з.е.) (з.е.)
171.	ғазіз(сын е.)
172.	ғайбат(з.е.)
173.	ғайыб(з.е.)
174.	ғалған (қалған) (етіст.)
175.	ғалем(з.е.)
176.	ғараб (араб) (з.е.)
177.	ғарка (қарға) (з.е.)
178.	ғаріб (кедей) (сын е.)
179.	ғатық (қатты) (сын е.)
180.	ғашық(сын е.)
181.	ғозе (мақтаныш қозасы) (з.е.), ғүзе (көзе, коза) (з.е.)

182.	ғулак(з.е.)
183.	ғула (кола) (з.е.)
184.	ғулан(з.е.)
185.	ғылым (з.е.)
186.	ғырақ (жырақ) (сын е.)
187.	ғібрет(з.е.)
188.	ғілім(з.е.)
189.	дава(з.е.)
190.	дағва (дау) (з.е.)
191.	дағы (тағы) (үст.)
192.	дайым (әрдайым) (үст.)
193.	дамақ (тамақ) (з.е.)
194.	дане (дене) (з.е.)
195.	дару(з.е.)
196.	дарын(з.е.)
197.	дауыс(з.е.)
198.	дебрет (тербет) (етіст.)
199.	девет (сия дәуігі) (з.е.)
200.	девлет(з.е.)
201.	дегінч (дейін) (шылау)
202.	джайран (жалпы киік атаулы) (з.е.)
203.	джанчі (жанышы, ұнтақта) (етіст.)
204.	джарлық(з.е.)
205.	джебе(з.е.)
206.	джеза (жаза) (з.е.)
207.	джиһан(з.е.)
208.	джумард (жомарт) (сын е.)
209.	джылау (ылау) (етіст.)
210.	джыныб (жыны, боғы) (з.е.)
211.	донкуз(з.е.)
212.	дөнен(з.е.)
213.	дуа(з.е.)
214.	дуға(з.е.)
215.	дузах (тозақ) (з.е.)
216.	душман(з.е.)
217.	егді (нді) (етіст.)
218.	дүнья (з.е.)
219.	егер (шылау)
220.	егін (нык) (з.е.)
221.	еліш (ылыс) (з.е.)
222.	ейер (ер – аттың ері) (з.е.)
223.	ейле (иле) (етіст.)
224.	еке (еге) (етіст.)
225.	екек (егеу) (з.е.)
226.	екі (сан е.)
227.	екін (егін) (з.е.)
228.	елге (ұнды еле) (етіст.)
229.	еллік (елу) (сан е.)
230.	елік (қол) (з.е.)

231.	емгек (азап) (з.е.)
232.	емлі (енді) (үст.)
233.	емлік (асау, бас білмеген) (сын е.)
234.	емчек(з.е.)
235.	енгек (азап) (з.е.)
236.	енек (нек) (з.е.)
237.	енен (қинал) (етіст.)
238.	енлік (беттің ұшы) (з.е.)
239.	енрен (ыңыран) (етіст.)
240.	ерен (еркек) (з.е.)
241.	ерке (тотай) (сын е.)
242.	еркеч (серкеш) (з.е.)
243.	ерте(үст.)
244.	ерүк (өрік) (з.е.)
245.	ерік (күш) (з.е.)
246.	ерін(з.е.)
247.	ері (жібу) (етіст.)
248.	ескі(сын е.)
249.	ескір(етіст.)
250.	есле(етіст.)
251.	еслік (есті, есі бар) (сын е.)
252.	есне(етіст.)
253.	етек(з.е.)
254.	етүк(з.е.)
255.	ешек(з.е.)
256.	ешік(з.е.)
257.	ешіт (есті, тыңда) (етіст.)
258.	зағіф(сын е.)
259.	залім(сын е.)
260.	зейтун(з.е.)
261.	зекат(з.е.)
262.	зындан(з.е.)
263.	зенбіл (зембіл) (з.е.)
264.	зйған(сын е.)
265.	зіна (зинакор) (сын е.)
266.	зіре (зире – тмин) (з.е.)
267.	ислам(з.е.)
268.	йабан (жапан) (з.е.)
269.	йабаш (жуас) (сын е.)
270.	йавук (жакын) (сын е.)
271.	йағыр (жауыр) (сын е.)
272.	йағар (жауу) (етіст.)
273.	йағач (ағаш) (з.е.)
274.	йада (көтере алмау – қазіргі қазақ тілінде: жүдеді-жалады) (етіст.)
275.	йазы (жазык дала) (сын е.)
276.	йайак (жаяу) (сын е.)
277.	йақа(з.е.)
278.	йакшы(сын е.)
279.	йакын (сын е.)
280.	йала(з.е.)

281.	йалаң(сын е.)
282.	йалгуз(сын е.)
283.	йалган(сын е.)
284.	йалдыр(сын е.)
285.	йама(етіст.)
286.	йаман(сын е.)
287.	йамгур(з.е.)
288.	йанар (кайтар жер) (сын е.)
289.	йана (тағы) (үст.)
290.	йанбаш (жамбас тамыр) (біріккен сөз: жан бас) (з.е.)
291.	йанғы (жаңа) (сын е.)
292.	йаны (көм.есім)
293.	йапрак (з.е.)
294.	йапуқ (жапырылған) (етіст.)
295.	йапыш(етіст.)
296.	йара (жара) (з.е.)
297.	йара (жасау) (етіст.)
298.	йарак(з.е.)
299.	йаран (дос-жаран) (з.е.)
300.	йараш(етіст.)
301.	йарма(з.е.)
302.	йармақ(з.е.)
303.	йару (жаркыра) (етіст.)
304.	йаруқ(сын е.)
305.	йары (көмек, жарылқау) (з.е.)
306.	йарым (үст.)
307.	йарыш(з.е.)
308.	йаса (жасан, сәнден, әшекейлен) (етіст.)
309.	йастан(етіст.)
310.	йастуқ(з.е.)
311.	йағуқ(сын е.)
312.	йаушан (нессон, зверебой) (з.е.)
313.	йахчы(сын е.)
314.	йаша(етіст.)
315.	йашур (жасыр) (етіст.)
316.	йашыл(сын е.)
317.	йашын(з.е.)
318.	йекен (жекен) (з.е.)
319.	йелкен(з.е.)
320.	йелің(етіст.)
321.	йелім(з.е.)
322.	йеміш(з.е.)
323.	йеңгіл(сын е.)
324.	йеті(сан е.)
325.	йетім(сын е.)
326.	йетіш(етіст.)
327.	йолдаш(з.е.)
328.	йолуғ(етіст.)
329.	йоры (жоры) (етіст.)

330.	йотел(з.е.)
331.	йуаса (жаса) (етіст.)
332.	йугурт (ірімшік – творог) (ұйыған құрт – біріккен сөз) (з.е.)
333.	йуғрат (ұйыды) (етіст.)
334.	йуғур (иле) (етіст.)
335.	йулғун (жыңғыл) (з.е.)
336.	йулдүз(з.е.)
337.	йумқақ (шумақ жіп) (з.е.)
338.	йумрүк(з.е.)
339.	йумыр (жұмыр) (сын е.)
340.	йумша(етіст.)
341.	йумшақ(сын е.)
342.	йупка (жұқа) (сын е.)
343.	йуша (жоса – киноварь. Қазіргі қазақ тілінде: қан жоса) (з.е.)
344.	йүген (з.е.)
345.	йүгүр(етіст.)
346.	йүзүк (з.е.)
347.	йүлүн(з.е.)
348.	йүпүг (қораз айдары) (з.е.)
349.	йүрек(з.е.)
350.	йығач(з.е.)
351.	йыгла(етіст.)
352.	йылан(з.е.)
353.	йылытыр(сын е.)
354.	йылы(сын е.)
355.	йымшақ (жұмсақ) (сын е.)
356.	йыпар(сын е.)
357.	йырақ (аулақ, алыс) (үст.)
358.	йырау (әнші: йырау күн – әнші күн) (з.е.)
359.	йырық (жырық, жыртылған) (сын е.)
360.	йібер(етіст.)
361.	йігре (жиірік) (етіст.)
362.	йігіт(з.е.)
363.	йілге (жыл+ға) (з.е.)
364.	йінчке(сын е.)
365.	йіңге (іңне пішіндес тікен) (з.е.)
366.	йігі (еге) (етіст.)
367.	кавак(з.е.)
368.	қағад (қағаз) (з.е.)
369.	қағба(з.е.)
370.	қошны (көрші) (з.е.)
371.	қаклі (аттын кекілі) (з.е.)
372.	қалам(з.е.)
373.	қарван (керуен) (з.е.)
374.	қафір(з.е.)
375.	қебін (жасау) (з.е.)
376.	қевше (күйсе) (етіст.)
377.	қевіш(з.е.)
378.	кезек(з.е.)
379.	кезлік (кездік пышақ) (з.е.)

380.	кейбұр (есімд.)
381.	кейік (киік) (з.е.)
382.	кейін (шылау)
383.	кеклік(з.е.)
384.	кекре (кекіре шөп) (з.е.)
385.	кекір(етіст.)
386.	келе(з.е.)
387.	келес (кесіртке) (з.е.)
388.	келін(з.е.)
389.	кеме(з.е.)
390.	кемук (сүйектің кемігі) (з.е.)
391.	кемха (камқа) (з.е.)
392.	кемі (кайық) (з.е.)
393.	кендір(з.е.)
394.	кенен (бейкам, салақ) (сын е.)
395.	кенет (үст.)
396.	кенес (тан – таң болу, таңырқау) (сын е.)
397.	кенгес (кеңесу) (етіст.)
398.	керек (модаль сөз)
399.	керкін (кетпен – кирқа) (з.е.)
400.	керу (үст.)
401.	керіс (ұрыс-керіс) (з.е.)
402.	кесе(з.е.)
403.	кесек(з.е.)
404.	кетмен(з.е.)
405.	кетүк(сын е.)
406.	кефен (кебін) (з.е.)
407.	кефіш (кебіс) (з.е.)
408.	кече(үст.)
409.	кечік(етіст.)
410.	кейін(үст.)
411.	көбе (текемет. Қазіргі қазақ тілінде: <i>көбесін соғу</i>) (з.е.)
412.	көзгү (айна) (з.е.)
413.	көзе (көсе) (сын е.)
414.	көке (үйдің төбесі, көкке қараған жоғарғы жағы) (з.е.)
415.	көкнар(з.е.)
416.	көксе(етіст.)
417.	көкүс (кеуде) (з.е.)
418.	көмүр(з.е.)
419.	көңүл(з.е.)
420.	көнше (көну: <i>көңілі көшімей отыр</i>) (етіст.)
421.	көңлек(з.е.)
422.	көңлі(з.е.)
423.	көпкен (кепкен) (етіст.)
424.	көпүк (көпір) (з.е.)
425.	көпгі (көтерілді, күшінді) (етіст.)
426.	көпүк(з.е.)
427.	көрік(з.е.)
428.	көрүк(з.е.)
429.	көтер(етіст.)

430.	көшік (мұнара) (з.е.)
431.	көче (көше) (з.е.)
432.	күйе(з.е.)
433.	күйеу(з.е.)
434.	күкре (күркіре) (етіст.)
435.	күлаһ (күләпара, күлақшын) (з.е.)
436.	күлүк (күлік ат) (з.е.)
437.	күмек (көмек) (з.е.)
438.	күмүш(з.е.)
439.	күнджід (күнжіт) (з.е.)
440.	күнес (ыстық) (сын е.)
441.	күнеш (күнес) (з.е.)
442.	күрек(з.е.)
443.	күрүн (күре тамыр – шейная артерия) (з.е.)
444.	күчүк(з.е.)
445.	кійік(з.е.)
446.	кілім (кілем) (з.е.)
447.	кіліт(з.е.)
448.	кіндік(з.е.)
449.	кіне (кек) (з.е.)
450.	кірпүк(з.е.)
451.	кірпі(з.е.)
452.	кірпіч(з.е.)
453.	кісі(з.е.)
454.	кітаб(з.е.)
455.	кічік (кіші, жас, кішкентай, аздап) (сын е.)
456.	кішен(з.е.)
457.	кішміш (мейіз) (з.е.)
458.	кішне(сын е.)
459.	кіші(сын е.)
460.	көпрүк(з.е.)
461.	кабак (аскабақ) (з.е.)
462.	кабар (ісіні) (етіст.)
463.	кабук(з.е.)
464.	кабул (қабыл) (з.е.)
465.	кавук (куық) (з.е.)
466.	кавун(з.е.)
467.	кағаз(з.е.)
468.	када(етіст.)
469.	кадыр(з.е.)
470.	қазан(з.е.)
471.	казук(з.е.)
472.	казы(з.е.)
473.	қайан (кян) (з.е.)
474.	қайаш (туыс: қаймана, қайын) (з.е.)
475.	қайғу (қайғы) (з.е.)
476.	қаймақ(з.е.)
477.	қайна(етіст.)
478.	қайнар(з.е.)
479.	қайсы (есімд.)

480.	кайчы(з.е.)
481.	кайы (буаз болу) (етіст.)
482.	кайыық(з.е.)
483.	кайыың(з.е.)
484.	кайыыш (з.е.)
485.	калам(з.е.)
486.	калем(з.е.)
487.	калыа (қор-қор, қаян) (з.е.)
488.	калқан(з.е.)
489.	калтақ (азған, бұзылған әйел) (сын е.)
490.	калын(сын е.)
491.	калыыш (қатын қалашы: әйел көрші) (з.е.)
492.	кама: 1) соқыр: қамады көзі – көзі соқыр болды, қамады көзіреміз – көзіміз соқыр болды (сын е.); 2) мүжілу, қажалу: қамады тіштері – тістері қажалды, камақ тіш – тіссіз (етіст.)
493.	камчы(з.е.)
494.	камыш(з.е.)
495.	канат(з.е.)
496.	канка (з.е.)
497.	қапак (қабак) (з.е.)
498.	қапа (кама) (етіст.)
499.	қаплан (қабылан) (з.е.)
500.	қаптан (кнім) (з.е.)
501.	қапук(з.е.)
502.	қарак(з.е.)
503.	қара (етіст.)
504.	қара (сын е.)
505.	қараул(з.е.)
506.	қардаш(з.е.)
507.	қарма(етіст.)
508.	қары (кәрі) (сын е.)
509.	қары (суыт, мұздат) (етіст.)
510.	қарып(з.е.)
511.	қарыш(з.е.)
512.	қасқа(сын е.)
513.	қассаб (қасап) (з.е.)
514.	қасы (қасы) (қом.есім)
515.	қасы (қасу) (етіст.)
516.	қаттық (қатты, қын, ауыр) (сын е.)
517.	қаты (қатысты) (сын е.)
518.	қаты (қасы, маңы, жаны) (қом.есім)
519.	қатығ (қатал) (сын е.)
520.	қатыш (араласу) (етіст.)
521.	қафтан (қафтан) (з.е.)
522.	қачан (қашан) (есімд.)
523.	қашук(сын е.)
524.	қашы (қасы, маңы, жаны) (қом.есім)
525.	қайы (қайыс) (з.е.)
526.	қобар(етіст.)
527.	қозы(з.е.)

528.	кола(з.е.)
529.	қолан (ат ердің тартпасы) (з.е.)
530.	қолач (қол+ащ – құлаш: екі қолды екі жаққа ашу) (з.е.)
531.	қолуш (қол ұшыны беру, бір-бірін қолдау) (етіст.)
532.	қолтук(з.е.)
533.	қонақ(з.е.)
534.	қонкуз(з.е.)
535.	қонқрау (қоңырау) (з.е.)
536.	қопар(етіст.)
537.	қопды (тұрды) (етіст.)
538.	қопуз (қобыз) (з.е.)
539.	қорак (қару) (з.е.)
540.	қорған(з.е.)
541.	қорқу(етіст.)
542.	қорқан: 1) қорған (з.е.); 2) қорыққан (етіст.)
543.	қорқунч(з.е.)
544.	қору (қорыды, қорғалды) (етіст.)
545.	қотан(з.е.)
546.	қотур(з.е.)
547.	қочқар(з.е.)
548.	қошлаш (мақұлдау) (етіст.)
549.	қудук(з.е.)
550.	қузғун(з.е.)
551.	қуйруқ(з.е.)
552.	қуйун (з.е.)
553.	қуқу (көгершін құркылдады) (етіст.)
554.	қулақ(з.е.)
555.	қула(з.е.)
556.	қулан(з.е.)
557.	қулач(з.е.)
558.	қулун(з.е.)
559.	қумлақ(з.е.)
560.	қумар (сын е.)
561.	қумқан (құман) (з.е.)
562.	қунақ (тары) (з.е.)
563.	қундуз(з.е.)
564.	қуран(з.е.)
565.	қурбан(з.е.)
566.	қурсақ(з.е.)
567.	қуруғ (құрғак) (сын е.)
568.	қуры (құрғак) (сын е.)
569.	қурул(етіст.)
570.	қутқар(етіст.)
571.	қутул(етіст.)
572.	қутур(етіст.)
573.	қуфлла (құлыпта) (етіст.)
574.	қушағ(з.е.)
575.	қүйдүр(етіст.)
576.	қыбла(з.е.)
577.	қызар(етіст.)

578.	кызык (з.е.)
579.	кызыл (сын е.)
580.	кызыт (кыздыр) (етіст.)
581.	кыйын (сын е.)
582.	кылкыл (кылкыл, бүлкіл) (з.е.)
583.	кылык(з.е.)
584.	кылыш(з.е.)
585.	кынкарак (кыңыр) (сын е.)
586.	кырак (аузынын ұшы (з.е.); ағызыны(ң) кырагы бірле сөзледі – аузынын ұшымен сөйледі)
587.	кырау(з.е.)
588.	кыргуй(з.е.)
589.	кырык (сан е.)
590.	кырла(етіст.)
591.	кыска (сын е.)
592.	кысрак (байтал) (з.е.)
593.	кысыр: 1) бұаз емес мал (сын е.); 2) анызак жел (кысыр ісел) (сын е.)
594.	кысса(з.е.)
595.	кычкыр(етіст.)
596.	кышкыл (жыланнын ысылы) (з.е.)
597.	кышлык (кыстык, кыскы) (сын е.)
598.	кйін (сын е.)
599.	лағнет(з.е.)
600.	лазым(з.е.)
601.	лайык(сын е.)
602.	лакаб (з.е.)
603.	лачын(з.е.)
604.	леглек (ләйлек) (з.е.)
605.	мағна (з.е.)
606.	майа (мәйск, ашытқы) (з.е.)
607.	майдан(з.е.)
608.	маймун(з.е.)
609.	макта (мақтау) (етіст.)
610.	мамук(сын е.)
611.	манғлай (мандай) (з.е.)
612.	манка: 1) адым(з.е.); 2) маған (бар.септ. мен) (есімд.)
613.	маңлай(з.е.)
614.	марал(з.е.)
615.	марджан(з.е.)
616.	медел (медет, көмек) (з.е.)
617.	меджліс(з.е.)
618.	мезе (дэм) (з.е.)
619.	мезел (мысал) (з.е.)
620.	мейіл (пейіл) (з.е.)
621.	мензе (ұксау) (етіст.)
622.	мерсум (мерзім) (з.е.)
623.	мончак (моншак) (з.е.)
624.	мөңре(етіст.)
625.	мөшүк (мысық) (з.е.)

626.	муқыл (муқл йығач – резина ағаш) (з.е.)
627.	мұқым (тұрғын, мұқым болды – орналасты; қазіргі қазақ тілінде мұқым жұрт – көпшілік, барлық халық) (з.е.)
628.	мұндақ (ондай; қазіргі қазақ тілінде: аңдақ-мұндақ – әр нәрсені айту) (сын е.)
629.	мұнчак(з.е.)
630.	мұса(з.е.)
631.	мұнра(етіст.)
632.	мұңуз(з.е.)
633.	мүһім (манызды) (сын е.)
634.	мүче (мүше) (з.е.)
635.	мүшкүл (қиын) (сын е.)
636.	мүшүк (мысық) (з.е.)
637.	мыйық (мұрт; қазіргі қазақ тілінде: мығынан күлу) (з.е.)
638.	мында (мұнда, осында) (үст.)
639.	мысвак (мәсуек) (з.е.)
640.	мірас(з.е.)
641.	міһман(з.е.)
642.	накес (оңбаған) (сын е.)
643.	накыш(з.е.)
644.	намаз(з.е.)
645.	насбуі (насыбай) (з.е.)
646.	науруз(з.е.)
647.	наһақ (үст.)
648.	неджіс (нәжіс: кір, былғаныш) (з.е.)
649.	неме(з.е.)
650.	нече (есімд.)
651.	печүк(есімд.)
652.	нинет(з.е.)
653.	нишан(з.е.)
654.	нохта(з.е.)
655.	нохұл (ноқат: қой бұршақ) (з.е.)
656.	пүкте(з.е.)
657.	нігмет (азық-түлік, ас-ауқат) (з.е.)
658.	нййет(з.е.)
659.	оғлак (лақ) (з.е.)
660.	оғлан (бала) (з.е.)
661.	оғлы (ұлы) (з.е.)
662.	оғур (ұры) (з.е.)
663.	ойғақ (ояу) (сын е.)
664.	оймақ(з.е.)
665.	ойна (етіст.)
666.	окран(етіст.)
667.	оксат (ұқсат) (етіст.)
668.	оқу(етіст.)
669.	оқша (ұқса) (етіст.)
670.	олда (алла) (етіст.)
671.	олджа(з.е.)
672.	олтур (отыр) (етіст.)

673.	омча (омал: кылмыскерді байлап қоятын ағаш қазық. Қарғыста: Отырсаң, омал, кара жерге кадал) (з.е.)
674.	онкай (онай) (сын е.)
675.	орак(з.е.)
676.	ора (ұра) (з.е.)
677.	орна(егіст.)
678.	орын(з.е.)
679.	орта(з.е.)
680.	ортақ(сын е.)
681.	оруи(з.е.)
682.	осал(сын е.)
683.	осур(егіст.)
684.	отак (з.е.)
685.	ота(з.е.)
686.	отлаг (шөп, жайылым) (з.е.)
687.	отла(егіст.)
688.	отуз (сан е.)
689.	отун(з.е.)
690.	отур(егіст.)
691.	очак (з.е.)
692.	өгей(сын е.)
693.	өгре (үйрен) (егіст.)
694.	өкүз(з.е.)
695.	өлен (шалғын) (з.е.)
696.	өлче(егіст.)
697.	онлүк (өңді: бидай өңді) (сын е.)
698.	өпке(з.е.)
699.	ордек (үйрек) (з.е.)
700.	өркеч(з.е.)
701.	өту(егіст.)
702.	өтүк (етік) (з.е.)
703.	өтүн(егіст.)
704.	өче (ашу, ыза) (з.е.)
705.	өчүр(егіст.)
706.	өчкү (ешкі) (з.е.)
707.	пара (балчық парасы –балшық кесегі. Әңгіменің бір парасы) (з.е.)
708.	парса (парасат) (з.е.)
709.	парсі (парсы) (з.е.)
710.	пахса (бақша) (з.е.)
711.	парча(з.е.)
712.	перде(з.е.)
713.	пері(з.е.)
714.	пулат (болат) (з.е.)
715.	пычак(з.е.)
716.	пігле (пілге) (з.е.)
717.	рахмаг (мейірім) (з.е.)
718.	раһат(з.е.)
719.	раһмаг(з.е.)
720.	раһім(з.е.)
721.	рүстем(з.е.)

722.	саба(з.е.)
723.	сабун(з.е.)
724.	сабыр(з.е.)
725.	саваб(з.е.)
726.	савук (суық) (сын е.)
727.	савур(з.е.)
728.	сағар (сауын) (з.е.)
729.	сағрау (саңырау) (сын е.)
730.	сағлық (денсаулық) (з.е.)
731.	сағат(з.е.)
732.	сағры (сауыр, былғарының бір түрі) (з.е.)
733.	сағыл (сауық) (з.е.)
734.	сағын (андағын) (етіст.)
735.	сағыт (сауыт) (з.е.)
736.	сайтан (з.е.)
737.	сақал(з.е.)
738.	саккыз (сағыз) (з.е.)
739.	сакла(етіст.)
740.	сакмақ (сауым: бие сауым) (з.е.)
741.	сакыр (саңырау) (сын е.)
742.	салбар (салбурын - жыртқыш күс) (з.е.)
743.	салық(з.е.)
744.	саман(з.е.)
745.	саңғы (саңғыт) (етіст.)
746.	сандук(з.е.)
747.	санча (шаншы) (етіст.)
748.	сарай(з.е.)
749.	сары(сын е.)
750.	сатық (сауда: сауда-саттық) (з.е.)
751.	сауғат (сәлем-сауқат) (з.е.)
752.	сауық (суық) (сын е.)
753.	сауыр (суыр) (з.е.)
754.	сафар(з.е.)
755.	сафер (сапар айы – мұсылман жылының екінші айы) (з.е.)
756.	сачак (шашак) (з.е.)
757.	сачра (шашыра, төгіл) (етіст.)
758.	сашы (сасы) (етіст.)
759.	себеб (з.е.)
760.	селжде (табын) (етіст.)
761.	секкіз (сан е.)
762.	секір(етіст.)
763.	села́м (селем): I. сәлем: II. кепіл, міндет(з.е.)
764.	семір(етіст.)
765.	сонқлары (сол жақ) (үст.)
766.	сонкра (сон, кейін, кейіннен) (шылау)
767.	сорба (з.е.)
768.	сочы (шошы, үрік) (етіст.)
769.	сталлық (ұсталық) (з.е.)
770.	суал (сауал) (з.е.)
771.	суғал (суалу, су біту) (етіст.)

772.	сүйук (сын е.)
773.	сулак (суат) (з.е.)
774.	султан (з.е.)
775.	суннет (зан. ереже) (з.е.)
776.	сурган (сұраған) (етіст.)
777.	сураг (сурет) (з.е.)
778.	суре (з.е.)
779.	сурук (сырық) (з.е.)
780.	сусар (сын е.)
781.	сүбе (сүбе) (з.е.)
782.	сүйек (з.е.)
783.	сүнгі (з.е.)
784.	сүннет (сүндет) (з.е.)
785.	сүпүр (етіст.)
786.	сүрет (з.е.)
787.	сығрық (сығырық) (з.е.)
788.	сыла (сипа) (етіст.)
789.	сына(етіст.)
790.	сыңар (сын е.)
791.	сырты (қомекші ес.)
792.	сыфат (з.е.)
793.	сычқан (з.е.)
794.	сiврү (сүйiр) (сын е.)
795.	сiмаб (сынап) (з.е.)
796.	сiңiр (з.е.)
797.	сiңлi (з.е.)
798.	сiпүр (сыпыр) (етiст.)
799.	сiрек (сирек) (сын е.)
800.	сiрке: 1) насеком; 2) үкүс (з.е.)
801.	сiрче (шыны) (з.е.)
802.	таба (з.е.)
803.	табан (з.е.)
804.	тавуғ (тәуiп) (з.е.)
805.	тағай: <i>диалект.</i> нағашы аға (з.е.)
806.	тағам (з.е.)
807.	тағат (з.е.)
808.	тағзiр (таксыр) (з.е.)
809.	тайак (з.е.)
810.	тайан (таян, сүйен; <i>ағысп.</i> үмiттен) (етiст.)
811.	така (з.е.)
812.	тақым (тiзе сүйегi. <i>Қазiргi қазақ тiлiнде:</i> бұт, борбай) (з.е.)
813.	тала (етiст.)
814.	тала (дала) (з.е.)
815.	талак: 1) iшкi ағза; 2) ажырасу (з.е.)
816.	талқан (з.е.)
817.	тамак (з.е.)
818.	тамам : 1) бәрi (есiмд.); 2) бiтгi (етiст.)
819.	тамға (таңба) (з.е.)
820.	тамық (тамұқ) (з.е.)
821.	тамур(з.е.)

822.	танап (шатырдың бау-шулары) (з.е.)
823.	танла (етіст.)
824.	танук (куә) (з.е.)
825.	танур (қуыру. Тандыр, тандыр нан) (етіст.)
826.	таны (тану, айыру) (етіст.)
827.	таупық (қызмет) (з.е.)
828.	тапчан (тақ) (з.е.)
829.	тапшур (тапсыр) (етіст.)
830.	тапық (таупық, қызмет ету) (з.е.)
831.	тара (талшық заттарды жазу) (етіст.)
832.	тарак (з.е.)
833.	тарығ (тары) (з.е.)
834.	тарих (тарих) (з.е.)
835.	тахта (тақта) (з.е.)
836.	ташла (етіст.)
837.	тебеп (төмен) (уст.)
838.	тебре (қозға, қозғал) (етіст.)
839.	тебе (тәубе) (з.е.)
840.	теве (з.е.)
841.	тевфік (таупық) (з.е.)
842.	тегре (айнала) (з.е.)
843.	тегір (шарық) (з.е.)
844.	тезек (з.е.)
845.	телбе (делбе, делебе: делебесі қозды) (з.е.)
846.	теммуз (тамыз) (з.е.)
847.	темүр (з.е.)
848.	тенгрн (з.е.)
849.	теңгіз (теңіз) (з.е.)
850.	теңріт (тәңір) (з.е.)
851.	тепе (төбе) (з.е.)
852.	тепре (қозға) (етіст.)
853.	терең (сын е.)
854.	терзе (христиан) (з.е.)
855.	теріек (апиын) (з.е.)
856.	тергіб (з.е.)
857.	тесүк (тесік) (з.е.)
858.	тефсір (з.е.)
859.	тоға (туа) (етіст.)
860.	тоққуз (сан е.)
861.	тоқсан (сан е.)
862.	тоқта (етіст.)
863.	тоқу (етіст.)
864.	тоқум (з.е.)
865.	тола (толған) (етіст.)
866.	толғақ (з.е.)
867.	толға (бойн толғады – мойнын бұрды) (етіст.)
868.	тонқуз (доңыз) (з.е.)
869.	топрақ (з.е.)
870.	топчы (түйіме) (з.е.)
871.	торай (з.е.)

872.	торбак (з.е.)
873.	торгай (з.е.)
874.	торук (торы) (сын е.)
875.	төбөн (төменгі) (үст.)
876.	төгүн (түйін) (з.е.)
877.	төзек (төсек) (з.е.)
878.	төкел (түгел) (үст.)
879.	төкет (түгесілді, таусылды) (етіст.)
880.	төле (етіст.)
881.	төлөк (төлөм) (з.е.)
882.	төңгер (төңкер) (етіст.)
883.	төне (төбе) (з.е.)
884.	төше (етіст.)
885.	тувак (тымак) (з.е.)
886.	тузак (з.е.)
887.	тузлак (сортап) (сын е.)
888.	туйнак (тұяк) (з.е.)
889.	тулум: 1) тері, тері қап (з.е.); 2) ескі шанаш (з.е.)
890.	тумақ (тұмау) (з.е.)
891.	туман (з.е.)
892.	тумар (з.е.)
893.	тумшук (тұмсык) (з.е.)
894.	турна (тырна) (з.е.)
895.	тутан (тұтам: бір тутан от – бір тұтам (уыс) шоп) (з.е.)
896.	туташ (сын е.)
897.	тутқа (з.е.)
898.	тутқын (з.е.)
899.	тутмач (нанның түрі) (з.е.)
900.	тушак (тұсау, тұсамыс) (з.е.)
901.	түгел (үст.)
902.	түлкі (з.е.)
903.	түшлүк (з.е.)
904.	түнүл (үмітсіздену) (етіст.)
905.	түрлүк (түрлі) (сын е.)
906.	түтүк (з.е.)
907.	түтүн (з.е.)
908.	тылак (тілшік: улуғ тылак – үлкен тілшік) (з.е.)
909.	тырма (з.е.)
910.	тырнак (з.е.)
911.	тізі (тізе) (з.е.)
912.	тікен (з.е.)
913.	тіле (сұра) (етіст.)
914.	тілек (з.е.)
915.	тіргүз (тірілт) (етіст.)
916.	тіргүк (тіреу) (з.е.)
917.	тірек (з.е.)
918.	тірзек (шынтақ) (з.е.)
919.	тірік (тіршілік) (з.е.)
920.	тірі (сын е.)

921.	тігіре (дірілде, тітіркен) (етіст.)
922.	уала (укала, сүрткіле) (етіст.)
923.	уашун (жасырын) (сын е.)
924.	уза (етіст.)
925.	узун (сын е.)
926.	үйіку (з.е.)
927.	үйу (үйы, жансыздан) (етіст.)
928.	ула (ұласу, жалғасу) (етіст.)
929.	ұлғай (етіст.)
930.	ұлуғ: 1) үлкен (сын е.); 2) ұлы (сын е.) ; 3) басшы (з.е.)
931.	ұлу (ұлы – қасқырдың ұлуы) (етіст.)
932.	ұлус (ұлы) (з.е.)
933.	умун (-ды) (үміттенді: «құмынды» деген сөз түбірлес секілді) (етіст.)
934.	уна (етіст.)
935.	унут (ұмыт) (етіст.)
936.	урнуш (ұрсы) (етіст.)
937.	урук (з.е.)
938.	устан (ұста, шебер) (з.е.)
939.	уча (арқа: «таудың ұшасы» деген) (з.е.)
940.	учмак (ұжмак) (з.е.)
941.	ушақ (ұсак) (сын е.)
942.	ушалды (ұсағыл, майдалан) (етіст.)
943.	үзүк (з.е.)
944.	үзүм (з.е.)
945.	үлгер (үркер жұлдызы) (з.е.)
946.	үлгүр (үлгер) (етіст.)
947.	үлеш (үлес) (з.е.)
948.	үлүш (үлес) (з.е.)
949.	үміт(з.е.)
950.	үңүр (үңгір) (з.е.)
951.	үсті (көм. есім)
952.	үчүн (шылау)
953.	файда (з.е.)
954.	фарығ (парык) (з.е.)
955.	фасық (пасык) (сын е.)
956.	фахір (мактан) (з.е.)
957.	фулад (болат) (з.е.)
958.	фырсат (онтайлы сәт – пұрсат берді) (з.е.)
959.	хабар (з.е.)
960.	хайал (з.е.)
961.	хайыр (з.е.)
962.	хақы (ақы) (з.е.)
963.	халта (калта) (з.е.)
964.	хамыр (з.е.)
965.	ханджар (қанжар) (з.е.)
966.	харман (қырман) (з.е.)
967.	харпуз (карбыз) (з.е.)
968.	хата (каге) (з.е.)

969.	хатун (з.е.)
970.	хелал (адал, таза) (сын с.)
971.	ходук (колык) (з.е.)
972.	хорос (кораз) (з.е.)
973.	хочкар (з.е.)
974.	хошнуд (куаныш; конілінін кошы болмай отыр) (з.е.)
975.	хурма (з.е.)
976.	хутба (намаз түрі) (з.е.)
977.	хүтне (сүндөг) (з.е.)
978.	хаджет (кажет) (модаль сөз)
979.	хадіе (хадис) (з.е.)
980.	хазыр (әзір) (үст.)
981.	хайван (хайуан) (з.е.)
982.	хакім (би) (з.е.)
983.	халва (халуа) (з.е.)
984.	халка (шығыршык) (з.е.)
985.	харам (тыйым) (з.е.)
986.	харем (гарем) (з.е.)
987.	хафта (апта) (з.е.)
988.	хайран (кайран болды) (сын с.)
989.	хекім (дәрігер) (з.е.)
990.	хүкүм (з.е.)
991.	хүнер (онер) (з.е.)
992.	хүрмет (з.е.)
993.	хыдат (кызмет) (з.е.)
994.	хисаб (есеп-кисап) (з.е.)
995.	хабдар (шабдар) (сын с.)
996.	хадур (шатыр) (з.е.)
997.	чайан (з.е.)
998.	чайна (етіст.)
999.	чакмак (з.е.)
1000.	чакыш (ерегісу) (етіст.)
1001.	чала (шала) (сын с.)
1002.	чалма (шалма) (з.е.)
1003.	чаплак (шапалак) (з.е.)
1004.	чарла (айкайла, шарылда, шақыр, бақылда, ұлы, ақыр, қарқылда, шықылда, санқылда, кісіне, құрқылда, канқылда, қышқыр, мняула, шырылда, сыбдыра, құр-құрла, шықылда, күнірен, абала) (етіст.)
1005.	челбек (шелпек) (з.е.)
1006.	чене (өлше) (етіст.)
1007.	чехер (шаһар) (з.е.)
1008.	чечек (з.е.)
1009.	чечен (з.е.)
1010.	чокур (шегір, шұбар) (сын с.)
1011.	чокмак (шакпак) (з.е.)
1012.	чолак (сын с.)
1013.	чомуч (шөміш) (з.е.)
1014.	чочак: 1) шошак (сын с.); 2) тасак (з.е.)
1015.	чүғур (шүнкыр) (сын с.)

1016.	чулбур (з.е.)
1017.	чулга (орай) (етіст.)
1018.	чумал (шокай – шөкелеп отыр) (үст.)
1019.	чухла (шұқыла) (з.е.)
1020.	чүрү (шірі) (етіст.)
1021.	чүшкүр (түшкір) (етіст.)
1022.	чыгай (кедей) (сын е.)
1023.	чыгыр (з.е.)
1024.	чыда (қабілеті жеткенше, мүмкіндігінше, шыдағанша) (етіст.)
1025.	чықча (шұқыла) (етіст.)
1026.	чыкын (шығын) (з.е.)
1027.	чылбық (былшық) (з.е.)
1028.	чыпчук (шымшық) (з.е.)
1029.	чырак (з.е.)
1030.	чырай (з.е.)
1031.	чычқак (тышқак) (сын е.)
1032.	чычлак (шынтак) (з.е.)
1033.	чібін (з.е.)
1034.	чігде (шнє) (з.е.)
1035.	чігіт (шнті – макта дәні) (з.е.)
1036.	чілек (шілік - ойын) (з.е.)
1037.	чілім (шайыр - смола) (з.е.)
1038.	чінеді (өлше: мінеу-шєнеу деген қос сөз құрамында кездеседі) (етіст.)
1039.	чіні (шыны) (з.е.)
1040.	шайтан(з.е.)
1041.	шакірд (шәкірт) (з.е.)
1042.	шақыл (сыртыл: шақылдылады бармақтары – саусақтары сыртылдады) (з.е.)
1043.	шарыл (су шарылдады) (з.е.)
1044.	шенбе (сенбі) (з.е.)
1045.	шагу (саты) (з.е.)
1046.	шеһер (қала) (з.е.)
1047.	шеһіт (шейіт болды) (үст.)
1048.	шорба (сорпа) (з.е.)
1049.	шүкүр (з.е.)
1050.	шүлүк (сүлік) (з.е.)
1051.	шікер (кант) (з.е.)
1052.	шішкен (кепкен) (етіст.)
1053.	ылтыр (жаркыл) (з.е.)
1054.	ынан (нлан) (етіст.)
1055.	ыпар (жұпар) (з.е.)
1056.	ырджай (ыржи) (етіст.)
1057.	ысығ (ыстық) (сын е.)
1058.	ышан (нлан) (етіст.)
1059.	ыштан (ыштан: іш тон – іш киім) (з.е.)
1060.	ігне (нне) (з.е.)
1061.	ігрєн (жирєну) (етіст.)
1062.	іладж (єм) (з.е.)

1063.	ілгүк (ілгек) (з.е.)
1064.	ілік (жұлын) (з.е.)
1065.	ілік (ұмтыл) (етіст.)
1066.	іман (з.е.)
1067.	імла (емле) (з.е.)
1068.	інген (з.е.)
1069.	інде (шакыр) (етіст.)
1070.	інчке (жінішке) (сын е.)
1071.	інчү (інжу) (з.е.)
1072.	ірің (з.е.)
1073.	іскек (іскек – щичики) (з.е.)
1074.	ічер: 1) ішек; 2) ашы ішек (з.е.)
1075.	ічки (көмекші ес.)
Б) 3 бұынды сөздер	
1.	абадан (көркем) (сын е.)
2.	ақыры (соны) (көмекші ес.)
3.	аманат (з.е.)
4.	араба (арба) (з.е.)
5.	арабы (сын.е.)
6.	арыслан (з.е.)
7.	асыра (етіст.)
8.	ауели (үст.)
9.	ашқара (ашкерс, анық, айқын, хабарлар) (сын.е.)
10.	бахышла(етіст.)
11.	баһадур(з.е.)
12.	берекет(з.е.)
13.	босақа(з.е.)
14.	бөлдүрге(з.е.)
15.	бөтеке(з.е.)
16.	бүрлүгеч (шәңгіш - калина) (з.е.)
17.	бүрүнчек (бүркеніш: бетперде, тор) (з.е.)
18.	буламақ (быламық) (з.е.)
19.	білсзүк(з.е.)
20.	бімағна (мағынасыз) (сын е.)
21.	бісмиллаһ (з.е.)
22.	васійет (өснет) (з.е.)
23.	ғанқыра (есектің ақыруы) (етіст.)
24.	ғарлуғач(з.е.)
25.	дғұлға (дулыға) (з.е.)
26.	данішман(сын.е.)
27.	джүгері (рауғаш) (з.е.)
28.	джүрке (жүрек) (з.е.)
29.	дүшенбе(з.е.)
30.	екізек(з.е.)
31.	екінді (екінді намаз) (з.е.)
32.	ертекі(з.е.)
33.	есірге (аяу) (етіст.)
34.	есіне(етіст.)
35.	зағфаран (запыран - шафан) (з.е.)

36.	замане (з.е.)
37.	зелзеле(з.е.)
38.	зййарат(з.е.)
39.	йаланкач(сын е.)
40.	йалдузла (йалдузлаган йүген – күміс жалатылған жүген), йалдузлады (йалдузлады курға – белдікке алтын жалатты) (етіст.)
41.	йам-йашыл (жап-жасыл) (сын.е.)
42.	йанбашы (жамбас тамыр; <i>бірiккен сөз</i> : жан бас) (з.е.)
43.	йарлыға: 1) жарылқа; 2) кешірім сұрау, тілеу (етіст.)
44.	йашура (жасырын) (сын е.)
45.	йекшенбе(з.е.)
46.	йелпүгүч (з.е.)
47.	йокары (үст.)
48.	йонгүчы(з.е.)
49.	йорунчка (жоңышка) (з.е.)
50.	йетгүчі (комағай: йет – ет) (сын е.)
51.	йумалат(етіст.)
52.	йумуртка(з.е.)
53.	йыңырчақ (ыңыршақ – орамалы ер-тоқым) (з.е.)
54.	йігірмі (сан е.)
55.	каджіра (қажыра гүлі – сафлор) (з.е.)
56.	кекіртек (кеңірдек) (з.е.)
57.	коверчкен (көгершін) (з.е.)
58.	көбелек (з.е.)
59.	көлеге (көленке) (з.е.)
60.	көрүмлүк(з.е.)
61.	көсеғү (көсеу) (з.е.)
62.	күңіледі (қызғанды; <i>қазіргі</i> : күңделі) (етіст.)
63.	күркіре (көк күркірекі – күннің күркіреуі) (етіст.)
64.	күтқучі (күтуші: үй күтқучі - сныршы) (з.е.)
65.	қабурға (з.е.)
66.	кавурчак(з.е.)
67.	казына(з.е.)
68.	камурска(з.е.)
69.	қанағат(з.е.)
70.	қарамук (қарамық) (з.е.)
71.	қарандас (ағайын) (з.е.)
72.	қаранку (қаранғы) (сын е.)
73.	қарлуғач(з.е.)
74.	қарчығай(з.е.)
75.	қасыды (қасида) (з.е.)
76.	қомурска(з.е.)
77.	қорғаршун (қорғасын) (з.е.)
78.	қоңқырау (қоңырау) (з.е.)
79.	қудуға (ыдыс, құмыра) (з.е.)
80.	қуйушқун(з.е.)
81.	қуқула (көгершіннің құркылдауы) (етіст.)
82.	қуқыра (қарны шұрқыралы) (етіст.)
83.	қумалақ(з.е.)

84.	кызамук(з.е.)
85.	кылкылда(етіст.)
86.	кымырла (қыбырла) (етіст.)
87.	кысарла (кыспаққа ал) (етіст.)
88.	кыйамат (з.е.)
89.	масхара(з.е.)
90.	муғайсн (мағлұм кылды) (з.е.)
91.	музафыр (саяхатшы; қазіргі қазақ тілінде мүсапір, байқұс) (з.е.)
92.	мусафір (жолаушы) (з.е.)
93.	мусулман(з.е.)
94.	мірбан (мейрбан) (сын е.)
95.	нағачу (нағашы) (з.е.)
96.	оғурла (ұрла) (етіст.)
97.	онқұртқа (омыртқа) (з.е.)
98.	отачы(з.е.)
99.	ермүкчі(з.е.)
100.	өсүрүк (есірік, мас) (з.е.)
101.	пайғамбар(з.е.)
102.	пеншенбе (бейсенбі) (з.е.)
103.	ривайст (рубаят – әңгіме) (з.е.)
104.	сағызған (сауысқан) (з.е.)
105.	сағынмақ (көңіл күйі) (з.е.)
106.	садақа(з.е.)
107.	салават (з.е.)
108.	сарғылдақ (сарғалдақ) (з.е.)
109.	сарымсақ (з.е.)
110.	сахтйян (сафьян) (з.е.)
111.	сешенбе (сейсенбі) (з.е.)
112.	суағуч (суағаш – сылақшының құралы) (з.е.)
113.	суркучы (пышак сүргіші, жүзі) (з.е.)
114.	сығунур (сыйыну) (етіст.)
115.	табыблық (тәуіптік) (з.е.)
116.	табіғат (синат) (з.е.)
117.	тағала (Алла) (з.е.)
118.	таразу (таразы) (з.е.)
119.	татаку (тартпа: төс тартпа, айыл тартпа) (з.е.)
120.	тебенгү (тебінгі) (з.е.)
121.	теврекү (айнала) (үст.)
122.	тегене(з.е.)
123.	тегінче (дейін) (шылау)
124.	тегірмен(з.е.)
125.	текеббур (тәкәппар) (сын е.)
126.	темерткү (теміреткі) (з.е.)
127.	тескері (тыскары) (үст.)
128.	тоқунуш (тоқайлас) (етіст.)
129.	турумтай (жамбас) (з.е.)
130.	түтйа (түтйа таш – тотня тас (тотнян): каминная тутя – род цинка) (з.е.)
131.	түкегі (түгел, тұтас) (үст.)

132.	түкүрүк (з.е.)
133.	увала (сүртгі, иледі, ұсақтады: масакты бастырды) (етіст.)
134.	уйуқла(етіст.)
135.	үзенгү(з.е.)
136.	фереджі (пәрәнжі) (з.е.)
137.	феріште(з.е.)
138.	хазіна(з.е.)
139.	хайанат (қиянат, сатқындық) (з.е.)
140.	халіфа(з.е.)
141.	хыйанат(з.е.)
142.	һерекет (әрекет) (з.е.)
143.	һыйанат (қиянат) (з.е.)
144.	Һіндустан (Үндістан) (з.е.)
145.	чаршембе (сәрсенбі) (з.е.)
146.	чеүртке (шегіртке) (з.е.)
147.	чыпчурға (шыбыртқы) (з.е.)
148.	шапакла (етіст.)
149.	шефағат(з.е.)
150.	ысырға (сырға) (з.е.)
151.	ібадет (ғибадат, иба) (з.е.)
152.	ілгері (үст.)
153.	ітелгү(з.е.)
154.	ішарет (ншарат, емеурін) (з.е.)
В) 4 бұынды сөздер	
1.	андағарі (үст.)
2.	йалбарғучы (з.е.)
3.	іхтіһар (ерік) (з.е.)
4.	іһтімал (ықылас) (з.е.)
5.	көмүлдүрүк (өмілдірік) (з.е.)
6.	қарауыл(з.е.)
7.	қынқырақы (қыңыр) (сын с.)
8.	теверскі (күннің теверекі – күннің ілеңбері; дөңгелегі, төңірегі) (з.е.)
9.	тегүргүчі (кадалған көз қарас) (з.е.)
10.	чекірдекі (жүзімнің, құрманың дәні: <i>шекілдеуік</i> . Орт. Қазақстан диалектісі) (з.е.)

Пайдаланылган және ұсынылатын әдебиеттер

1. Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». Часть I. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1938. – Б. 6.
2. Хасанов С. Махмуд Замахшари и его рукописное наследие // The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Mfmscript (Arabic, Persian, Chagatai and Mongol). – Tokyo, 2008. – Б. 1-7. – 1000 с.
3. Исломов З. Научный анализ рукописи четырехязычного словаря «Мукаддимат ал-адаб» Махмуда Замахшари // The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Mfmscript (Arabic, Persian, Chagatai and Mongol). – Tokyo, 2008. – Б. 15-22. – 1000 с.
4. Звеганцев В.А. История арабского языкознания. – Москва: Высшая школа, 1958; История лингвистических учений: Средневековый Восток. – Ленинград: Наука, 1981.
5. Толстов С.П. Хорезм. Краткий справочник-путеводитель. Издание второе, исправленное и дополненное. – Ташкент, 1967. – 118 с.
6. http://ru.wikipedia.org/wiki/Государство_Хорезмшахов.
7. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/zolotov-klad-obnarujili-v-mangistau-306636/. Tengrinews.
8. Энциклопедический словарь «Историко-культурное наследие Туркменстана» под общей редакцией О.А.Гундогдыева и Р.Г.Мурадова; Буниятов З. Государство хорезмшахов-ануштегинидов (1097-1231) – М., 1986.
9. Кузембайулы А., Адиль Е. История Республики Казахстан. – Астана, 2002. сайт: dzen.ru/f/Y240GV4C_VDUt31s.
10. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва: АН СССР, 1948.
11. Негесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. – Ташкент, 1962.
12. Саматова Х.С., Ишанов А.И. Образование Хорезмской и Бухарской Народных Советских Республик // История советского государства и права. Т.. – Москва, 1968.
13. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва, 2005.
14. Науткин В.В., Петровский М.Б. XI-XII вв. Эпоха трансформации // Мусульманский мир (950 - 1150). – Москва, 1981.
15. Крачковский И.Ю. Йусуф ал-Магриби и его словарь // Избранные сочинения, т.1. – Москва-Ленинград, 1957.
16. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения, т.1. – Москва, 1963.
17. Халидов Б.З., Халидов А.Б. Биография аз-Замахшари, составленная его современником ал-Андарасбани // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – Ежегодник 1973. – Москва, 1979.
18. Эфендиева Н.К. К вопросу о жизни и деятельности аз-Замахшари: Рукопись 2387. Ленинградское отделение Института востоковедения АН, лю 137 б. – ППВ, 1979.
19. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. – Москва: МГУ, 1958.
20. Халидов Б.З. Замахшари // Семитские языки. Материалы I конференции по семитским языкам. Вып. 2, часть 2. – Москва, 1965.
21. Ахвеледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Ленинград, 1981.
22. Зейдан Джирджи. Тарих адаб ал-луга ал-арабийия (араб тілінде). Т. II. – Бейрут, 1967.
23. Бартольд В.В. Сочинения, т.УІІІ. – Москва, 1967.
24. Сұлтанов Ө. Ұлытау. Әмір Темір. Белгітас // «Егемен Қазақстан» газеті, 29. 07. 2015. – Б. 11.

25. Сатпаев К.И. Донсторические памятники в Джезказганском районе // Донсторические памятники в Джезказганском районе. – Астана: Алтын кітап, 2017. – 226 с., – С. 13-20. – С. 19-20.
26. Алтыншоқы тауындағы Темірдің белгісі. Мақалалар мен жарияланымдар жинағы. – Қарағанды: Ltd Tengri, 2020. – 192 с.
27. Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Туркестан: Туран, 2007.
28. Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы. Перевод с персидского Баевского С.И., Ворожейкиной З.Н. . – М., 1983.
29. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания Грязневича Н.А. – Москва, 1971.
30. Рукопись 2386. Ленинградское отделение Института востоковедения АН, лю1276. – ППВ, 1979.
31. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Сочинения, том I, ч. 1. – М., 1963.
32. Беляев Е.А. Мусульманское сектанство. – М., 1957.
33. Гольцегер И. Лекции об исламе. – СПб, 1912.
34. Гиргас В.Ф. Очерк грамматической системы арабов. – Л., 1973.
35. Мяммядялийев В.М. Яряб дилчиллийн. – Бақы: Маариф, 1985.
36. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика (Отв. редактор Э.Р.Тенишев). – Москва: Наука, 1984. – 484 с.; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 302 с.; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 208 с.; Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.; Ескеева М. Қона түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. – 360 б.
37. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 220 б.
38. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. Редактор Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, 1984. – С.10. – 484 с.
39. Хасенов Ә. Тіл білімі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 2003. – Б. 72-82. – 416 б.
40. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ тілінің лексикологиясы және стилистикасы. Оқу-әдістемелік кешен. – Алматы: Отан, 2019. – 144 б.
41. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
42. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 737 б.
43. Диалектологиялық сөздік – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
44. Махмуд ал-Кашғари Диван Лугат ат-Турк (Перевод Ауэзовой З.-А.М.). – Алматы: Дакік-Пресс, 2005. – 1288 с.
45. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс. – 968 б.
46. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: – Мектеп, 1988.– 264 б.
- +++ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – Москва: Наука, 1984. – С. 422-433. – 484 с.; Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – С. 14-15. – 328 с.; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – С.18. – 208 с.
47. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Издание 2-е. – Москва: Наука, 1986. – 302 с.
48. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1975.
49. Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1999. – Б.88. – 203 б.
50. Жалмаханов Ш.Ш., Толысбаева Ә.Т., Ордабаева З.З. Әбілқасым әз-Замахшаридың «Мукаддимаг әл-әдәб» сөздігіндегі омонимдік және полисемиялық қосымшалар //Түркі

жазба мәдениеті: тарихи тағлым және тәуелсіздік мұраттары. Өскемен қаласында өткен ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2016. – Б. 85-91.

51. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Оқулық. 2-бас. – Алматы: Санат, 2000. – 265 б.

52. Балакаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. – 340 с.

53. Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 с.

54. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков – Москва: Наука, 1986. – 302 с.

55. Сапашев О.М. Көне түркі тілі. Сөйлем мүшелері. – Алматы: Дайджест пресс, 2007. – 154 б.

56. Языки мира: Тюркские языки. – Москва, 1996. – 543 с.

57. Ағабекова Ж., Жалмаханов Ш.Ш. Аз-Замахшаридың «Мукаддимағ ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, Астана. – 2023, – №1. – Б. 7-20.

58. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 302 с.

59. Рустамов А.М. Замахшарий. – Тошкент: Фан, 1971. – 32 б.

60. Носирова М.А. Махмуд Замахшарийнинг «Ал-ун-музаж фи-н-нахв» рисоласи – араб тили грамматикасига оид асар. ФН диссертация авторефераты. – Тошкент, 2003. – 33 б.

61. Ылдошев Р. Аз-Замахшарий – тилшунос // Аз-Замахшарий – буюк филолог олим. – Урганч, 1996. – Б. 32-40.

62. Уватов У. Номи улуг, сузи кутлуг. Вағдадашимиз абадияти // Абу-а-Қосим Махмуд Замахшарий. Нозик иборалар. – Тошкент: Камалак, 1992. – Б. 3-47. – 80 б.

63. Уразбаев А., Матизов А., Абдукаримов Л. Суз боши // Махмуд Замахшарий Мукаддимағ ал-адаб. – Тошкент: Новруз паширети, 2018. – Б. 6-18. – 474 б.

64. stanbul universitesi Edebiyat Facultesi turk dili ve edebiyati dergisi. Kurucu A.Caferoglu. Istanbul: Edebiyat Facultesi Basimevi, 1993.

65. Ozturk M., Mertoglu S., Zemaхseri. Islam Ansiklopedisi, Turkiye Dinayet Vakfi, 2019. S. 235-238.

Монография тақырыбы бойынша жарияланған мақалалар

1. XII ғасыр ғалымы Әз-Замахшаридың «Мукаддимағ ал-адаб» сөздігі жайында // Алтанстiка және түркология. – Астана, 2011.- N2. -Б.67-78. (телавтор Е.Е.Серімов).

2. Әбілқасым әз-Замахшаридың өмірі мен шығармашылығының зерттелуі Түркітану және қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғылым феномені (Рәбиға Сыздықованың 90 жылдығына арналған конференция материалдары) . – Алматы: Елтаным, 2014. – 380 б. – Б. 142-147.

3. Әбілқасым әз-Замахшаридың «Мукаддимағ ал-адаб» сөздігіндегі омонимдік және полисемиялық қосымшалар // Өскемен қаласында өткен ғылыми-теориялық конференция материалдары //Түркі жазба мәдениеті: тарихи тағлым және тәуелсіздік мұраттары. – Астана, 2016. – Б. 85-91. (телавтор Толысбаева Ә.Т.).

4. Ә.Әз-Замахшаридың «Мукаддимағ ал-адаб» сөздігі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың ерекшеліктері // Materials of the international conference «THE EUROPE THE TURKIC WORD SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY». June 15-17, 2016, Side, Turkey, S. 277-284 (телавтор Елеуова А.С.).

5. Ә.Әз-Замахшаридың «Мукаддимағ ал-адаб» сөздігі (XII ғ.) мен қазіргі қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың өзіндік ерекшеліктері // Мәңгілік елдің мәңгілік тілі» халықаралық симпозиум материалдары. Қараша, 2016. – Астана: Назарбаев университеті, «Индиго Принт» баспасы. – Б. 22-26. (телавтор Ж.Ағабекова).

6. Ә.Әз-Замашаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігіндегі (XII ғ.) түбір морфемалардың дыбыстық құрамы (практикалық пайымдаулар) // «Ұлы дала» II гуманитарлық ғылыми форум материалдары (1-бөлім). – Астана: Ғылым, 2017. – 768 б. – Б. 537-543.

7. Ә.Әз-Замашаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XIII ғ.) лексикасының қазіргі қазақ тілімен тарихи-лингвистикалық сабақтастығы // Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. – 2-том. – Кокшетау, 2017. – 384 б. – Б. 297-304.

8. Ә.Әз-Замашаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) мен қазіргі қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың тарихи тектестігі // «Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time»: materials of the 11 international scientific-practical conference. Аймақтық менеджмент академиясы. – 2017, Осака (Жапония). – 407 б. – Б. 322-326. (телавторлар С.Ә.Рақымберлина, Ә.Т.Толысбаева).

9. Ә.әз-Замашаридың өмірі мен шығармашылығын кешенді зерттеудің қажеттілігі ҚарМУ хабаршысы, 2020. – №1. – Б.6-13.

10. Әбілкасым әз-Замашаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) мен қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың тарихи тектестігі және омонимиялық, полисемиялық қосымшалар // Алматы, Наука и жизнь Казахстана, 2020. – №6. – Б. 225-233. (телавтор А.Т.Толысбаева).

11. Әбілкасым әз-Замашаридың өмірі мен шығармашылығының зерттелуі // Алматы, Наука и жизнь Казахстана, 2020. – №6. – Б. 260-266 (телавтор Ә.Т.Толысбаева).

12. Phono-morpho-lexical similarity of auxiliary morphemes of the dictionary «Mukaddimat al-adab» (XIII century) Az-Zamakhshari with the Kazakh language // ҚарМУ хабаршысы, 2020. – №3. – Б.6-19.А. (телавторлар:Байниязов, Ш.Ш.Жалмаханов, М.Жүсінов).

13. Phono-morpho-lexical similarity of auxiliary morphemes of the dictionary «mukaddimat al-adab» (XII-century) az-zamakhshari with kazakh language // Utopia y Praxis Latinoamericana. - 2020. - Vol.25, Is.Extra12. - P.302-308. Doi: 10.5281/zenodo.4280155

<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85096487180&doi=10.5281%2Fzenodo.4280155&origin=inward&txGid=39385e2d60826f78a24739b7ab1616e8> (соавторы: Е.В.Литвиненко, Л.О.Свиригина).

14. On the polysemantic phenomenon of the general vocabulary of Turkic monuments and Languages // Коллективная монография «Лингвистические исследования в XXI века», 2021 (телавтор Ш.К.Жаркынбекова).

15. Этимологический этюд этимона «eç» // Материалы международной научной конференции «Актуальные проблемы исследования и преподавания тюркских языков и литератур». Сумгантский госуниверситет Азербайджанской Республики, май, 2021 – С. 243-248 (соавтор Ш.К.Жаркынбекова).

16. Түркі «от» этимонының этимологиялық этюді // Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 2021, № 2. -Б.40-54. (телавтор А.Е.Жартыбаев).

17. Замашаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) мен қазақ тіліне ортақ лексикалық фономорфологиялық құрамы // Түркология конгресі. Түркістан қаласы.Қ.А.Яссауи ат. ХҚТУ. 2021, қараша.

18. Этимологиялық зерттеудің әдістері мен тәсілдері // Қ.А.Яссауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті хабаршысы. Филология сериясы. – Түркістан, 2022. – №2. – Б. 45-57. (телавтор Г.К.Жылқыбаева).

19. The phenomenon of the polysemanticy of the Turkic vocabulary // Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2022. – №2. – Б. 72-84. (телавтор А.Б.Салқынбай).

20. Аз-Замашаридың «Мукаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, Астана. – 2023, – №1. – Б. 7-20 (телавтор Ж.Ағабекова).

30.06.2023 ж. басуға кол қойылды.
Пішімі 64x84/16. Көлемі 6,45 б.т.
Таралымы 50 дана. 28875-тапсырыс.

«TENGRI Ltd» баспаханасында басып шығарылды.
Қарағанды қаласы, Б.Жырау даңғылы, 86/5
тел.: 8 (7212) 43-19-54,
8 700 222 30 22, 8 702 222 30 22
e-mail: tootengri@mail.ru